

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

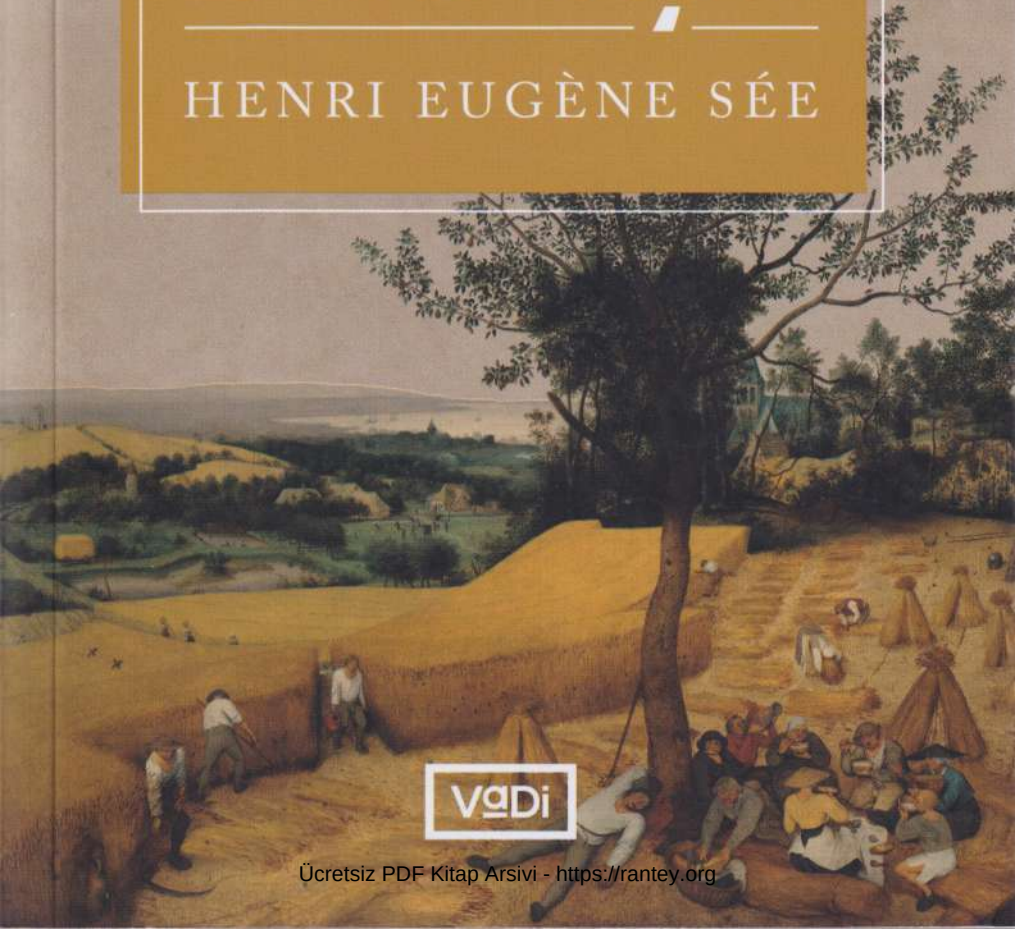
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MODERN KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

HENRI EUGÈNE SÉE

vaDi

Modern Kapitalizmin Doğuğu

Henri Eugène Sée

Fransızcadan çeviren

Turgut Erim

MODERN KAPİTALİZMİN DOĞUŞU**Henri Eugène Sée**Özgün Adı: *Les origines du capitalisme moderne (1926)*

Fransızcadan çeviren: Turgut Erim

Vadi Yayınları: 366

Toplum Dizisi: 109

ISBN 978-605-9114-24-0

Yayın hakları:

© Vadi Yayıncılık, 2021

Yayın Yönetmeni: Bekir Cantemir

Yayına Hazırlayan: Berkehan Kıran

Tashih: Mehmet Şafak

Sayfa Düzenleme: DBY Ajans

Kapak Görseli: *Pieter the Elder Bruegel,**The Harvesters, 1565*

Kapak Tasarım: Hüma Abay

1. Basım: Turan Neşriyat Yurdu, 1970

2. Basım: Baha Matbaası, 1972

3. Basım: Yöneliş Yayınları, 2000

Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı: Vadi Yayınları, 2021

İç Baskı/Cilt:

İmak Ofset (Sertifika No: 45523)

Akçaburgaz Mah., 137. Sokak, No: 12,

Esenyurt/İstanbul/TÜRKİYE

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan fotokopi dâhil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

Vadi Kültür Sanat ve Yayıncılık A.Ş.

Yayıncılık Sertifika No: 31122

Muhittin Üstündağ Cad. No:11 Kadıköy/İstanbul

Tel: +90 216 428 11 02 Faks: +90 216 428 11 01

E-Posta: bilgi@vadiyayinlari.com.tr

www.vadiyayinlari.com.tr

VadiYayinevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Henri Eugène Sée

Fransız tarihçi. 1893-1920 arasında Rennes Üniversitesi'nde profesörlük yapmıştır. H. Sée, sosyoloji ve ekonomi tarihinin kesiştiği bir entelektüel zeminde, özellikle modern kapitalizmin doğuşu problemini çözümlemeye çalışmış ve bu doğrultuda önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır: *La Vie Economique et les Classes Sociales en France au xviii Siècle* (XVIII. Yüzyılda Fransa'da İktisadi Hayat ve Toplumsal Sınıflar) [1924]; *L'Évolution Commerciale et Industrielle de la France sous l'Ancien Régime* (Eski Rejim'de Fransa'da Ticari ve Endüstriyel Gelişme) [1925]; *Matérialisme Historique et Interprétation Economique de l'Histoire* (Tarihsel Materyalizm ve Tarihin İktisadi Yorumu) [1927] ve R. Schnerb ile birlikte *Histoire économique de la France* (Fransa'nın İktisadi Tarihi) [2 cilt, 1939-1943].

İçindekiler

Başlangıç	9
Giriş	13
1. Orta Çağ'da Kapitalizmin İlk Belirtileri	17
Antik Dünya'da Kapitalizm	17
Feodal Rejim ve Bireyselciliğin Gelişmesi	18
Floransa'da Kapitalizmin Belirtileri.....	20
Felemenk'te Kapitalizm.....	23
Fransa'da İlk Belirtiler.....	26
İngiltere'de Kapitalizm	29
Mali Kapitalizmin Karakteri.....	31
Orta Çağ'da Mali Güçlerin Karakterleri.....	34
Kelimenin Modern Anlamıyla Sanayi Kapitalizminin Olmaması	37
2. Modern Zamanların Başında Kapitalizm	41
W. Sombart'ın Kapitalizmin Yaratılışı Teorisi.....	41
Almanya ve İtalya'da Büyük Mali Güçler: Borsalar	43
Sermaye Spekülasyonu	45
Kamu Borçlarının Çoğalması ve Mali Krizler	46
Bankaların Gelişmesi	48
Ticari Kapitalizmin Yüksek Etkisi.....	49

Faiz Karşılığı Borç: Kilisenin Doktrini ve Yeni Uygulama	
B biçimleri.....	51
Kalvinist Reformun Etkisi.....	53

3. Büyük Deniz Ticareti, Koloni Kuruluşları ve Kapitalizmin XVI. Yüzyıldaki İlerlemesi.....	55
Büyük Keşiflerin Ekonomik Sonuçları.....	55
Anvers'teki Portekizliler ve İspanyollar	57
Yeni Dünya'nın Altın ve Gümüşü.....	58
İspanya'nın Koloni Sistemi.....	59
İspanyol Amerikası'nda Yabancıların Ticareti.....	62
Kıymetli Madenlerin Toplanması ve Moneter Kriz.....	64
Deniz Güçlerinin Ekonomik Gelişimi.....	66
Çok Ortaklı Şirketlerin Kökeni.....	70

4. XVII. Yüzyılda Ticari ve Mali Kapitalizm.....	73
İspanya'nın Amerika'daki Ticaret Tekelinin Gitgide Çökmesi.....	73
Merkantil Politika.....	76
Hollanda'nın Mali ve Ticari Üstünlüğü.....	78
Doğu Hindistan Şirketi ve Amsterdam Bankası	79
İngiltere'nin Rolü:	
Denizlerde ve Kolonilerde Yayılış.....	83
Mali Kapitalizmin Gelişmesi.....	84
Fransa'nın Nispeten Tali Kalan Rolü	86
Fransa'nın Koloni ve Deniz Ticaretinin Genişlemesi.....	88
Mali Organizasyonun Zafiyeti.....	94
Kapitalizmin Fransa'da Önem Arz Eden Manzarası:	
Maliyeciler ve Çevirdikleri Dalavereler	96

5. XVIII. Yüzyılda Mali Kapitalizmle Ticari Kapitalizmin Yaygınlaşması.....	101
Hollanda'nın Ekonomik Gerilemesi	101
İngiltere'nin Denizlerdeki Üstünlüğü ve Ticari Yayılışı	102
İngiltere'de Mali Kapitalizmin Yükselişi	104
Kapitalizmin Fransa'daki İlerlemesi	107
Fransa'da Mali Kapitalizm.....	109
W. Sombart'ın Teorisi.....	113

Ekonomik Hayatta Seferberlik:	
Spekülasyon ve Reklam.....	115
Fiyatların Yükselişi.....	117

6. Koloni Teşkilatının Zayıflaması, Kapitalizmin İlerlemesinin Belirtisi ve Sonucu.....	121
XVIII. Yüzyılda İspanya'da Koloni Teşkilatı	121
İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki Koloni Teşkilatı	123
İngiltere'nin Ticari Politikası	125
Bağımsızlık Savaşı'nın Ekonomik Sebepleri	127
Fransa'da Tekelin Yumuşaması.....	132
Kolonilerin Bağımsızlık Hareketinin Derin Sebepleri.....	134

7. Sanayi Kapitalizmiyle Büyük Sanayinin Kaynakları...	137
Ticaretin Genişlemesi ve Sanayi Devrimi.....	137
Tarım ve Ev Ekonomisi Evresi.....	139
Ticari Yoğunlaşmanın Rolü.....	142
Fabrikalar (Manufactures)	145
Teknik ve Endüstriyel Yoğunlaşma	147
Makineleşmenin İthali ve Sonuçları.....	147
Endüstriyel Kapitalizmin Karakteri.....	151

8. XIX. Yüzyılda Kapitalist Rejimin Ortaya Çıkışı.....	157
İngiltere'de Kapitalizmin Hızla İlerleyişi	157
Fransa'daki İlerlemenin Gösterdiği Özellikler	161
Belçika'nın Ekonomik Rönesansı	165
Orta, Güney ve Doğu Avrupa'da	
Eski Ekonominin Bekası	166
Birleşik Devletler'de Kapitalizm.....	168
Ulaşım Araçlarının Dönüşümüyle Hazırlanan	
Kapitalizmin Zaferi.....	169
Kapitalizmin Tanıma Etkisi	170
Sonuç.....	172

9. Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Yansımaları.....	175
Kapitalizmin Gayrimenkul Mülkiyetiyle, Tanımsal Rejim	
Üzerindeki Etkisi (İngiltere, Fransa, Baltık Ülkeleri).....	175
Kapitalizm ve Esaretin İlgaı	181

Kapitalizmin İşçi ve Tüccar Sınıflarının Dönüşmesi	
Üzerindeki Etkisi.....	182
İşçi Meselesi.....	183
Kapitalizm Vesilesiyle Ekonomik Ayrımların Hukuki	
Ayrımların Yerini Alması.....	187
Sonuç	195
Kaynakça	205
Dizin	213

Başlangıç

Bu denemeyle hiçbir şekilde bir genel kapitalizm tarihi yazmak niyetini taşımıyoruz. Sosyolojik bir denemeye de girişmiyoruz. Bu mütevazı denemenin, Profesör W. Sombart'ın fikir telkin edici görüşleriyle bazen karışsa bile, tarih konusunda derin bir kavrayışa dayandığı için önem kazanan abidevi eseri *Der Moderne Kapitalismus*'la rekabete kalkışmadığını söylemek, bilmem gerekli mi?

Gayemiz, sosyoloji ve ekonomi bakımından faydalı olacağı düşüncesiyle uzun çalışmalar sonunda toplanmış olan ve doğruluklarından emin bulunulan bir kısım tarihsel verileri derlemekten ibarettir. Bu çalışma, belli bir politik veya toplumsal görüşe saplanmaksızın ortaya konulan bir sentez ve karşılaştırmalı tarih denemesidir. 19. yüzyılda büyük sanayinin ve kapitalizmin zaferiyle son bulan ekonomik ve toplumsal gelişme bu eserin ana konusunu oluşturmaktadır.¹

1 Bu araştırmanın bazı parçaları *Revue de synthèse historique* (1924 ve 1925 yılları Haziran ve Aralık sayıları) ve *Revue d'histoire économique* (1924 yılı) dergilerinde neşredilmiştir.

Eserde kullanılan metodu da belirtmek önemlidir. Eğer sosyoloji ve ekonomiye bir kısım tarihsel malzemeyi temin etmeyi düşünseydik, bu iki bilime ait metotları kullanmaktan çekinmezdik.

Aslında sosyoloji, zaman ve mekânı ikinci derecede addederek, toplulukların organizasyonlarını soyut şekilde (*in abstracto*) tasvirle yetinir. Hâlbuki bizim için zaman ve mekân faktörleri temel unsurlardır. Çünkü biz ekonomik olayların belli zaman ve mekânların içindeki akışını inceleriz. Ekonomi; malların üretim, paylaşım ve tüketim kanunlarını araştırır. Gelişme fikrine yavaş yavaş kapılarını açmasına ve tarihsel verilere gittikçe daha çok başvurmasına rağmen² "olumsallıklar" pek hesaba katmaz. Hâlbuki tarih, özellikle bu "olumsallıklarla" uğraşmak durumundadır. Bu, sosyolog ve ekonomistlerin bilgilerinden yararlanmadığımız anlamına gelmez. Onlar özellikle modern toplumun görünümleriyle ilgilenir. Fakat tarihçi, geçmişi anlamak gayesiyle şimdiki durumu tanımak ve onu hesaba katmak ihtiyacındadır. Eğer gözlerimizin önünde büyük ölçüde kapitalist bir organizasyonun hâkim olduğu bir topluluk bulunmasaydı, onun nasıl ortaya çıktığını incelemek aklımıza gelmeyecekti.

Çalışmalarımız boyunca bize en uygun ve en faydalı gözüken yöntem, karşılaştırmalı yöntemdir.³ Sadece tek bir ülkede değil, varlığının farkına varılabildiği her yerde, kapitalizmin doğuşunu incelemek istediğimiz nispette

2 Bkz. W. Ashley, *Evolutionary Economics*, 25 Eylül 1925 tarihli *Revue économique internationale*'deki Fransızca tercüme.

3 Bkz. Henri Pirenne'nin güzel söylevi: 'De la méthode comparative en histoire' (1923 Brüksel Tarih İlimleri Kongresi zabıtları); Yazarın "Remarques sur l'application de la méthode comparative à l'histoire économique et sociale" (*Revue de synthèse historique*, 1923 Aralık) adlı makalesi.

karşılaştırmalı tarih metoduna daha kuvvetle ihtiyaç duyduk. Yalnız *zamana* değil, *mekâna* da müracaat etmek zorunda kaldık; çünkü -kapitalizmin temel şartı olan- sermaye birikimi, Orta Çağ'da modern zamanlardaki şekille meydana gelmemiş ve o sırada tohum hâlinde kendi başına bulunan kapitalist örgütlenme, 18. ve 19. yüzyıllara hâkim olacak kapitalist teşkilatlanmadan çok farklı olmuştur. Bize modern kapitalist toplumun karakterini ve olgunlaşma aşamalarını tayin ve tespit etmek imkânı veren işte bu farklardır.

Daima somut olaylara başvurmaya dikkat ettik. Bununla birlikte bir sentez eseri yaratmak istediğimiz, genelleme yaptığımız ve genelleme ile soyutluk arasında da sıkı bir ilişki bulunması sebebiyle soyutluğu tamamen bertaraf edememiş olmaktan korkmaktayız.

Böyle bir araştırmanın doğurduğu diğer bir engel, başka bir düzene ilişkin olayların (politik, dinî, fikrî vs.) karanlığa gömülmesidir. Oysa bu olayların çoğu zaman kapitalizmin doğuşu üzerinde kayda değer etkiler yaptığını biliyoruz. Kişiler de tamamen arka planda kalmaktadırlar; acaba bunlar incelediğimiz ekonomik olayların gelişimi üzerinde etkili olmamışlar mıdır? Mesela çoğu zaman abartılı şekilde sunulan Colbert'in çalışmaları, hiç değilse Fransa'da, kapitalizmin gelişimine yardım etmemiş midir?

Tek kelimeyle, genel tarihin dokusunu meydana getiren tekil olaylar, şüphesiz aşırı derecede feda edilmiştir. Buna rağmen yazmaya çalıştığımız şekille bir sentez ve karşılaştırmalı tarih denemesi, aynı genel tarihe de bazı hizmetlerde bulunamaz mı? Farklı bir düzene ilişkin bir kısım olayları daha iyi bir şekilde açıklayıp, aradaki bağlantının ortaya çıkmasını kolaylaştıramaz mı? Şüphesiz,

sadece '*bireysel*'in (individuel) gerçeğe karşılık geldiği düşünülebilir; fakat *genel* (général), özele (particulier) göre daha kolaylıkla anlaşılabilir olduğundan, incelenmesi yalnız bir kere, belli bir şekilde meydana gelen ve tecrit edilmiş hâlde kaldıkça bilim tarafından kabulü zorlaşan bu tekil olaylar kategorisini daha iyi anlamamıza yardım edebilir.

Giriş

Böyle bir konuda her şeyden önce *Modern Kapitalizm* deyimini ne kastedildiğini kararlaştırmak gerekmektedir. Bazı yazarlar, kapitalizmin menkul servetlerin yaygınlaşmasından itibaren doğduğunu iddia etmektedir. Bu anlayışa göre, eski çağlarda kapitalizmin sadece Yunanlılarla Romalılarda değil, aktif ticari etkinliklerde bulunan daha eski toplumlarda da mevcut olduğuna şüphe yoktur.¹ Fakat eğer mevcut ise, söz konusu olan sadece mali ve ticari kapitalizmdir. Antik dünyada kapitalizm, hiçbir zaman sanayiye uygulanmamıştır; Yunanlılarda ve Romalılarda yerel piyasa için çalışan küçük zanaatkarlarla, Romalıların *latifundium* müessesesinde olduğu gibi, *familia* ihtiyaçlarına yardımcı olan, köleliğe dayanan bir iş gücü görülür.

Orta Çağ'ın ilk yüzyıllarında, hiç değilse Karolenjler devrinden itibaren, ekonominin tanıma dayalı bir karakteri vardır; artık şehirler, sığınaklardan ve kalelerden

1 Lujo Brentano'nun tezi bu yöndedir: *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, Münih, 1916.

başka bir şey değildir, kapitalizmin izi de silinmiştir. On-
dan sonra Haçlılar, Batı ülkeleriyle Doğu arasında ilişki-
ler kurup büyük bir ticari hareket yaratarak, Cenovalılara,
Pisalılara ve özellikle Venediklilere büyük sermayeler (ka-
pitaller) biriktirmek imkânını vermişlerdir. İtalyan cum-
huriyetlerindeki ilk kapitalizm belirtileri böyle açıklanmak-
tadır.² Ancak kelimenin modern anlamıyla hiçbir şekilde
kapitalist rejimden söz edilemez.

Bugün tanıdığımız şekliyle kapitalist toplumun te-
mel özellikleri nelerdir? Bu, sadece büyük milletlerarası
ticaretin genişlemesi değil, aynı zamanda büyük sana-
yinın açılışı ve büyük mali güçlerin zaferidir. Tam anla-
mıyla modern kapitalizmi meydana getiren olayların bir
bütün ortaya koymasıdır.

Bu rejimin uzak kaynakları da zamanımızdan öteye,
İtalyan ve Felemenk gibi ekonomik bakımdan daha aktif
olan bölgelerde kapitalizmin sanayiye etki altına almaya
başladığı devir olan 18. yüzyıla kadar uzanır. Bu dönemde
yalnızca ticari kapitalizm söz konusudur; fakat endüst-
riyel etkinliği "kontrol etmeye" başlayan bir kapitalizm-
dir bu. Görüleceği gibi bu durum oldukça mütevazı bir
başlangıçtır. Buna rağmen yeni bir şey, bütün ekonomik
dünyayı altüst edecek bir hareketin şafağı söz konusudur.

Nihayet her türlü yanlışlığı önlemek amacıyla *kapi-
tal* ile *kapitalizmi* dikkatli ve açık bir şekilde birbirlerinden
ayırarak gerekmektedir. Kendimizi tarih görüşüne ciddi
şekilde uydurduğumuz takdirde, *kapital* kelimesini eko-
nomistler gibi bütün genişliğiyle kabul edemeyiz. Şüp-
hesiz toprak ve üretim araçları tıpkı menkul kıymetler ve
sermayeler gibi zenginlik yaratırlar. Fakat açıklamaya ça-

2 Bkz. L. Brentano, a.g.e., Ex kurs II.

lışacağımız gelişmede asıl rolü, menkul kıymet hâlindeki *kapital* oynamıştır.

Pratikte *kapital* kelimesi oldukça geç yaratılmış; yatırım yapılmış (İngilizlerin deyimiyle *invested*) ve bir *faiz getiren*³ meblağı ifade etmiştir. Şüphesiz ekonomistler, kelimeyi genişletmek suretiyle ekonomi dilinde hüküm süren bugünkü anlamını kazandırmışlardır.

Gerçekte *kapital*, menkul zenginliğin -özellikle sikke şeklinde- gelişmesi ile doğmuştur. Sermaye birikimi, kapitalizmin yaratılışının lüzumlu bir şartı olmuş ve 16. yüzyıldan itibaren gittikçe yaygınlaşmış; fakat kapitalist bir toplumun oluşumunu gerçekleştirmeye yetmemiştir. İlk önce meydana gelen, ticari ve mali kapitalizm şekilleridir. Fakat gelişimin tamamlanması için bütün çalışma organizasyonunun, çalışanlarla çalıştıranlar arasındaki ilişkinin dönüşümü gerekmiştir ki bu da toplumsal sınıflarda o zamana kadar görülmemiş ölçüde köklü bir hareket yaratmıştır. Nitekim kapitalist organizasyonun zaferi 19. yüzyıldan daha eski tarihli olmamış ve hatta hemen her yerde 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.

3 Fransa'da *capital* kelimesi önceleri sıfat olarak kullanılmıştır. 17. yüzyılda *capital*in anlamı 'principal' ya da 'intérêt' kelimesiyle ifade ediliyordu: Mesela "bir işte 5.000 liralık 'intérêt'i olmak." 18. yüzyılda *capital* kelimesi bugünkü anlamına bürünmeye başlar. *Pro-fite* (kâr) gelince, ticari şirketlerde buna *bénéfice* (kâr, temettü) deniliyor ve *intérêt* kelimesi kullanılmıyordu. Bu sonuncusu, modern anlamıyla çok geç olarak hisseli şirketlerin geliştiği devrede ortaya çıkmıştır. Bkz. H. Sée, *L'évolution du sens des mots intérêt et capital* (Revue d'histoire économique, 1924). İngiltere'de önce *stock*, sonra da *capital stock* kelimeleri kullanılmıştır; bkz. E. A. Cannan, *Histoire de la production et de la distribution des richesses dans l'économie politique anglaise de 1776 à 1848*, Fransızca ter. 1910.

1

Orta Çağ'da Kapitalizmin İlk Belirtileri

Antik Dünya'da Kapitalizm

Antik Dünya'da kapitalizm mevcut muydu? Vesikalar buna kesin bir cevap verdirecek kadar açık değildir. Her şeye rağmen şu bir gerçektir ki Antik Yunan'da ve şehir devletlerinde¹ olduğu gibi Roma İmparatorluğu'nda da hâkim rolü arazi mülkiyeti oynamakta, ev ekonomisi ve kölelik müessesesi büyük sanayiye imkânsız kılmaktadır.

Şüphesiz antik dönem toplumları büyük ticaretten ve özellikle deniz ticaretinden habersiz değildi; fakat bunların ne derece önemli olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Menkul sermaye birikiminin başlıca sebepleri; vergi kesintileri, meta ticareti ve mültezimlerin (publicain) yaptığı tefecilikti. Roma dünyasında büyük çapta mali muamele-

1 E. Cavaignac, *Population et capital dans le monde méditerranéen antique*, 1923, ss. 133-134; Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 1926.

ler yürüten bankalar, sarraflar ve mali şirketler mevcuttu. Fakat *argentarium*lar, ekonomik hareketi kontrol altında bulunduran, sanayi ve ticareti besleyen büyük sermaye sahibi günümüz bankalarıyla mukayese edilemezler. Salvioli'nin *Le Capitalisme dans le Monde Antique* adlı mükemmel eserinde belirttiği gibi, Romalılar kredi organizasyonunu, poliçeleri, menkul kıymetleri bilmezler. Hatta kapitalizmin büyük ticaret merkezlerinde belirlediği kabul edilse bile, imparatorluğun büyük kısmı bunun kapsamı dışında kalır. Şehir hayatı fazla önemli değildir; zengin sınıflar tarım bölgelerindeki malikânelerinde otururlar. Ücretli işçiler sayı olarak azdır. Şehirlerde loncalar (korporasyonlar) hâlinde teşkilatlanmış serbest zanaatkârlar mevcuttur; fakat bunların köleliğin rekabetine karşı koyabilmesi çok güçtür. Şartlar sanayi kapitalizminin gün ışığına çıkmasına müsaade etmemektedir. Özetle, sadece "aynı ekonomi (takas)" hâkimdir ve imparatorluk çöktüğü zaman yalnız arazi mülkiyeti ayakta kalabilmiştir.

Feodal Rejim ve Bireyselciliğin Gelişmesi

Orta Çağ'ın hemen öncesinde, Şarlman'ın saltanatından itibaren ekonomik hayat büyük tarımsal malikânelere münhasır kalır; şehir hayatı hemen hemen hiç mesabesine inmiştir. Sanayi ve ticaret çok sınırlı bir öneme sahiptir ve L. Helphen'in *Etudes critiques sur le règne de Charlemagne* adlı eserinde dediği gibi, Şarlman devrinin ekonomik rönesansı üzerine fazla hayal kurulmamalıdır. Hatta H. Pirenne'nin inandığı gibi, bu devri bir gerileme işareti, Roma zamanından beri² kısmen muhafaza edi-

2 Bkz. H. Pirenne, *Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens* (Revue belge de philologie et d'histoire, 1923); A. Dopsch,

len ticari etkinliğin Arap fetihleriyle duraklamaya uğradığı bir devre olarak kabul etmek mümkündür. Ne olursa olsun toplum, "feodal sistemle malikâne sisteminin beraberce geliştiği yerel çerçeve" içinde hareketsiz kalmıştır. Bu sınırları daraltılmış hayatta yeni ekonomik etkinlik şekilleri doğamazdı.

Bununla beraber feodal rejimin yerleşmesi, bir askerî asiller sınıfının oluşması nispeten eski çerçevenin sertliğini kırarak ona esneklik sağlayabilmiş ve aynı şekilde bireyselciliğe zafer kazandıracak ekonomik ve toplumsal değişmelerin yardımcısı olabilmıştır.

Gerçekte şövalye (miles) nedir? Şövalye, 'hür adam' anlamına gelir ve kendini donatarak süvari olarak orduya hizmet eder. Bunun için servet ve toprak mülkiyeti kesinlikle gereklidir. *Vassus*, genellikle sağlam yapılı, enerjik, cesur, cüretkâr ve bir askerî şefi takip edebilen adamdır. Ailesi mütevazı olabilir, hatta serf olarak doğmuş bulunabilir. Gelenek, vassalın hizmetlerinin bir malikâne (fief) imtiyazıyla ödenmesi şeklindedir; fakat başlangıçta bu malikâne imtiyazı sadece belirli bir şahsa aittir. Ancak malikânenin veraset yoluyla geçişi kısa zamanda ortaya çıkmıştır: Asil çocukları için malikâne mülkiyeti, onların asaletini tayine yetmektedir. Fakat bu, asaletin kapalı bir sınıf olması demek değildir: Asil olmadığı hâlde malikâne sahibi bulunup da metbuluğa kabul olunanlar asil sıfatını kazanırlar. Kelimenin eski anlamıyla köleliğin ortadan kalkması ve yerine serfliğin geçmesi, toplumu daha hareketli olmak durumuna sokmuştur. *Cheuage*, *formariage* ve *mainmorte* gibi kazai mükellefiyetlerle karakterize edilen serflik, azat etme yoluyla yavaş yavaş kaybolur.

Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kultur-entwicklung, Vienne 1918-1920, c. 2.

Azatların kökeninde ekonomik hadiseler, XII. yüzyıldan itibaren gittikçe sıklaşan toprağı tanıma elverişi hâle getirme vakası yatar. Laik veya kiliseye mensup senyörler, topraklarını değerlendirmek için (çoğunlukla kaçak serfler olan) *hotesleri* davet ederler ve kendi serflerini tutmak için de onlara daha iyi şartlar sağlarlar. Böylece serflik, esaret gibi değişmez bir durum teşkil etmez. XIII. yüzyılda pek sık gerçekleşen azatlar, gerçekten feodal cemiyyetin sınırlarını parçalamıştır. Çiftçi sınıfları tekdüze bir kütle meydana getirmezler, aralarında bazı belirli tabakalar vardır. Ayrıca ekonomik şartların farklılığı, bireyleri sınırların içinden çekip çıkarır. Daha şimdiden serfler arasında oldukça zengin olanlar, müteşebbisler ya da şartlar müsaade ettiği için daha üst sınıfların safına geçenler mevcuttur.³

Floransa'da Kapitalizmin Belirtileri

Tamamen ticari mahiyette de olsa kapitalizmin Orta Çağ'daki ilk belirtilerine şehir hayatı imkân verecektir. Bu belirtiler, ekonomik bakımdan müsait iki bölgede göze çarpmaktadır: İtalya'nın şehir cumhuriyetleri ve Felemenk. Kapitalizmin ilk seçkin bölgeleri niçin bu yerler olmuştur? Çünkü -Haçlı Seferleri'nin akabinde- Doğu ile başlayan deniz ticareti, İtalyan cumhuriyetlerinde büyük bir sermaye birikimi yaratmıştır. Ayrıca Felemenk, Doğu ile Avrupa'nın kuzeyi arasındaki başlıca ambarlardan bi-

3 Bkz. Guilhiermoz, *Essai sur l'origine de la noblesse en France au Moyen âge*, Paris, 1902; Fustel de Coulanges, *les origines de régime féodal*; Olivier Martin, *Histoire de la coutume de la vicomté et prévôté de Paris*, 1922, ss. 13 vd., 122 vd., 230 vd.; H. Sée, *Les classes rurales et le régime domanial en France au Moyen Age*, 1901; Marc Bloch, *Roi et serfs*, Paris 1920, s. 1560 vd.

riydi. Orta Çağ'dan itibaren büyük ticaret, kapitalizmin temel kaynağı olarak gözükmektedir.

Kapitalizmin İtalya'da nasıl doğduğunu ve geliştiğini anlamak için Floransa şehri örnek olarak alınabilir. Floransa'da zanaatlar üçe ayrılır: Büyük zanaatlar, orta zanaatlar ve küçük zanaatlar. Bunlardan ilki, büyük ölçüde tüccarlardan ibarettir. *l'arte di calimala* (yabancı kökenli yünlü kumaşları işleyen ve satanlar), *l'arte della lana* (çuha üreticileri), *l'arte di Por Santa Maria* (ipek ve yeni tip kumaş tüccarları). Doğu ile Batı arasında aracılık yapan Floransa'nın ticareti ve özellikle *l'arte di Calimala*, kısa zamanda kapitalist bir karakter kazandı. Zanaatın ileri gelenleri toptan satış yaparlar. Doğu'da şubeleri vardır; Brie ve Champagne gibi Avrupa fuarlarına giderler ve oralarından Fransız, İngiliz, Flander yünlüleri satın alırlar. Emirleri altında çok sayıda *sottoposti* (muhasebeci, yardımcı memur, zanaatkâr, boyacı, apreci, kırpıcı) vardır. Hesaplarını poliçeler vasıtasıyla düzenlerler ve tabii banka işlemleri yaparlar.

Kısa süre sonra Floransa'da, işlerinde uzmanlaşmış olan sarraf ve bankacılar görülür. Bunlar ticari işlemler, kıymetli maden değişimi ve sevkiyatı, yatırım kabulü, rehin ve ipotek karşılığı borç, poliçe ve kredi mektupları düzenlemek, girişimlere ortak olmak, gemi sigortacılığı gibi işleri aynı zamanda yaparlar. Fakat bankaları asıl zenginleştiren, kamu maliyesine ilişkin operasyonlardır. Papalık Makamı'nın bütün Hristiyan ülkelerden gelir temin ettiğini düşünelim: İngiltere'de aşar, Saint-Pierre Denier'si, her yerden gelen hibeler, vasiyetname ile bırakılan servetler. Bankalar, şubeleri vasıtasıyla bu gelirleri kolayca toplayabilir ve Ruhani Saray'a borç verebilirler. Ruhani Saray, çeşitli şehirlerdeki bankalara, Siena ve Pistoia'daki

firmalara, -1263'te IV. Urban'ın papalığı zamanında- Floransalılar Sienalıların yerine geçtikten sonra da Floransalılara başvurur.

Floransalı bankacılar etkinlik alanlarını Napoli Krallığı'na kadar genişletirler. Charles d'Anjou, onlarla büyük borç anlaşmaları imzaladıktan sonra tuz resmi, demir madenleri, şarap ve buğday ihracı vb. müteallik devlet tekelleri üzerinde önemli imtiyazlar tanır.⁴ Bu sebeple, Peruzzi Bankası ortaklarının %40 oranında kâr payı almaları şaşırtıcı değildir ve bu yüksek oran, cari kâr oranının %14-15 olduğu bir devirde (borç haftalık veya aylık verilmezse) çoğu zaman yıllık kâr oranının %45-50'ye yükselişini de açıklar. Tapınak Şövalyeleri'nin (Templiers) ortadan kalkması, XIV. yüzyılda Floransa Bankacılığı'nın önemini daha da arttırır. XV. yüzyılda Spinileri, Spigliatileri, Bardileri, Pulcileri, Alfaneleri geçen Mediciler o kadar kudret kazanırlar ki bir prenslik kurarlar. İtalyan kapitalistlerinin kudreti o kadar büyür ki girişimlerini bütün Batı Hristiyan ülkelerine yayarlar: Fransa'ya, İspanya'ya, Portekiz'e ve İngiltere'ye. Senyörler, yüksek rütbeli papazlar, krallar ve şehirler, Floransalı bankacılara ve lombardlara başvurur; Biche (Biccio) ve Mouche (Musciatto), Philippe Le Bel'in işlerini gören adamlardır. Floransalı bankacılar bazen tefecilikle itham olunur, kendilerine Cahorsinler ve Yahudiler gibi muamele edilir; fakat onlardan vazgeçilmez. Gerçekte İtalyanlar, mali kapitalizmi elinde tutan ilk insanlardır. Aynı zamanda onlar, Felemenk'tekilerle birlikte sanayiye kapitalizmin hâkimiyeti altına alan öncülerdir. Floransa'da *arte della lanayı* meydana getiren yünlü kumaş üreticileri yünü dışarıdan alır ve onu şehirden ya da taşradan

4 G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale aux XIIIe et XIVe siècles*, 1903.

temin ettikleri çok sayıda zanaatkâra işletirler; dokumacılar, tezgâh işçileri, boyacılar mutlak hâkimiyetleri altındadır. Yün sanayi büyük oranda ihracata yönelmiştir. İşte kapitalizmin gelişiminde son derece büyük bir rol oynayacak bir ev sanayi (*industrie domestique*) örneği... XIV. yüzyılda *arte die calimaların* çöküşü başladığı zaman, *arte della lana* onun yerini alır ve XV. yüzyıl ortalarına kadar mükemmelliğinden bir şey kaybetmez. Daha sonra *arte della seta*, ipek sanayi, XVI. yüzyıl sonuna, Fransa'nın korkunç rekabetine kadar ön plana geçecektir. Gerçekten İtalya'da ekonomik hayat bu devirden itibaren zayıflar; Batı'nın deniz güçleri şimdiden öne geçmiştir.

Felemenk'te Kapitalizm

Orta Çağ'dan itibaren Felemenk'te kapitalizmin -hiç değilse ticari kapitalizmin- ilk belirtileri kaydedilir. Büyük Belçikalı tarihçi H. Pirenne'in dikkate değer çalışmaları bunu en iyi şekilde göstermektedir. Norman istilasının akabinde Felemenk'te aktif bir ticari etkinlik görülür ki bu etkinlik, Alplerin kuzeyinde bulunan memleketlerin büyük çoğunluğundakinden önce başlamıştır. Felemenk'in coğrafi konumu, Akdeniz'le Kuzey ülkeleri arasındaki doğal yollardan birini teşkil eden Ren Nehri'nin meydana getirdiği vadinin ağzında bulunması, bu etkinliği kolaylaştırır.⁵ İşte bu suretle, Bruges, Liège, Grand, Brüksel, Douai, Ypres gibi büyük ticari antrepolar meydana gelir.

Ticaret şehri: "Yeni bir ekonomik etkinlik merkezi, devamlı bir değişim yeridir." Çoğunluğu serf çocukları

5 X. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın kuzeybatısının ekonomik gelişmesi için bkz. Paul Kletler, *Nordwesteuropa's Verkehr, Handel und Gewerbe*, Vienne 1924.

olan göçmenler tarafından iskân edilmiştir. Çoğunluk ticaretle iştigal eder (negociatores). Bunlar uyanık ve müteşebbis, garip şekilde enerjik, önceleri korsanlıkla, sonra da cüretkâr ticari muamelelerle servet toplayan insanlar, maceraperestlerdir. XII. yüzyıl tüccarları uzmanlaşmamışlardır, her çeşit metayı satarlar. Şehir bile onlar için bir "iş alanından" ibarettir; metaları oradan oraya taşır ve memleket memleket dolaşırlar. Yollar güvenli olmadığı için birlikler hâlinde (guildes ve hanses) toplanır, müşterek alım satımlardan doğan kârı "hisseleri oranında" paylaşırlar. "Fuar mektupları" (lettres de foire) ve poliçeler gibi kredi vasıtaları görülür. Ticaret, para stoğunu yükselterek fiyatların -hatta köylülerin azad edilmesini kolaylaştıran tarımsal rejimle ilgili fiyatların- yükselişi gibi ciddi sonuçlar doğurur.

Kapitalizm, İtalya'da olduğu gibi Felemenk'te de ticari şeklini muhafaza ederek sanayiye uygulanmaya başlar. Bütün şehirlerde, fırıncı, terzi, marangoz gibi mahallî piyasaya çalışan zanaatkârlar görülür. Fakat pirinç ve çuha üretimi gibi uzak pazarlara yönelmiş sanayiler de mevcuttur. Bu mesleklerle uğraşan zanaatkârlar tüketiciyle temas hâlinde değildir. Bunlar yünü kendi adına alıp işleyen, kullanılır hâle getiren ve mal olarak satan ihracatçının tahakkümü altındadırlar. Bu yün tüccarı bir kapitalist, yün sanayi merkezlerinde sayıları pek çok olan zanaatkârlar ise ücretli işçilerdir; mesela Gand'da 50.000 kişilik nüfusun 4.000'i zanaatkârdır. Burada ev sanayisine (industrie domestique) dayanan yeni bir teşkilatlanma görülür ki bu, büyük modern sanayiye haber vermektedir. Bununla birlikte, Felemenk'te dahi kapitalist biçimdeki sanayi şehirlerle sınırlanmış olup, büyük yığınaklara imkân vermez: XV. yüzyılda Ypres'in nüfusu 10.000'i geçmez, Gand ve

Bruges'unki 40.000 ila 50.000'in altındadır; Louvain ve Liége'inki 20.000 ila 30.000'den azdır. Bunlar, yoğunluğu az ve seyrek adacıklardır.

G. des Marez'in *Etude sur la propriété Forcière dans les villes au moyen age* adlı eserinde belirttiği gibi, bu yeni çalışma şeklinin sonucu, şehir sakinlerinin keskin dilimler hâlinde birçok ekonomik sınıfa ayrılması olmuştur: Fakir ve zengin zıtlaşması mevcuttur; mülk ve ev sahibi olan zengin tüccar ve rantiyelerden müteşekkil bir şehir asilzadeligi meydana gelir.

Bununla birlikte, Orta Çağ'ın sonunda Felemenk şehirlerine hâkim olan şehir asilzadeliginin gittikçe sıkılaştıran tekelciliğine karşı gelişen "avam"ın isyanları, kapitalizmin genişleme hareketini köstekler. O kadar ki, Orta Çağ'dan itibaren oluştuğu görülen sanayi ekonomisi ancak XVIII. yüzyılda tamamen gelişecektir.

Felemenk'in dinî merkezlerine (cités episcopales) gelince, Pirenne'in takdire şayan bir şekilde belirttiği gibi, bunların ekonomik durumları hususi bir karakter arz eder. Buralarda büyük ihracatçı tüccarlara rastlanmaz; buna karşılık, piskoposun çevresindeki kalabalık maiyet erkânı, müteahhitler, zanaatkârlar ve tüccarlar için hazır bir müşteri kitlesi meydana getirir. Ayrıca çoğunlukla önemli miktarlara varan mali ihtiyaçlar, kilise müesseselerinden bir maliyeci ve sarraf sınıfının meydana gelmesi sonucunu doğurur ki bunlar gerçek bir mali kapitalizm yaratır.

Felemenk'in kuzeyinin (Hollanda ve Zelanda), Orta Çağ'dan itibaren ticari kapitalizm için seçkin bir yer teşkil edeceği tahmin edilebilir. Tabiatın ekonomik hayat için lüzumlu şeyleri vermemesi sebebiyle büyük ticaret kısa

zamanda gelişmiştir. Balık (özellikle ringa balığı) avında çabucak uzmanlaşmış ve halk için önemli bir ihraç maddesi olmuştur. Buna karşılık küçük miktarda sebze tarımına ve otlaklara elverişli bulunan Hollanda ve Zelanda, hayatın idamesi için gerekli olan tahıl yetiştirmez; bu sebeple, tahıl önce zengin Picardie ovalarından ve sonra da Baltık ülkelerinden temin edilir ve böylece bu iki ülke, birçok Avrupa ülkesinin ihtiyaçlarını karşılayan bir ambar hâline gelir. Kuzey Felemenk'in ihtiyacını karşılayacak madenleri ve gemi yapımı için zaruri olan ormanları da yoktur. Böylece XV. ve XVI. yüzyıllarda gelişmeye başlayan ve XVII. yüzyılda mucizevi bir şekilde olgunlaşan bir değişim hareketi doğar. Şehir hayatı erkenden hâkim bir rol oynamaya başlamıştır; memleketin bütün ekonomik hayatı Middelburg, Dordrecht, Rotterdam ve sonraları da Amsterdam'da yoğunlaşmıştır.⁶

Fransa'da İlk Belirtiler

Belirtmek gerekir ki İtalyan cumhuriyetleriyle Felemenk şehirlerinin ekonomik durumları gerçekten istisnaidir. Diğer yerlerde kapitalizm pek hafif bir şekilde belirmektedir.

Bu durum, ticaretin -hiç değilse büyük ticaretin- devamlılık göstermemesi ve fakat devrevi (çevrimsel) olmasıyla açıklanabilir. Bu devreviliği yaratan sebepler ulaşım yollarının yetersizliği, emniyet yokluğu, önemli şehir adedinin azlığıdır. İşte bu sebeplerden ötürü Orta

6 Bkz. J. G. Van Dillen, *Het economisch karakter der middeleeuwesche stad*, Amsterdam 1914; H. J. Smith, *De opkomst van den handel van Amsterdam*, Amsterdam, 1914; Z. W. Sneller, *Le développement du commerce entre les Pays-Bas septentrionaux et la France jusqu'au XVe siècle* (Revue du Nord, 1922).

Çağ'ın sonuna kadar büyük ticaret fuarlarında yoğunlaşır. En önemli fuarlar, Champagne ve Lyon gibi ulaşım yollarının kesiştiği yerlerde, bazen de Flamand fuarları gibi büyük üretim merkezlerinin civarında meydana gelir. Kara yollarının iyileşmesi, ciddi emniyet kuvvetlerinin ortaya çıkması, büyük şehir merkezlerinin gelişmesi ve posta teşkilatının gelişimi, fuarların önemlerini yitirmelerine sebep olacaktır. İleride görüleceği gibi, zamanla fuarların yerini *borsalar* alacak ve bunlar da devamlı ticaretle birlikte gelişecektir.⁷

Orta Çağ'da Fransa'nın, daha doğrusu krallığı meydana getiren bölgelerin ekonomik gelişmesi, İtalyan şehirlerine ve Felemenk'e nazaran gecikir; hiçbir şekilde kapitalist sayılmayacak olan tüccar ve zanaatkârlar çok küçük sermayeler vazederler ve hemen bütün sanayi ve ticareti ellerinde tutarlar. Buna rağmen yavaş yavaş meslektaşları arasında sivrilen bir toptancı tüccarlar sınıfı görülür. İlk kapital yığılmasına bunlarda ve özellikle tuhafiyecilerde (mercier) rastlanır. "Tuhafiyeciler Kralı"nın imtiyazlarından bahseden bir XV. yüzyıl tüzüğü, bunların sattıkları malların çeşitliliğini ve diğer meslek erbabına nazaran üstünlüklerini göstermektedir. Dolayısıyla 1413 tarihinde krallık tarafından verilen bir imtiyaznamenin, tuhafiyecileri mesleki teftişlerden muaf kılması şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, kapitalizmin temel kaynaklarından biri olan deniz ticareti, bugün Fransa'nın ayrılmaz parçalarını teşkil eden bölgelerde görülür; fakat bu bölgeler ancak XV. yüzyılın ikinci yarısında krallığa ilhak edilebilmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllarda, Haçlı Seferleri'ni mütea-

7 P. Huvelin, *Histoire du droit des marchés et des foires*; André Allix, *Les foires, étude géographique* (La Géographie, 1923).

kip, eyaletler Doğu'nun çeşitli limanlarıyla aktif bir ticarete girişirler. Bordeaux da XV. yüzyılda Güyen'e boyun eğdiren İngiltere ile sıkı ticari ilişkilerine devam eder. 1214'ten itibaren Bayonne armatörleri karşılıklı bir yardımlaşma cemiyeti kurarak kân paylaşırlar. XIII. yüzyıldan itibaren Marsilya'da çeşitli komandit şirketler görülür. Fakat kraliyet içinde Felemenk'tekine benzer önemli birliklere (guildes) rastlanmaz; "tüccarların Loire Nehri'ne uğradıkları" da söylenemez.

Fransa Krallığı'ndaki ekonomik genişlemenin korkunç Yüzyıl Savaşları'nın tahripkâr etkisiyle engellendiğini unutmamak gerekir. Ancak bu savaşlardan sonra, yani XV. yüzyılın ikinci yarısında, ticari ilişkiler yeniden gelişir, çeşitli fuarlar meydana gelir ve menkul servet güç kazanır.

Ticareti geliştirmek ve Fransa'ya.lüks madde sanayisini sokmak yolunda XI. Louis, halefine nazaran daha fazla gayret sarf etmiştir. Dışardan kıymetli kumaş ithal etmenin memleket dâhilindeki para miktarını azaltacağını düşünerek, daha şimdiden "merkantilist" bir fikri kabul etmektedir. İşte bu sebeple önce Lyon'da ipek sanayiye tesise gayret etmiş, halkın mukavemeti dolayısıyla projesinde başarılı olamamış, sonra da Tours'da aynı şeyi denemiştir. Bu sonuncu tecrübe onun hükümranlığından itibaren başanya ulaşmıştır. Fransa'da devletin teşvik ve girişimiyle kurulan büyük sanayinin uzun süre sadece lüks eşya üreteceği şimdiden görülmektedir. XI. Louis'nin, Colbert icatlarından haber verir gibi, imtiyazlı bir şirket, bir "Compagnie de Levant" yaratmak istemesi dikkate değer. Fransa'da ticari kapitalizm, tıpkı büyük sanayi gibi suni bir eserdir.

İngiltere'de Kapitalizm

Orta Çağ'ın önemli bir kısmıyla, XIII. ve XIV. yüzyılda İngiltere, özellikle tarımsal bir memleket gibi görünmekte ve sanayi, küçük şehir zanaatkarlarının elinde bulunmaktadır. Dikkate değer bir nokta, bir ada olmasına rağmen İngiltere'ye ait deniz kuvvetlerinin vasatın altında ve ticaretinin de aşağı yukarı tamamen yabancıların elinde bulunmasıdır. Sadece XV. yüzyılda "*Sabit Tüccarlar*" (Staplers), başlıca İngiliz yününi ihraç etmek gayesiyle milletlerarası ticaretle uğraşmaya başlarlar.

Buna rağmen Orta Çağ'ın sonundan itibaren İngiltere'de ticari kapitalizmin ilk unsurlarının oluştuğu görülür. Bir kısım zanaat erbabı, zenginliğiyle diğerlerinden ayrılır; bunlar hemen tümüyle tuhafiyeci (mercier), attar (épicier), çuhacı (drapier) gibi tüccarlardır. XV. yüzyılda İngiltere'ye iltica eden Flaman ve Branbansonların katılımıyla gelişen çuha sanayi, ticari kapitalizmin gelişimini hızlandırır. Böylece çuha tüccarları sınıfı (drapiers) meydana gelir. İngiltere, ürettiği çuhaları ihraca başlar. Yün sanayideki bu gelişmeler malikâne sisteminin yıkılmasına ve küçük köylü işletmelerinin yerini alacak olan büyük çiftliklerin (enclosure) doğmasına geniş ölçüde yardım etmiştir.

Buna karşın İngiltere'de kapitalizmin kaynaklarını ilgilendiren en önemli olay, XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca önemli bir gelişme gösteren "*tarım ve ev ekonomisi*" (l'industrie domestique et rurale) rejiminin meydana gelmesi, yani dokuma sanayisinin büyük bölümüyle şehirlerden tarımsal bölgelere kaymasıdır. Bu sistemde çuha ihracı dolayısıyla süratle büyüyen ticari kapitalizmin sanayiye uygulandığı veya daha modern bir deyimle onu "kontrol ettiği" görülür. Sir William Ashley'nin harikulade bir şekilde ifade ettiği gibi, "chothier" (çuha üreticisi) yünü satın alır, dokutur, bastırır

ve boyatır; her bir üretim evresinin sonunda zanaatkârlara ücretlerini öder ve çuhacılara işlenmiş malı satar. Demek ki o, ihracatçı tüccarların ekonomik hâkimiyetine tabi bulunmasına, üreticilerinin çoğunluğu gibi sermayesinin az olmasına rağmen, zanaatkârlara göre daha şimdiden bir kapitalist rolü oynamaktadır; mesela 1527'de, imparatorla İngiltere arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi sırasında tüccarlar çuhalarını dışarı satamazlar, üreticiler işlerini durdurmak zorunda kalırlar ve emirleri altındaki zanaatkârlar işsiz kalır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında yer alan dinî zulüm ve şiddetli cezalar, Flamanları ikinci defa İngiltere'ye göç etmeye zorlar ve bu da ekonomik gelişimi kuvvetlendirir; bu suretle Norwich, çuha sanayisi için çok önemli bir merkez hâline gelir. Zaten köy ve ev sanayi (industrie rurale et domestique) (ileride görüleceği gibi) bütün Avrupa'da ortaya çıkmış gibidir; ne var ki bu, İngiltere'dekine nazaran biraz daha gecikmişe benzemektedir.

Staplerslar gibi nispeten sınırlı bir pazarla yetinmek yerine uzaklara seyahat etmeye başlayan ve İngiltere'nin denizlerdeki genişlemesinin gerçek habercileri olan *Gezici Tüccarların* (Merchant Adventurers) meydana gelmesi ve gelişmesi, ekonomik gelişimin bu evresine rastlar. Burada ticari etkinlikle endüstriyel etkinliğin karşılıklı olarak birbirine etki etmesiyle ilgili çarpıcı bir örnek görürüz. Hatta büyük ticari yollardan uzakta kalan, ekonomik hayatın az etkin olduğu İspanya gibi bir memlekette bile Orta Çağ'dan itibaren doğmakta olan kapitalizmin bazı belirtileri görülür: Mesela Sevilla'da yeni oluşan ekonominin gelişmesi, Cenovalıların ve Yahudilerin etkinliğiyle kolaylaşır.⁸

8 Ramon Carande, *Sevilla, Fortaleza y Mercado* (Anuario historia del derecho espaniol. II c. 1925).

Mali Kapitalizmin Karakteri

Mali kapitalizm de Orta Çağ'dan itibaren kendisine bir alan bulmuş, ancak ticari kapitalizmin bir devamı niteliği taşımıştır. Para ticaretiyle iştigal eden kimseler, diğer metaların ticaretiyle de uğraşırlar: Çuhacılar, aktarlar, tuhafiyeciler. İtalya'da *Arte di calimale* tüccarlarının, Felemenk'te Arras maliyecilerinin ve özellikle Crespın ailesinin durumu budur. Felemenk'te adetten fazla olan ve Alacak Listesi (Tables de Prét) tutan lombardlar bile sadece para ticaretinde ihtisaslaşmamışlardır.

Bu sırada (basit senyör ve burjuvalarınkiler bir yana) prenslerin, şehirlerin ve kilise müesseselerinin akdettikleri borç anlaşmaları, para tüccarlarının elinde önemli servetlerin toplanmasını kolaylaştırır. Unutmamak lazımdır ki faiz oranı çok yüksektir: Nadiren %20-25'in altındadır, bazen de %50-60'a kadar yükselir. Böylece prenslerin mali memurlarının da katılmasıyla genişleyen, laik veya kiliseye mensup bir maliyeciler sınıfı meydana gelmeye başlar ki bu alandaki teknik üstünlükleri düşünülürse, içlerinden çoğunun neden İtalyan olduğu kolayca anlaşılabilir.

Hatta bir bölgede bile değişik sikkelerin bulunması, kapitalizmin önemli kaynaklarından biri olan "değişim (change)" işlemini zaruri kılar. Her yerde, özellikle milletlerarası ticaret yerlerinde çok sayıda sarraf bulunur. Ve hiçbir yerde değişim (change) işlemi, bütün Avrupa tüccarlarının devam ettiği Champagne fuarlarında olduğu gibi önemli değildir. Özellikle bu fuarlarda, erkenden ve muhakkak ki XIII. yüzyıldan itibaren, fuar mektupları (lettres de foire) ve poliçeler kullanılır. Hesap tasfiyeleri önce peşin parayla yapıldıktan sonra vadeli olarak da yapılır. Daha

sonraları, poliçelerin kayden (par voie de compensation) hesabın kapatılması işlemine başvurulur. Bu, hesap virmanı ya da *scontarion*dur ki Lyon fuarlarında geliştikten sonra İspanyol ve Cenova fuarlarında daha da tekemmül edecektir. M. Huvelin büyük bir isabetle, "Paranın tüketim malı olmaktan kurtularak kapital hâline gelmesi fuarlarda oluşmaktadır." demektedir.

Deniz ticareti de fuarlara benzer bir rol oynamaktadır. XIII. yüzyıldan itibaren -Champagne fuarlarına nazaran daha küçük ölçüde olmakla beraber- Bruges'de de milletlerarası değişim işlemleri yapılır. XV. yüzyıl sonuyla XVI. yüzyılda Anvers, milletlerarası değişim işlemleri için önemli bir yer olacaktır; daha önce belirtildiği gibi bu şehir ve özellikle borsası, devamlı bir fuar meydana getirecektir.

Orta Çağ'da para ticareti tamamen bağımsız bir kimliğe bürünmemiştir. Fakat ekonomik hayatta kazanacağı önem fark edilmeye başlanmıştır. M. Bigwood⁹, hiç değilse Felemenk'te, kamu borçlarının para ticaretini kolaylaştırmadığını söylemektedir. Bununla beraber, Orta Çağ'dan itibaren prensliklerin gelişmesi, mali kapitalizmin kuvvetlenmesini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Prensler sevk ve idare, politika ve özellikle savaş gibi vesilelerle (bu vesileler her zaman ortaya çıkmaktadır) zenginlerin hizmetlerine ihtiyaç duymakta, onlardan önemli borçlar almakta ve onlara "Alacak Listesi" (Tables de prêt) gibi tekel hakları vermektedirler.

Hiç şüphe yok ki kapitalizmin gelişmesiyle devletin gelişmesi arasında çok sıkı ilişkiler vardır; bu husus ilerideki yüzyıllarda daha kuvvetle görülecektir.

9 Le régime juridique et économique du commerce de l'argent en Belgique au moyen age.

Değişim mekanizması ve prensliklerin borçları, mecburen faiz karşılığı borç yaratacaktır; bunun hiç değilse bir şirket ortağının kârını ifade etmediği veya gayrimenkul geliri şeklini almadığı hâllerde kilise tarafından yasaklandığı gerçektir; fakat zaruretler, faiz karşılığı borcu muhtelif devletlerin hukukuna sokacaktır. Oysaki faiz karşılığı borç, kapitalizmin temel kaynağı değilse bile belli başlı belirme şekillerinden biridir.

Öte yandan özellikle İtalya'da kapitalizmin meydana gelişinde büyük bir rol oynayacak olan ve bağımsız çok ortaklı şirketlerden haber veren ticari şirketler görülmeye başlar. Ticari muamelelere güç kazandıracak olan *komandit şirketler*, belki de aile çevresine bağlı olan *kolektif şirketler* gibi... Çok ortaklı şirketlere gelince, bunlar ancak XVII. yüzyıldan itibaren gelişecektir.

Yine Orta Çağ'da İtalya'da, kapitalizmin tarihine sıkı sıkıya bağlı bulunan büyük deniz seyahatleri için borç verilmesi ve deniz sigortası işlemleri meydana gelir.

Daha sonra, Orta Çağ'ın bitiminden itibaren Avrupa'nın diğer deniz ülkelerinde de sigorta işlemleri gelişir ve öyle gözükmektedir ki bütün ticaret hukukunun hazırlanmasında olduğu gibi bu gelişmede de Portekizli tüccarların büyük payı vardır; fakat bu konudaki çalışmalar henüz yetersizdir. Esasen sadece "hususî" sigortalar söz konusudur, sigorta şirketleri ancak XVII. yüzyılda zaruretler dolayısıyla gelişecektir; çünkü riski paylaşmakta büyük avantajlar söz konusudur.¹⁰

10 Salvioli, *L'assicurazioni e il cambio marittimo nella storia del italiano*, 1884; Hamon, *Histoire générale de l'assurance en France*, 1897; P. Huvelin, *Le droit commercial* (Revue de synthèse historique, 1904).

Orta Çağ'da Mali Güçlerin Karakterleri

Orta Çağ'daki mali güçlerin mahiyeti bugün daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Bu güçlerden bir kısmı, bir şehrin ya da bir ülkenin sınırları içinde hapsedilmiştir. M. Bigwood'un tasvir ettiği gibi ¹¹: "Arras maliyecileri"nin (özellikle Crespin ve Louchart'ın) durumu budur. Hem gayrimenkul mülkiyeti ve geliriyle hem de ticaretle zenginleşmiş benzeyen bu maliyeciler, XIII. yüzyılla XIV. yüzyıl başlarında Saint-Paul ve Artois Kontu gibi prenslere, laik ve ruhani senyörlere, Bruges gibi Felemenk şehirlerine önemli borçlar verecek kadar sermaye vazederler. Bunlar Arras şehrinden ayrılmazlar, taşrada temsilcileri bulunmaz, fuarlara ancak kendi ticaretleri için giderler ve milletlerarası ilişkilerden yoksundurlar. Öte yandan, Guillaume de Hollande Kontu'nun müşaviri Guillaume de Duvenvoorde (1290-1353) gibi bir memuru özellikle mali spekülasyonlar zenginleştirmiştir: Özel kişilere ve çoğunlukla prenslere verilen borçlar, değişim işlemleri, gayrimenkul gelirlerinin iltizam edilmesi, kârlı ipotek muameleleri o kadar büyük bir servet sağlamıştır ki (1921 rayicine göre 5 milyon frank tutan) 100 milyon franklık bir servete karşılık gelen 70.000 livrelilik bir gelire sahiptir. Yeğenin 1404'te Englebert de Nassau ile evlenmesi ve bu suretle Orange-Nassau sülalesinin XIV. yüzyıldaki nakdî servetini ve dolayısıyla politik durumunu bu "yeni zengine" borçlu olması kayda değer bir husustur.

Bunun yanında Orta Çağ'da oluşan en önemli mali güçler, milletlerarası ilişkilerle gelişenlerdir. Bütün mem-

11 Les Financiers D'arras (Revue belge de philologie et d'histoire, 1924 ve 1925).

leketlerde şubeleri bulunan büyük İtalyan bankaları, bütün Hristiyan dünyasına yayılmış olan lombardlar ve sarraflar, bütün Kuzeybatı Avrupa'da tesisleri bulunan Hansa mensupları idi.

Yahudiler de milletlerarası bir ekonomik güç teşkil etmektedirler. Kendilerine ağır cezalara ve hakaretlere mal olan dinleri tarafından birleştirilmiş bir hâlde her yere dağılmış bulunan Yahudiler, önemli ticari ve mali muamelelere çok müsait şartlara sahiptir. Uzun zaman ve yanlış olarak onların sadece mali muamelelerle ilgilendiği zannedilmiştir; Moses, Hoffman¹² ve Kulischer'in önemle belirttikleri gibi, özellikle XIII. yüzyıla kadar para ticaretinden ziyade meta ticaretiyle uğraşırlar.

Orta Çağ'dan itibaren kilise de milletlerarası bir mali güç şeklinde ortaya çıkar. Piskoposlar, ruhani meclisler, manastırlar büyük gayrimenkullere sahiptirler; ürünlerinin, tahıllarının ve yünlerinin satışıyla meşgul olmak zorundadırlar; önceleri kendileri adına, sonraları da -bunu yasak eden konsey kararlarına rağmen- başkaları adına ticaret yapmak durumunda kalırlar; bu o kadar sık olur ki akideler devamlı surette zedelenir. Meta ticareti, kilise güçlerini para ticaretine sürükler; manastırlar gerçek kredi müesseseleri hâline gelir.¹³ Bunlar özellikle kârlı para değişimi işlemleri için her türlü imkâna sahip olan ve memleketin hemen her yerinde kumandanlıkları bulunan askerî tarikatlardır. Böylece Töton Tarikatı (Ordre Teutonique), puta tapan Slavların Hristiyanlaştırılması kadar ticari ve

12 Der Geldhandel der Deutschen Juden Während des Mittelalters (Forschungen de Schmoller, 1910).

13 M. Génestal'in Normandiye konusunda belirttiği gibi, manastırlar büyük gayrimenkullerin gelirlerini iltizam ederek XIII. yüzyılda "Tarım Bankaları" rolünü oynarlar.

mali işlerle de uğraşır. Kendilerine dünyanın ileri gelenleri tarafından kıymetli madenler ve para emanet edilen, prenslere, krallara, asillere borç veren Tapınak Şövalyeleri, gerçek hazinedarlar hâline gelir, bütün banka muamelelerini yaparlar; o kadar ki topladıkları servet, devamlı para sıkıntısı çeken Philippe Le Bel'in tamahını uyandırır. Bu, onların rezilane yargılanmalarının ve tarikatlarının dağılmasının sebebini açıklar.¹⁴

Daha önce tasvir edilen görünüş, Orta Çağ'da kapitalizmin ne kadar çeşitli kaynakları olduğunu göstermektedir. Profesör Sombart'ın iddia ettiği şekilde bu kapitalizmin, senyörlerin tarımsal gayrimenkulleriyle şehir asilzadeliğinin elinde bulunan gayrimenkul gelirlerinden ve şehir mülkiyetinin genişlemesinden meydana geldiğini ileri sürmek, madalyonun sadece bir yüzünü görmektedir.¹⁵ Şüphesiz bunlar kapitalizmin kaynaklarından birini teşkil etmektedir; fakat bu, milletlerarası meta ticaretiyle bunun bir neticesi olan para ticaretine nazaran daha verimsiz bir kaynaktır. Sermaye birikiminin birincil sebebini bulmak isteyen biri için başlıca olgu, Orta Çağ'da henüz istisnai olmakla beraber yine de önemli bir rol oynayan milletlerarası ilişkilerdir.

Son bir nokta özellikle para ticaretidir ki yeni zenginlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Fakat H. Pirenne'in belirttiği gibi, her nesilde başka insanlar gözükmektedir. Büyük servet toplayanların çocukları/torunları kısa zamanda iş dünyasından çekilmektedir; senyörlükleri veya şehirlerdeki mülkleri alarak, (prenslikler veya

14 Leopold Dilesle, *Les Opérations Financières des Templiers, Mémoires de l'academie des Inscriptions* (33. c. 1889).

15 G. Von Below, *Die Entstehung des Modernen Kapitalismus* (Historischrift, 1903, c. 1).

şehirler tarafından satılığa çıkanları¹⁶ ya da gayrimenkul-lerden temin edilen) gelirleri iltizam ederek, mülk sahibi aristokrasinin ya da şehir asilzadeliliğinin saflarına katılmaktadırlar. Tek kelimeyle, ekonomik etkinliği terk etmekte ve geçmişi temsil etmektedirler; yeni gelenler meşaleyi devralacak ve onlar da modern kapitalizmin gelişimini çabuklaştıracak yenilikler yaratacaklardır.

Kelimenin Modern Anlamıyla Sanayi Kapitalizminin Olmayışı

Kelimenin modern anlamıyla sanayi kapitalizmi, Orta Çağ'da hiçbir şekilde mevcut değildir; görüldüğü gibi o ancak ticari şekliyle ortaya çıkmaktadır.

1292 tarihli Paris baş vergisi kayıtlarıyla XV. yüzyılda Bale vergi defterlerinden anlaşıldığına göre, zanaatkârlar (özellikle giyim eşyası, bina inşaatı, gıda maddeleri ve mobilya zanaatkârları) genellikle çok sınırlı olan kendi üretim imkânlarını ortaya koyarlar. Ya yalnız başlarına ya da bir iki ortakla birlikte iş görürler. Uzak pazarlar için çalışmaz, kendi üretimlerini doğrudan doğruya tüketiciye satar; hatta bizzat kendi müşterileri tarafından temin edilen ham maddeyi işlerler.

Orta Çağ'daki şekliyle korporatif rejim, mesleki oluşumların organizasyonu, rekabeti önlemek, çırakların adedini sınırlamak, her ustaya -belli sınırlar içinde- muhtaç olduğu iş gücünü sağlamak suretiyle zanaatkân oldukça mütevazı bir durumda tutmaya meyleder.

Yalnız Orta Çağ'da değil, modern zamanlarda da işçi loncaları, şehirlerin büyük çoğunluğunda küçük sanayi

16 G. Bigwood, *Les émissions de rentes de la ville de Namur au XVe siècle* (Annales de la Société archéologique de Namur, c. 36, s. 1925.).

rejimini idame ettirmişlerdir. Sadece tüccar loncalarındadır ki bazen ustalar (maitres) arasında bir farklılaşma görülür ve sermaye birikimi gerçekleşir; bu son derece anlamlı bir olgudur.

Kaynaklar

- A. Doren, *Das Florentiner Zunftwesen vom XIVten jahrhundert zum XVIten*; -Studien aus den Florentiner Wirtschaftsgeschichte, Stuttgart, 1901.
- Armando Saponi, *Compagnie mercantili dei Bardi e dei Peruzzi*, Florence, 1926; *Libri di commercio dei Peruzzi*, Milan, 1934.
- Camille Piton, *Les Lombards en France et à Paris*, Paris 1892.
- G. Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles du XVe siècle*, Bruxelles, 1904 -La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle, Bruxelles, 1901.
- G. Fagniez, *L'industrie et la classe industrielle à Paris aux XIIIe et XVe siècles*, Paris 1877 (Bibl. de l'école des Hautes Etudes, Fasc. 33; *Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France au moyen age*, Paris, 1898-1900, 2. c. in 8°.
- Georges Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent en Belgique au moyen age* (Mem. de l'Académie de Belgique, 1921 et 1922).
- Georges Espinas, *L'industrie drapière dans la Flandre française au moyen age*, 2 cilt in 8° 1923.
- Georges Mayer, *Essai sur les origines du crédit en France de XI-Ile au XIVe siècle*, Paris, 1902.
- Georges Renard, *Histoire du travail à Florence*, Paris, 1914, 2. c, iç. 8.
- H. Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France*, t. I, Paris 1885:
- Henri Hauser, *Les origines du capitalisme moderne en France* (Revue d'économie politique, an. 1902).
- Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. I ve II -Les démocraties urbaines aux Pays-Bas, Paris 1912; -*Medieval cities, their ori-*

gines and the revival of trade, Princeton University Press, 1925; -*Les Périodes de l'histoire sociale du capitalisme* (Bull. de l'Académie de Belgique 1914).

Joseph Kulischer, *Warenhoendler und Geldanleiher im Mittelalter* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, t XVII).

Martin Saint-Léon, *Histoire des corporations de métiers*, 3 è ed., 1923.

P. Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897 -*Le droit commercial* (Revue de synthèse historique, 1904)..

R. Davidshon, *Geschichte von Florenz*, 4 in-8° Forschungen zur Geschichte von Florenz.

R. Ehrenberg, *Das Zaitalter der Fugger*, İena, 1897, t. I.

R. Génestal, *Role des monastères comme établissements de crédit, étudié en Normandie du XIe à la fin da XIIIe siècle*, Paris, 1901 (thèse de droit).

Simone Peruzzi, *Storia del comercio e dei banchieri di Firenze in tutto el mundo conosciuto del 120 al 1345*, Firenze, 1868

W. Ashley, *Histoire et doctrines économiques de l'Angleterre*, trad, Fr. Paris, 1900, 2. cilt, in 8o - *L'évolution économique de l'Angleterre*, trad. Fr. Paris, 1925.

Werner Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, 4è éd., 1922.

2

Modern Zamanların Başında Kapitalizm

W. Sombart'ın Kapitalizmin Yaratılışı Teorisi

Kapitalist toplum ancak sermaye birikimiyle yaratılabilirdi. Araştırılması gereken husus, bu birikimin modern zamanların başlangıcındaki kaynağıdır. W. Sombart'a inanmak gerekirse, Orta Çağ'daki uygulanış şekliyle ticaret, bunu meydana getirmeye muktedir değildi. Sombart, ticari kârların azlığı konusunda oldukça etkili bir miktar belge toplamışsa da bunlar insanı tamamen ikna edecek kadar fazla değildir. Ayrıca Orta Çağ'ın son yüzyıllarında gittikçe gelişen şehirlerarası yahut milletlerarası ticaretle mahallî ticareti birbirinden dikkatle ayırmak lazımdır. Şehir ekonomisi hiçbir zaman Bücher'in tasavvur ettiği kadar¹ "kapalı" (*Geschlossen*) olmamıştır. Böylece İtalya ve

1 *Die Entstehung der Volkswirtschaft* adlı ünlü eserinde (Tübingen 1893).

Felemenk'teki uygulanış şekliyle yün ve çuha ticareti, bu ülkelerde meydana gelen büyük servetlerin ilk kaynağı ya da kaynaklarından biri gibi gözükmemektedir. Ayrıca ticaretin uzmanlaşmadan uzak olduğunu da düşünelim: Meta ticaretiyle para ticareti aynı ellerde toplanmış olmuyor muydu? Kuyumcuların devamlı borç para vermek suretiyle bankacılıkla uğraştığı da bilinmektedir.

Doğru olan husus (Sombart'ın teorisinde gerçekten sağlam olan da budur), Papalık makamı ile krallar hesabına vergileri, resimleri ve hatta ruhbana ya da özel şahıslara ait büyük gayrimenkullerin gelirlerini toplayan kimselerin sermaye birikimini yarattığıdır. Lombardlar ve Yahudiler tarafından uygulanan şekliyle faiz karşılığı borcun da kapitalizmin kaynaklarından biri olduğunu Sombart'la birlikte kabul ediyoruz.

Bu bakımdan, Fugger örneğinde olduğu gibi, maden işletmeciliği de oldukça önemli bir rol oynamıştır. Maden işletmeciliğinin Güney Almanya'nın zengin burjuvalarının elinde XV. yüzyıldan itibaren çok ortaklı şirketlerin kurulmasına imkân verdiğini J. Strieder belirtmektedir. Şüphesiz ki şehirler nüfus ve servet bakımından büyüdükçe, meydana gelen gayrimenkul kıymet artışlarını da hesaba katmak lazımdır.² H. Pirenne'in *Etapas de l'histoire sociale du capitalisme* adlı eserinde belirttiği gibi, bu kıymet artışından çoğu zaman toprak asilzadeliliği ile birleşip kaynaşan şehir asilzadeliliği yararlanır. Fakat zaten birinci derecede kaynak olarak ticarete sahip olan şehir asilzadeliliği, doğmakta olan kapitalizm konusunda yeni zenginlere göre daha az etkin bir rol oynar.

2 Bunu takip eden hususlar için bkz. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 2. kısım, 10 ve 11. bölümler.

Almanya ve İtalya'da Büyük Mali Güçler: Borsalar

Mali kapitalizmin kaynaklarının ne olduğunu anlamak için Orta Çağ'ın sonundan itibaren oluşan büyük mali güçleri düşünmek gerekir. Richard Ehrenberg'in belirttiği gibi, bunların gelişmesi, prenslik ya da krallık şeklinde kurulan büyük devletlerin akdettiği kamu borçlarının bir neticesidir. Askerî, diplomatik ve mali hizmetler devamlı arttığı için bu devletler gittikçe daha fazla paraya ihtiyaç duyarlar.

İtalyanların (Floransalılar, Lucquesliler, Cenovalılar vs.) İngiltere, Fransa ve Felemenk'teki ve Maranların (Portekizli mühtedi Yahudiler) Anvers'teki mali etkinlikleri böylece açıklık kazanır. Almanya'da önce tüccar, sonra da gümüş-bakır madeni sahipleri ve bankacı olarak çalışan Augsburglu Fuggerler, Habsburgların imtiyazlı borç verenleri idiler ve Charles Quint'in seçilmesi sırasında oynadıkları rol de bilinmektedir. Diğer Augsburg ve Nürnberg firmaları da XVI. yüzyılın ilk yarısında önemli mali güçler olmuşlardır; Tucherler ve Imhoflar gibi Alman bankacıları diğer ülkelerde de önemli bir yer tutarlar; mesela Lyon'da "Le Bon Kleberg" denilen zat, uzun yıllar bu şehrin en önemli kişisi olmuştur.

Sendikalar, tekeller (monopoller) ve ticaret şirketleri tarafından mali güçlerin geniş ölçüde büyütüldüğü ve faiz oranının çoğu zaman %50'ye kadar yükseldiği düşünülürse, bu devirden itibaren büyük bir sermaye birikiminin meydana gelebileceği anlaşılır.

Dikkate değer bir konu şudur: Ticaretin çevrimsel bir karakter arz ettiği zamanlarda çok büyük bir rol oynamış bulunan fuarlar, mahallî ticaretle şehir ticaretinin geliş-

mesi nispetinde eski önemlerini kaybetmişlerdir.³ XVI. yüzyıldan itibaren Anvers ve Lyon gibi gittikçe yerine oturan evrensel *borsalar* görülür.

Fuarlardaki mali işlemler, ancak ticari muameleler aracılığıyla ve onları takiben meydana gelmişlerdi. Mallar borsalara aynen getirilmemekte, alışveriş onları temsil eden kıymetler üzerinde yapılmaktadır. Esasen Lyon, gelişmesini ticaretten ziyade mali muamelelere borçludur ve bu gelişme kısmen de Fransa krallarının eseridir. Burası İtalyan ve Alman kökenli bankacıların hücum ettiği ve kamu borçları işlemlerinin yapıldığı tercihlili bir yerdir. Lyon, bankacılıktaki üstünlüğünü kaybedecek; fakat büyük bir endüstriyel şehir hüviyetine bürünecektir.

XVI. yüzyıldan itibaren gerek meta gerekse para ticareti konusunda borsaların fuarlardan daha fazla önem kazandığını Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger* adlı nefis eserinde göstermektedir. Fuarlarda işlemler geniş aralıklarla yapılmaktadır; aksine borsalarda meta ve kıymet alım satımı senenin her gününde icra edilmektedir. Demek ki borsalar, mali ve ticari işlemlerin sıklaşmasına kuvvetle yardım etmişlerdi. 1531'de kurulan ve kuruluşu çok önemli bir hadise olan Anvers Borsası'nın alınlığında denildiği gibi, borsalar "bütün milletlerin tüccarlarına" açıktır.

Borsalar sebebiyle politik hadiseler ve kanaatler işlere daha fazla etki eder; tüccarlara ihtiyaç duydukları bilgileri veren gazetelerin kökeni bu şekilde açıklanmış olur.

Borsalar hem özel kişilere ait kredilere -çünkü bir iş adamı için borsada iyi şöhretli bir kimse, İtalyanca deyişle *buona ditta* olmak çok önemlidir- hem de kamu kredilerine etki eder. Kamu kredilerine yönelik değişik-

3 Bu konuda bkz. André Allix, *Les Foires* (La Géographie, 1923).

lik ve olaylarla yakinen ilgili bir yer için, borsada oluşan "borsa rayıcı" ve faiz oranı kadar önemli hiçbir şey olamaz.

Sermaye Spekülasyonu

Sermaye spekülasyonları da XVI. yüzyılda -bu yüzyılın ilk yarısından itibaren- başlar. Bu bir "Prim piyasası"dır (*Marché à prime*) ki fiyatlar ve değişim kuru üzerine gerçek bir bahis, özellikle muhtelif yerler arasındaki fiyat ve değişim farkına dayanan bir *arbitraj* (arbitrage) muamelesi: On beş, yirmi günlük bir süre için %5 kazanç sağlayabilen bir spekülasyondur. Orta Çağ'da İtalyanlar tarafından uygulanmış olan arbitraj büyük feraset ister ve gerçek bir ilimdir; çünkü başarılı olabilmek için çok çeşitli konuları hesaba katmak gerekir.

Diğer bir karakteristik nokta şudur: Önce İtalya'da, sonrasında Portekiz'de uygulanan deniz sigortaları, XVI. yüzyılda özellikle Anvers'te çok gelişir. Ancak 1564'te rahatça 600 kişiye iş bulan sigortalar, spekülasyonlarla git-tikçe daha fazla zarara uğratılır; namus bakımından pek fakir olan simsarlar, sigorta eden veya edilenler lehine her çeşit sahtekârlığı yaparlar. Hükümdar sadece 1559 yılında sigortacılığı düzenleme girişiminde bulunur. Çoğu zaman bir tek gemi için bile birden fazla sigortacı bulunursa da henüz sigorta şirketleri mevcut değildir. Anvers'te çoğu zaman sigortalının haberi bile olmadan yapılan sigortalının en feci sahtekârlıklara ve hatta cinayetlere sebebiyet vermesi de XVI. yüzyıla rastlar.⁴

Sigorta ile spekülasyon arasındaki ilişki anlaşılabilir cinstendir; çünkü dürüstçe yapılırsa bile sigorta, hiç de-

4 A. Goris, *Les Colonies Marchandes Méridionales à Anvers de 1488 à 1565*, Louvain, 1925.

ğilse yapan için bir "risk" taşır. Bu risk, kurum daha düzenli bir hâle geldiğinde hafifleyecektir.

Bütün şekilleriyle kumar zevki, içinde spekülasyonun geliştiği bir toplumsal olayı temsil eder. Buradan da hükümdar Marguerit'le organizatörlerinin yararlandığı 1565-1567 piyangosu (lotterie) gibi piyango organizasyonları ortaya çıkar. Yine buradan bahis oyunları gelişir: Anvers'te -çoğunlukla sahtekârlıklara sebep olan- çocukların cinsiyetinin ne olacağı, bir atın belli bir mesafeyi ne kadar zamanda alacağı, tarihsel bir olayın meydana geleceği tarih⁵ vs. üzerinde bahislere girilir. Yine Anvers'in bu ateşli ortamında, az çok hayalperest proje üreticileri, fikir vericiler, işgüzarlar, mucitler, mühendisler kalabalığının çalkantısı görülür. İçlerinden çoğu basit dolandırıcılardır; fakat aralarında çok enteresan simalar da yer alır: Gaspard Ducci ya da Leonardo Benvenuto gibi.

Spekülasyonun gelişmesinin en önemli sonucu, kapitallerin *menkule* tahvili, metallerin onları temsil eden veya temsil ettiği farz edilen *kıymetlere* (valeurs) dönüşmesidir. Hatta ipotekler vasıtasıyla gayrimenkullerin bile menkul kıymete dönüştüğü söylenebilir.

Kamu Borçlarının Çoğalması ve Mali Krizler

Yeni bir olay, kamu borçlarının çoğalması sonucunda patlak veren milletlerarası mali krizlerdir. Fransa'da Tournan Kardinali, kamu borçları hususunda yeni bir formül bulmaya çalışır; en az %10 faiz vermeyi vadederek bütün Lyon bankalarındaki mevduatı Kral lehine merkezileştirir. Daha sonra 1554'te yine Lyon'da Grand Parti denilen gerçek bir devlet borçlanmasına gidilir ve bunun için bü-

5 A.g.e. s. 401 vd., s. 425 vd.

tün borsalara ve hatta en mütevazı olanlarına başvurulur. Borç verenlere tahvil dağılır. Bu çılgınca bir rağbet yaratır, hizmetçiler bile tasarruflarını Grand Parti'ye yatırırlar; yabancılar bile bunun için can atarlar. Ancak kısa zamanda iflas patlak verir: Tahvillerin değeri gittikçe düşmeye başlar; önce %15, sonra 1559'da %30 ve hatta %50. Aynı sıralarda İspanya'da da benzeri bir kriz görülür.

Bu iflaslar bütün banker ve sarrafları ciddi şekilde sarsar: 20 milyon düka -yani 250 milyon frank- tamamen yutulmazsa bile ciddi şekilde tehlikeye girer, kamu kredisi de ağır bir darbe yemiş olur. Mezhep savaşları da çok ciddi bir kriz getirir; bu savaşlar büyük ölçüde Reform taraftarı olan Anvers ve Lyon'un itibardan düşmesine sebep olmuştur.

1575'te İspanya Devleti'nin ikinci defa iflas etmesi, çok ciddi diğer bir krize sebep olur: Cenovalı bankacılarla Fuggerlerin hâkim bir rol oynadıkları ve büyük işler çevrilen (Medina del Campo, de Villalon vs. gibi) İspanyol fuarlarının canlılığı sarsılır. İflas, Nicolo Grimaldi'yi, Espinosa gibi İspanyol maliyecilerini, Sevil ve Bingos kapitalistlerini ve daha birçoklarını vurur.

Para ihtiyaçları gittikçe artan prenslerin kapitalizmin gelişmesine yardım etmiş olmaları makuldü. H. Pirenne, Felemenk konusunda bunu açıkça belirtmiştir. Şehir esnafının monarşik rejimle şiddetle mücadele etmesinin tek sebebi, bu rejimin kapitalizmin tahrip edeceği yerleşik tekelciliği tehdit etmesidir; 1477 Gand İsyanı ile onu izleyen karışıklıkların gerçek manası budur. Aslında Philippe le Bon, yeni anlayışı temsil eden Anvers için Bruges'u feda eder; 1500'e doğru kendisini İngiliz çuhalarının apre işlerine adayan Anvers için Flandr ve Brabant'ın çuha sanayisini feda eder.

Görüldüğü gibi, büyük devletlerin ve monarşilerin gelişmesiyle kapitalizmin ilerlemesi arasındaki ilişki inkâr edilemez. Prenslerin borçları, kamu borçlarının gelişmesi, büyük mali güçlerin, Fuggerlerin ve rakiplerinin önemini son derece artırmıştır.

Bankaların Gelişmesi

Devrin karakteristik bir özelliği, Orta Çağ'dan beri benzer işletmelerde tecrübe sahibi olan İtalyanlar tarafından kurulan bankaların aynı zamanda Almanlar tarafından geliştirilmesidir.

Bunlar mevduat bankalarıydı. Bütün sınıfların (asiller, tüccarlar) tevdi ettikleri para sayesinde bankacı geniş spekülasyonlara girişebilir. Cıva piyasasını elinde tutmak isteyen ve kendisi iflas ettiği gibi ortaklarını da iflasa sürükleyen Ambroise Hochstetter böyle bir örnektir. Lyon'da -İtalyan ve Alman kökenli⁶- birçok banka kurulur. Yeni kurulan bankalar, şehri milletlerarası bir para ticareti mahallî hâline getirir.

Bankaların gelişmesi yeni âdetler getirir. XVI. yüzyıl Anvers'i hakkında bize çok canlı bir tasvir bırakan Lodovico Guiccardini'nin çizdiği tablo şudur:

Eskiden kullanılabilir bir servete sahip olan asiller onu toprağa yatırarak birçok insana iş sağlar ve memlekete lüzumlu olanı yetiştirirlerdi. Tüccarlar sermayelerini normal ticaretlerine tahsis ederek ülkenin çeşitli bölgelerinde kıtlığı veya bolluğu eşit kırlardı; sayısız insan kullanarak prenslerin ve şehirlerin gelirlerini artırırlardı. Aksine bugün, bir kısım asiller ve tüccarlar (birinciler ikinciler vasıtasıyla ve

6 İspanyol ve İsviçre kökenli olanlar da mevcuttur ve XVI. yüzyıldan itibaren Lyonlular da sayıca çoğalır.

diğerleri doğrudan doğruya) düzenli ticaretin risklerini ve güçlüklerini bertaraf etmek için kullanılabilir bütün sermayelerini kendilerine yüksek ve güvenli gelir sağlayan para ticaretine ayırmaktadırlar.

Ticari Kapitalizmin Yüksek Etkisi

Kapitalizmin doğuşu üzerinde bazı etkiler yapan para ticareti ve sepkülasyon, en verimli kaynağı teşkil etmişe benzememektedir. Bunlar tek başlarına dayanıklı ve devamlı bir ekonomik güç tesis edemezlerdi. Ehrenberg, Cenova ve Frankfurt fuarları ile karşılaştırma bunu açıkça göstermektedir. Anvers'in düşüşünden sonra, Cenova fuarları büyük önem kazanır ve yarım yüzyıl parlaklıklarını muhafaza ederler. Karakteristikleri, meta alışverişi yapılmaması ve ilgililerin kendilerini mali muamelelere hasretmesidir. Çeşitli ticari yerler için gerekli değişim cihazlarına sahip bulunduğundan, muameleler fevkalade aktiftir. İspanya tahtının mali ihtiyaçlar dolayısıyla oraya sık sık işi düşer. Orada her çeşit spekülasyon yapılır; fuarlar, sermaye birikimini geniş ölçüde kolaylaştırır. Fakat ticari bir merkez teşkil etmediklerinden, gelecekte haber vermekten ziyade maziyi hatırlatırlar; bu, Orta Çağ'daki ekonomik hayatın son bir kıvılcımı gibidir.

Orta Çağ'ın sonundan itibaren Frankfurt, Batı Almanya'nın en önemli yeridir. Anvers'in düşüşü de kudretini artırmıştır. Fakat oradaki fuarlar tamamen mali karakterli değildir; herkes kendisini çok aktif ticari muamelelere verir. Cenova fuarlarına göre gelişimleri daha yavaştır; fakat buna karşılık daha sağlamdırlar ve daha sürekli bir başa-nyaya erişmişlerdir. Hatta Otuz Yıl Savaşları boyunca ayakta kalmışlar ve Frankfurt şehri, bir ölçüde Anvers'e tabi ol-

makla beraber XVIII. yüzyılda büyük bir rol oynamaya devam etmiştir. Üstünlüğünü ispat eden husus şudur ki: Faiz oranı hiçbir zaman çok yüksek olmamış, %5-6'yı geçmemiş ve hatta daha aşağı inmiştir.

XVI. yüzyıldaki İngiltere'ye bakacak olursak, orada sanayi gelişiminin ve ticari kapitalizmin ilerlemesinin, mali kapitalizmin doğuşunu son derece kolaylaştırdığını görürüz. Yüzyılın ikinci yarısında üretim değeri iki misline çıkan çuha sanayi, sermayeye muhtaçtır ve bu da ihracatçı tüccarlar tarafından temin edilir. Aynı şekilde gelişen madden sanayi de bundan vazgeçemez. İhracatın gelişmesi de yabancı değişim problemini gittikçe daha önemli hâle getirir.⁷ Şüphesiz ki Londra, Anvers ya da Lyon'un mali organizasyonuna sahip değildir; fakat ticari muameleleri dolayısıyla Anvers, Hamburg, Lyon ve Ruan gibi yabancı pazarlarla doğrudan doğruya temas hâlinindedir.

Milletlerarası değişim işlemleri büyük kârlar bırakır ve aktif bir spekülasyona yer verir. Sadece çeşitli memleketlere ait muhtelif paraların değişimi değil, bir mahalleden diğerine fark eden hassas ve sık para kıymeti değişimleri ve faiz oranı değişiklikleri söz konusudur.

VIII. Henry'nin çağdaşı olan Thomas Gresham'ın belirttiği gibi, çuha ticaretiyle zenginleşen tüccarlar, change spekülasyonlarıyla uğraşmayı eski mesleklerine devam etmeye tercih etmektedirler; Anvers piyasasında alışveriş yapmakta ve büyük bir riske girmeksizin işlemlerinden çoğu zaman %16 kazanmaktadırlar; bu, ticari işlemlerle bankacılık işlemleri arasındaki sıkı ilişkiyi belirten çarpıcı bir örnektir.

7 Thomas Wilson, *Discourse Upon Usury* (1572), Tawney baskısı, Giriş, Londra, 1925.

Faiz Karşılığı Borç: Kilisenin Doktrini ve Yeni Uygulama Biçimleri

Bütün Batı Avrupa'da olduğu gibi İngiltere'de de faiz karşılığı borçla, paranın değişim kıymeti problemleri ortaya çıkar. Faiz karşılığı borcu kabul etmeyen Kilise doktrini, Orta Çağ'a tam manasıyla hâkimdir. Buna rağmen Eski Çağ'da olduğu gibi, bu devirde de borç para verme işlemi "*tefecilik*" olarak telakki edilir; zamanla risk ve zarar ihtimali taşıyan bir şirket ortağı için borcun kanuni olabileceği sonucuna varılır. Kilise, kısır borçlarla kârlı borçları birbirinden ayırmaktadır. İngiltere'de VII. Henry devrinde Kardinal Başvekili Morton, parlamentoya şöyle hitap etmektedir:

"Majesteleri (kral), sizden bütün ticari ve endüstriyel kurumları ve krallık yapımevlerini dikkate almanızı, paranın tefeciliğe ve gayrikanuni alışverişlere hasredilerek kısır ve kötü şekilde kullanılmasının azaltılmasını rica etmektedir. Parayı doğal kullanılış şekline, yani ticarete ve kanuni mesleklere hasretmek zarureti vardır."

Unutmayalım ki kilise, şekil değiştirmiş bir borç demek olan *kira sözleşmesini* (bail à rente) kanuni addetmiştir. Fakat Profesör W. Ashley'in kuvvetle belirttiği gibi ticari ilişkileri genişledikçe, para gitgide *kapital* hüviyetine bürünür. Ve M. Tawney'in dediği gibi: "Rehin karşılığı borç verenlere karşı zanaatkârları ve köylüleri korumak konusundaki geleneksel doktrin, sermayeye muhtaç olan çuha fabrikatörlerine, maden sahiplerine ve demircilere uygulanamıyordu." Buna rağmen skolastik doktrin devam ediyordu ve Katolikliğe sadık kalan iş adamları ve tüccarlar için bu gerçekten zorluk çıkarıcı bir durumdu. Bu durum, 1532'de yapılan garip bir soruşturmayı, Anvers'teki

İspanyol tüccarlarının, papazları Jean-Baptiste'den Paris Üniversitesi nezdinde yaptırmak istedikleri soruşturmayı açıklar. Zamanımıza kadar saklanmış olan ve Goris⁸ tarafından yayınlanmış bulunan bu yazılı soruşturma, Katolik din adamlarının geleneksel fikirlerinden hiçbirini terk etmediğini göstermektedir. Değişim kânnı bir tefecilik ve gayrikanunilik addederek reddeder, ticarete spekülâtif olan her şeyi lanetler ve sadece borç verenin masraflarının ödenmesini kabul ederler; "change de retour" ve "change sec"i mutlak surette yasaklarlar.

Fakat açıktır ki uygulama bu sert kurallarla sınırlanamazdı. Charles Quint ve II. Philippe'e kadar inançlı Katolikler olan İspanyol hükümdarları bile %12'yi geçmemek şartıyla faizin kanuniliğini kabul etmişlerdir. İngiltere'de de Tudorlar devrinde devlet, faiz karşılığı borçla değişim konusunda büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Kilisenin eski idrak tarzıyla yetinemeyeceğini, ödünç vermeyi "lanetli günah" olarak idrake devam edemeyeceğini görmüştür. Öte yandan, ödünç verilen para için ödenecek makul ve kanuni bir meblağın değil, faiz karşılığı borcun sebebiyet verebileceği bir haraç talebinin cezalandırılması gerektiğini de anlamaya başlamıştır. 1545'te bir krallık kararname, faizi %10 olarak belirlemiştir. 1552'de karamame kaldırılmış; fakat 1571'den itibaren tekrar yürürlüğe konulmuştur. Anglikan Kilisesi'nin itirazlarına, 1572'de yayınlanan *Discourse Upon Usury* adlı eserin sahibi Thomas Wilson gibi yeni fikirlere müsaade etmeyen yazarlara rağmen, İngiltere'de faiz karşılığı borca hak tanınmıştır. Buna rağmen M. Tawney'in belirttiği gibi, Thomas Wilson bir teolog değil, ekonomik meseleleri çok iyi bilen büyük bir memur, kültürlü bir hâkimdir.

8 A.g.e., s. 510 vd.

Kalvinist Reformun Etkisi

Dinî -özellikle Calvinist- reform, modern kapitalizmin idrakine zafer kazandırmayı özellikle kolaylaştırmıştır. Max Weber ve sonra da Troeltsch adlı iki Alman bilgin tarafından bu husus aydınlatılmıştır. Faiz karşılığı borç konusunda Calvin doktrini, Katolik kilise doktrinine tamamıyla karşıdır; o, "ruhani" ile "fani" arasında bir hiyerarşi kurmaz; mesleki konular üzerindeki ciddi çalışmayı methe layık bulur ve bundan dolayı kazanç edinmeyi kanuni sayar. Bu bakımdan doktrini, Yahudi anlayışına benzer; ileride bunun neticelerini göreceğiz. Calvinist reformu karakterize eden bireysellik, XVI. yüzyılda kapitalist merkezlerdeki bireysellikçe uygun düşer; Lyon ve Anvers gibi şehirlerin yeni dinî fikirleri kabul etmeleri bu bakımdan dikkate değer bir olaydır. İleride açıkça görüleceği gibi, modern kapitalizmin en aktif unsurları Püritenler ve Yahudilerdir.

Öte yandan kapitalizmin genişlemesi, Rönesans'ın yayılmasını kolaylaştırmıştır. Burada dikkate alınması gereken husus, sanat hamilerine sanatı korumak imkânını veren zenginlik ve lüksün değil, yeni ekonomik teşkilatlanmanın imkân verdiği fikir bağımsızlığının da hesaba katılması gerektiğidir. Korporatif bağdan kopan sanatkâr, müstesna şekilde daha serbesttir. Çeşitli memleketler arasındaki daha aktif ilişkiler, zihinlere daha geniş bir yayılma imkânı vermektedir. Gerçekte ister kapitalizmin ilerlemesi isterse Rönesans ya da Reform'un⁹ görünüşleri düşünölsün, söz konusu olan şey daima bireyselliktir.

Kaynaklar

Alfred Bonzon, *La banque à Lyon, aux XVIe, XVIIIe et XVIIIe siècles* (Revue d'Histoire de Lyon, an. 1902 et 1903).

9 H. Pirenne'in *Histoire de Belgique*, III. c. s. 285 vd'na bakınız.

- Ernst Troeltsch, *Die sozialen Lehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1912.
- Georg von Schanz, *Englische Handelspolitik gegen das Ende des Mittelalters*, 1881.
- Henri Hauser, *Spéculation et spéculateurs au XVIe siècle* (dans *Travailleurs et marchands de l'ancienne France*, Paris, 1920).
- Henri Hauser, *Les idées économiques du Calvin* (dans *les Débuts du Capitalisme*, 1927).
- Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, t. III; *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme* (Mémoires de l'Académie de Belgique, 1914).
- J. A. Goirs, *Les colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567*, Louvain 1925.
- J. Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*, München, 1914; *Jakob Fugger der Reiche*, Leipzig, 1926.
- Jacob Strieder, *Zur Genesis des modernen Kapitalismus*.
- John William Burgon, *Life and Times of Sir Thomas Gresham*, 2 cilt, 8.
- Marcelin Vigne, *La Banque à Lyon du Xe au XVIIIe siècle*, Paris et Lyon, 1902 (Thèse de droit).
- Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1904-1905 Tübingen, 1920.
- Paul Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897.
- Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger; Iéna, 1896*, 2 cilt, in 8.
- Thomas Wilson, *A discourse upon usury (1572)*, éd. Tawney, Londra 1925 (mükemmel bir özsözle); *Religion and the rise of Capitalism*, Tawney, Londres 1926.
- Werner Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, 4e ed., 1922, 4 cilt. 8; *Les Juifs et la vie économique*, 1911, trad. Fr., Paris 1923; *Le Bourgeois*, 1913, trad. Fr. 1925.
- William Ashley, *Histoire et doctrines économiques de l'Angleterre*, trad. fr., 1900 2 cilt in 8; *L'évolution économique de l'Angleterre*, trad. fr. Paris, 1925.

3

Büyük Deniz Ticareti, Koloni Kuruluşları ve Kapitalizmin XVI. Yüzyıldaki İlerlemesi

Büyük Keşiflerin Ekonomik Sonuçları

Kapitalizmin en verimli kaynağı, büyük deniz keşifleri, Portekizlilerin Cava, Sumatra ve Moluk Adaları'na¹ ayak basmaları ve Hindistan'da parlak sömürge şirketleri kurmaları sonucunu doğuran Hint Okyanusu seferleri; aynı zamanda Portekizliler ve özellikle İspanyollar tarafından Amerika'nın ele geçirilişidir. Bu Atlantik milletleridir ki XVI. yüzyılın büyük deniz güçlerini teşkil ederler. Bu milletler pamuk, ipek, baharat, şeker gibi gündelik tüketime giren mallarla o zamana kadar bilinmeyen ürünler olan boya bitkileri, abanoz ağacı, endigo, tütün ve kahveyi doğrudan doğruya üretici memleketlerden temin etmeye giderler.

1 A. Zimmermann, *Die kolonialpolitik der Niederlaender*; H. Sée, *Origines du Capitalisme*.

W. Sombart'ın dediği gibi, kolonyal ticaret, başlangıçta kendilerini korumaktan aciz olan ilkel milletlerin esir edilmesinden ibarettir. Avrupalı tüccarlar, özellikle gerçek korsanlık hareketleri sonucunda, bazen %200-300'ü geçen muazzam kârlar elde ederler.

Uygulamada olan diğer bir husus, Avrupalıların, kolonilerinde yerlileri zorla çalıştırmasıdır. Kızılderili ve sarı ırka mensup tebaaları konusunda İspanyollar, Portekizliler ve Hollandalılar aynı derecede merhametsizdirler. Amerika'da, özellikle Antiller'de Kızılderili nüfusu o kadar azalmıştır ki, yerlerine zencilerin ikamesi gerekmiş, kahredici bir esir ticareti (traite) Afrika'daki zencilere yönelmiş ve bu da büyük kârlar doğurmuştur. W. Sombart haklı olarak, "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler; bizim için kıtalar ıssızlaştı." diyebilmiştir. İtiraf etmek lazımdır ki kapitalizmin çok kirli kaynaklarından biri de budur.² Detayına inebileceğimiz sayısız olay, kolonyal ticaretin ve mahallî toprakların işletmeye açılmasının Avrupa'ya yayılmış olan sermaye miktarını muazzam ölçüde artırdığını göstermektedir.

Bu son derece kârlı ticaretin, eski ticari muameleleri mükemmelleştirdiğini, yeni muamelelerin meydana gelmesine ve gerçek bir deniz kanunnamesinin hazırlanmasına sebep olduğunu da belirtelim. Bu, önemli oranda, bu yeni zenginlik kaynağını işleten ve esasen büyük bölümü

2 W. Sombart, a.g.e., XIII. Bölüm; Peschel-Zeitalter der Entdeckungen. Öte yandan vahşi fetih devri bittikten sonra, İspanyol kolonlarının, sahip oldukları büyük kıtayı değerlendirmek için övülmeye değer bir gayret sarf ettikleri inkâr edilemez. Büyük bilgin Humboldt bunu tasdik eder. C. Pereyra, *L'oeuvre de l'Espagne en Amérique*, Fr. ter. 1925.

az çok Katolik olan (*marans* adı verilen) Yahudi kökenli Portekiz tüccarlarının eseridir. İspanyollar hemen kendilerinden önce gelen seleflerini taklit etmişlerdir.

Anvers'teki Portekizliler ve İspanyollar

Böylece Portekiz ve İspanyol kolonilerinin, hiç değilse 1560'a kadar, Anvers'te tuttukları önemli yer açılmış olur; çok sayıda gemileri Escaut limanına girer. Bu sıralarda Anvers, Kuzey ve Kuzeybatı Avrupa ülkeleriyle Asya ve Yeni Dünya'nın bütün ürünlerini arz eden deniz güçleri arasında büyük bir *durak yeri* (étape) olur. Yine Anvers'ten, Felemenk'in zengin endüstriyel malları, İspanya Yarımadası ile Yeni Dünya'ya doğru yola çıkmak üzere yüklenir. Çuhalar, bezler, halılar, kutsal eşyalar, sanat eserleri. Bunun yanında çok önemli, hatta o zamana kadar bilinen en önemli şehir olsa bile, Anvers'te o sıralardaki ticari hareket, şimdikine göre önemsiz sayılır. Gemilerin tonajı nadiren 200 tonilatoyu geçer; 300-500 tonilatoluk '*caravelles*'ler mevcut ise de güney ticareti için 110 tonilatoyu geçmeyen hafif ve sağlam '*hulques*'ler kullanılır. O devir için muazzam sayılan liman hareketi bugün çok yetersiz gözükmektedir. 1542 yılında İspanya'ya yönelmiş 36 gemi kalkışı sayılır.

Vergi defterlerine dayanan Goris'e göre, 1545 yılında Anvers Limanı -o devir için pek ehemmiyetli sayılan- 6 milyon livre kıymetinde ihracat yapmıştır; hâlbuki Felemenk'in geri kalan kısmı sadece 2 milyon livrelük ihracat yapabilmiştir.³ H. Pirenne'in tabiriyle "Felemenk, Anvers'in banliyösü olmuştur." denebilir. İthal metallere gelince, bunların önemli kısmı koloni ürünleridir.

3 A. Goris, a.g.e., ss. 317-336.

Üyeleri sayıca fazla olmamakla beraber (1570'te yaklaşık 70 aile) Portekiz "nation"u pek önemli bir rol oynar; iki konsolosu ve koloninin çıkarlarına pek faydalı, süratli ve ucuza iş gören bir mahkemesi vardır. Anvers'te Portekiz kralının ticari işlerine bakan bir temsilcisi bulunur. İspanyollar kaideye uygun bir "nation" teşkil etmezler; fakat özel bir yargılama hakkına sahip olmasalar bile önemli imtiyazlardan yararlanırlar. Portekiz ve İspanyol tüccarları genellikle güney ülkelerine ait önemli firmaların ticari temsilcilerinden ve ticaret ajanlarından başkaları değildir. Simsarlar ve maliyeciler, bu ajanların hiç değilse 1550'lere kadarki çifte görünüşüdür; yüzyılın ikinci yarısında ticari işlerde gerçek bir iş bölümü meydana gelir.

Yeni Dünya'nın Altın ve Gümüşü

Kapitalizmin yayılmasına etki eden husus, yalnızca ticari işlemlerdeki ilerleme değildir. XV. yüzyılın ikinci yarısında diğer bir vakıa birinci derecede rol oynar; bu, XV. yüzyıl sonuyla XVI. yüzyıl başlarında son derece nadirleşen kıymetli madenlerin, altın ve gümüşün muazzam bir şekilde toplanmışıdır. XII. Louis'nin, 22 Eylül 1506 tarihli yazılı buyruğunda: "Bize fevkalade zarar ziyan verecek" fiyatların yükselmesine sebep olan altın ve gümüş ihracından şikâyet ettiği görülür.

Portekizliler erkenden Batı Afrika sahillerinden büyük miktarda altın toplarlar. Fakat bu konudaki nihai olay, Meksika'nın (1519-1527) ve Peru'nun (1532-1541) ele geçirilmesidir. Vahşi fetih esnasında 'conquistadores'ler, Kızılderililer tarafından toplanmış olan hazineleri utanmadan yağma ederler; sadece İnkaların hazineleri Pizzarro ve arkadaşlarına milyonlar sağlar. Daha sonra, memleketi

eline geçirmiş olan İspanyolların yerli ahaliden aldıkları haraçlar aynı işi görür. Nihayet madenler düzenli gelirler sağlar. Yılda 300.000 kg maden üreten Patosi gümüş madeninin 1545'te keşfi, kıymetli maden miktarını son derece çoğaltır. Meksika, Yeni Grenadier, Peru ve daha küçük bir ölçüde Şili, sel gibi kıymetli maden akıttılar. Bir yüzyıl içinde bu madenlerin üretimi muazzam şekilde arttı; özellikle gümüş, 1520'den 1620'ye yaklaşık beş misli çoğaldı. Günümüzdeki gümüşün ve altının beşte dördü İspanyol Amerikası'ndan gelmektedir.⁴

Demek ki İspanya, bütün bu zenginlikleri toplayabilirdi. Bu konudaki tekeli korumaya da çalıştı; fakat ekonomik olaylar bütün kanunlardan ve bütün müesseselerden daha kuvvetli olduğundan bunda başarılı olamadı. Gerçekte diğer deniz güçleri, İspanyol kolonilerinin tebasına nazaran bu servetlerden daha fazla yararlandılar ve İspanya'nın koloni sistemi onun tahribine yardımcı oldu.

İspanya'nın Koloni Sistemi

Önce İspanyol monarşisinin Amerika ticaretini nasıl düzenlemek istediğini görelim. Monarşi, bu ticaretin sadece bekçisi olmayı denememiş, onun bir tek limanda, Sevil (Sevilla)'de, bilahare de denizcilik zaruretleri dolayısıyla -Andalouse (Endülüs)'un merkezine göre daha müsait durumda bulunan- Kadiz (Cadiz)'de yoğunlaştırmaya çalışmıştır. İspanya'nın diğer limanlarının bu tekeli protesto ettiği ve Charles Quint'in bu hak taleplerine uygun

4 Altın üretimi oldukça zayıf bir şekilde artmıştır (aşağı yukarı altıda bir); Soerbeer, *Materiaux pour faciliter l'intelligence et l'examen des rapports économiques des métaux précieux et de la question monétaire*. Terc. Ringersen, 1889. Bütün bu değerlendirmelerin takribi olduğu unutulmamalıdır.

davrandığı gerçektir; fakat II. Philippe devrinde, 1574'ten itibaren, Sevil'in çıkarı galip gelmiş, sonra da Kadiz ona rakip olarak kesinlikle üstün gelmiştir.

İspanya ticaretini düzenleyen, *Casa de Contratacion*'dur. 1502'de kurulan bu kurumun karargâhı önce Sevil, bilâhare, 1517'den itibaren de Kadiz'dir. Bu, her şeyden önce ticari bir tesistir; fakat yargılama hakkına da sahiptir. Başında, *tesorier*, *factor* ve *contador* denilen, büyük otoriteye sahip üç memur vardır. Fakat bütün İspanyol idareleri gibi *Casa'nın* etkinliği de Rutin tarafından kösteklenmiştir.⁵

Kadiz'den İspanyol Amerikası'na veya Amerika'dan İspanya'ya giden mallar ağır vergilere tabi tutulmuşlardır (oranı %2,5 olan *averia ve almorajiazgo*). Bu sebepten ötürü bütün yükler tescil edilmek, *contador'un* defterlerine kaydedilmek zorundadır. Fakat kaçakçılık o kadar etkilidir ki alınan tedbirler kısmen boşa gitmektedir; bu sebeple 1660'ta vergiler 790.000 dükalık sabit bir meblağa tahvil edilir.

İspanya kralı, Amerika'dan temin edilen kıymetli maddenlerin hepsi üzerinde değilse bile önemli bir kısmı üzerinde hak iddia eder; gerçekte bu zenginliklerin pek küçük bir kısmı krallık hazinesine girer. İspanyol Hükûmeti, Hint Adaları ile yapılan ticari muameleler ve Amerika dönüşleri (*retours*) üzerine de son derece ağır vergiler koymuştur; fakat gerçekte bundan pek küçük bir pay alır, çünkü bunda da sahtekârlık ve ahlaksızlık rol oynar.

Prensip olarak da Amerika'ya yalnız İspanyollar yerleşebilir. Fakat bu bakımdan pek çok sahtekârlık yapı-

5 Haring, *Trade and Navigation between the Spain and Indies in the Time of the Hapsburgs*, Cambridge 1918 (Harvard Economic Studies).

mıştır ve zaten İspanya'nın hâkimiyeti altına aldığı bölgelerin sınırlarına oranla Hint Adaları'ndaki İspanyolların sayısı azdır.⁶

Deniz güçleri arasında İspanya'nın özel bir önemi vardır. XVI. yüzyıldan beri Portekiz'le beraber geniş kolonilerin mülkiyetini elinde tutmakta eşsizdir; batının geniş bir bölümünün mülkiyeti Portekiz'in elindedir. *Pacte Colonial*'i ciddi şekilde uygulanabilir; kolonilerdeki sanayiye mutlak şekilde şiddetli davranılmamıştır, hatta dokumacılık malları teşvik edilmiştir. Koloniler arası ticaret prensip olarak yasak edilmekle beraber, gerçekte engel olunmaksızın icra edilmektedir.

Yalnızca İspanya, diğer bütün güçler gibi, kolonilerle ticaret tekeli elinde tutmaya gayret etmiştir. Fakat bundan daha anlamsız bir ticari etkinlik düşünülemez. İspanya'da bir tek liman, Kadiz, bu ticaret tekeli elinde tutmaktadır ve Amerika'da Kartajena, Meksika, Porto Bello ve Güney Amerika'nın önemli bir kısmı için her şey Vera Cruz'a ulaşmak zorundaydı. 1691 tarihli Kadiz ticareti üzerine bir hatırat, bu alışverişin karakterini apaçık tasvir etmektedir.

Başlangıçta kalyonlar Kartajena'ya yanaşmak üzere giderler. Oraya varır varmaz, kalyonların kumandanı, Lima'da oturan Peru genel valisinin tasvibini almak üzere haber gönderir... Genel vali bütün tüccarlara derhâl haber ulaştırır ve deniz yoluyla Panama'ya ve oradan da katır sırtında Porto Bello'ya gönderilecek olan altın ve gümüş konusunda gerekli emirleri verir. Genellikle kalyonlar, malların bir kısmını değiştirmek ve alışverişte bulunmak için Kartajena'da dört ay kalırlar. Orada yapılan ticaret yaklaşık 4 milyon ekü tutar. Kalyonlar Kartajena'dan hareketle,

6 Haring, a.g.e., IV. Bölüm, s. 59 vd.

o sıralarda düzenlenen ve elli ila altmış gün süren bir fuarın yer aldığı Porto Bello'ya giderler; oraya 18-20 milyon ekü değerinde Avrupa malı bırakır ve yaklaşık 25 milyon ekü değerinde altın, gümüş ve memleketin diğer metallerini alırlar. Porto Bello'dan tekrar Kartajena'ya dönerek 15 gün daha kalırlar ve oradan Havana'ya giderek aşağı yukarı aynı müddet dururlar...

Filolar Meksika Krallığı'nın merkezi olan Vera Cruz'a giderler; normal olarak bütün yüklerini tahliye ederler ve tüccarlar malları ya orada satar ya da isterlerse başka yere götürürler.

Filolar bu limanda Eylül ayından, Kadiz için hareket ettikleri Haziran ayına kadar kalırlar...⁷

Bununla birlikte İspanyollar, Buenos Aires Limanı vasıtasıyla Pampa bölgesinde de ticaret yaparlar; nihayet Horn Burnu yolundan yararlanma suretiyle Pasifik sahiliyle de ticaret başlar; fakat bununla meşgul olan özellikle kaçakçılardır.

İspanyol Amerikası'nda Yabancıların Ticareti

Gerçekte -dolaylı bir şekilde de olsa- İspanyol Amerikası ile yapılan bu ticareti yabancılar ve özellikle kuzbatı deniz güçleri yürütmektedir. Bilindiği gibi, bu güçler XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyılın ilk yarısında, İspanya'nın zararına olarak mükemmel bir şekilde gelişmişlerdir; İspanyol monarşisine karşı bulunan İngiltere ve ondan daha önemli olarak Hollanda, Portekiz'in zararına olarak güzel bir koloni imparatorluğu teşkil ederler. Fransa ancak üçüncü sırayı işgal etmekle bera-

7 *Mémoires sur le commerce de Cadix de 1691* (Arch. des Affaires étrangères, Espagne, 80).

ber armatörlerinin ve denizcilerinin müteşebbis idrak tarzıyla İspanya için korkulu bir rakip olacaktır. Bunlar işe karışan ve ticari kapitalizmle deniz ticaretinin yaygınlaşmasını son derece kolaylaştıracak olan yeni politik ve ekonomik kuvvetlerdir.

Bununla beraber Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar, İspanyol Amerikası ile doğrudan doğruya ticaret yapamazlar. Çoğunlukla Kadiz yolunu kullanmak zorundadırlar. Mallarını deniz yoluyla bu limana getirirler. Zaten nakliyat %23'e kadar yükselen gümrük vergilerini bertaraf etmek gayesiyle çoğu zaman hileli bir şekilde yapılmaktadır. Daha önce söz konusu edilen 1691 tarihli hatırat, Kadiz'den gönderilen 53 milyon livrelük malın 50 milyon livresinin İspanyol komisyoncularının adıyla ve İspanyol isimlerinin kullanılması (ad satıcılık: *prétenoms*) suretiyle ticaret yapan Fransız, İngiliz, Hollandalı ve Flamanlara ait olduğunu belirtmektedir.

Sen Malo (Saint-Malo) ticaretinin başlıca kalemlerini teşkil eden çuhaları, dantelleri, ipeklileri ve özellikle bezleri, Fransızlar oraya bu şekilde göndermektedirler. 1691 tarihli aynı hatırat, yabancıların Amerika'ya yolladıkları mallar karşılığında elde edilen paraları aşağıdaki şekilde tahmin etmektedir:

Fransızlar	13-14 milyon livre
İngilizler	6-7 milyon livre
Hollandalılar	10 milyon livre
Hamburglular	4 milyon livre
Cenovalılar	11-12 milyon livre
Flamanlar	6 milyon livre

İspanyolların genellikle *nakliye (roulier) depoculuğu* yaptığı görülmektedir; kolonilerin ihtiyaç duydukları malları gönderenler, Avrupa'nın diğer ülkeleridir.

Kıymetli Madenlerin Toplanması ve Monater Kriz

XVI. yüzyıldan itibaren kıymetli madenler Avrupa'ya gitgide daha fazla akmaya başlar, Jean Bodin'in *Réponse aux Paradoxes de Malestroït* adlı eserinde belirttiği gibi, İspanya'ya pek çok mal ve gerçekte koloni zanaatkârları gönderen Fransa, İspanyol altın ve gümüşüyle o derece istila edilir ki son derece ciddi sonuçlar doğuran bir para krizi geçirir.

Önce bir hesap birimi olan tournois livresinin ölçüsü azalır, bu da paranın ticari kıymetinin düşüşünü şiddetlendirir. 1577 yazılı buyruğuyla tek ölçü usulü (monométallisme) tesis edilmeye çalışılırsa da bu boşuna bir gayret olur. Fransız sikkeleri dışarı akarken, onlara göre ölçü ve ayar bakımından daha aşağı bir durumda olan yabancı sikkeler -özellikle İspanyol sikkeleri- Fransa'yı istila eder. Bundan da maliyecileri, bankerleri zengin eden zapt edilmez bir değişim spekülasyonu doğar ve birçok tüccar, para ticaretiyle meşgul olmak üzere ticari muameleleri terk eder.⁸

Kıymetli madenlerin toplanması ve değişim işlemleri üzerine spekülasyonlar, XVI. yüzyılda ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen fiyat yükselmelerini gerekli kılar; bu, başlıca tahılda meydana gelmekle beraber, kıymetli madenlerle işlenmiş maddelerde ve toprağın gelir ve fiyatında da hissedilir. Bu yükselişin genişliğini ta-

8 Germain Martin, *La monnaie et le Crédit privé en France aux XVIe et XVIIe siècles* (Revue d'histoire économique, c. II, 1909, ss. 1-40). A. Liautey, *La hausse des prix et la lutte contre la cherté en France au XVIe siècle*, Paris, 1921; Paul Raveau, *Le Pouvoir d'achat de l'argent et de la livre tournois en Patou, du règne de Louis XI à celui de Louis XIII* (Bulletin de la société des antiquaires de l'ouest. 1922; reproduit dans *L'Agriculture et les classes paysannes dans le Haut-Poitou*).

yin etmek kolay değildir; %100'den aşağı olmamışa, belki de %200'e çıkmışa benzemektedir. Krallık idaresi, 1544, 1567, 1577 tarihlerinde fiyat ve ücretler için *azami tarife-ler* (maximums) çıkartarak pahalılığa karşı boşu boşuna çare bulmaya çalışır. Çağdaşlardan çok az kimse, vakıa-nın gerçek sahiplerini anlayabilmiştir, özellikle Jean Bo-din, ki 1568'de *Discours sur le réhaussement et la dimi-nution des monnaies* adlı eserini yayınlamıştır.⁹

Zaten bu olaylar, Fransa'ya münhasır da değildir. Fiyat yükselişleri XVI. yüzyılda, özellikle bu yüzyılın ikinci ya-rısında bütün Avrupa'da meydana gelmiştir; İngiltere'de senyörlük rantlarının yükselmesine sebep olan bu du-rum apaçık bir hâl alır.

Kıymetli maden toplanmasının bir diğer neticesi, men-kul sermayenin çoğalmasındır; bundan, ticaretin ilerlemesi ve sonra da yeni sanayilerin ortaya çıkması şeklinde tec-elli eden büyük bir etkinlik doğar. Hatta Fransa'nın kır-lık bölgelerinde bile toprak ve toprak ürünleri üzerinde aktif bir spekülasyon etkinliği ortaya çıkar. Eski asillerin iflas ederek topraklarını sattıkları ve eğer sarayın inaye-tiyle armaları yeniden yaldızlanmazsa kendilerini daha aşağı bir durumda buldukları hâllerde, tıpkı şehir tüc-carları gibi, asil malikânelerini ve birçok ortakçı çiftlik-lerini satın alacak kadar zenginleşen bir ırgat-tüccar sı-nınıfı oluşur. M. Paul Raveau'nun *L'agriculture des classes paysannes dans le Haut-Poitou au XVIe siècle* adlı güzel eserinde belirttiği budur.

9 Henri Hansa, *Contreverse sur les monnaies* (Travailleurs et marc-hands de l'ancienne France, Paris 1920). Fiyatların yüksekliğine se-bep olan, sadece kıymetli madenlerin toplanması değildir; 1570'den itibaren ve yüzyılın sonuna kadar din savaşlarının sebep olduğu tahribatı da hesaba katmak gerekir.

Menkul servetin artışı, yeni ekonomik mefhumların, merkantil ve koruyucu sistemin doğmasına sebep olmuştur. Madenleri ve kıymetli erzakı temin etmek gayesiyle tabi devletin ürünlerini akıtmak üzere kolonilere sahip olmak endişesi ve metbu devlete gerçek bir tekel sağlayan Koloni Sözleşmesi'nin (Pacte Colonial) oluşumu böylece açıklanmış olur.

Deniz Güçlerinin Ekonomik Gelişimi

a) *Fransa*: XVI. yüzyılın ikinci yarısının bariz olayı, Portekiz'le İspanya'yı birbirlerinin yerine geçen Batı ve Kuzeybatı Avrupa deniz güçlerinin gelişimidir.

Bu bakımdan Fransa'nın payına, çok şerefli olmakla beraber ancak ikinci derece bir rol oynamak düşmüştür. Fransa'nın ürünlerine ihtiyacı olan ve karşılığını ancak sikke olarak ödeyebilen İspanya ve tarımsal ürünlerine ihtiyaç duyan İngiltere başta olmak üzere, dış memleketlerle ticaretin geliştiği görülür.¹⁰

Fransa'nın gözlerinin daima Doğu'da olduğu doğrudur. Mısır Memlukleri ile bir anlaşma yapar, sonra da 1536'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolikler üzerinde hamiliğini (protectorat) tanıyan *kapitülasyonlar*, Sultan'la birlikte imzalar; Venedik'in rekabetinden korkusu kalmadığından, Akdeniz'in birinci derecede deniz gücü olur.

Buna rağmen Fransızlar, Yeni Dünya'yı ihmal etmemektedirler. Kuzey Amerika sahillerine, Gine, Brezilya ve Ter-Növ'e yapılan çeşitli seferlerde yer alırlar. 1534-1541 arasında Jacques Cartier, Kanada'yı keşfeder. Fransızlar,

10 P. Boissonnade, *Les relations commerciales de la France et de la Grande Bretagne au XVIème siècle* (Revue historique, Temmuz-Eylül, 1920).

Brezilya ve Florida'da yerleşmede başarılı olamasalar da Güney Amerika'da kaçak ticarete girişirler. Nant ve Bordo gibi limanların zenginliği XVI. yüzyıldan kalmaz; Havre, I. François zamanında yaratılmıştır.

b) *Hollanda*: Hollanda, Fransa'dan daha kuvvetli olarak XVI. yüzyıldan itibaren önder bir büyük deniz gücü olduğunu belirtmektedir. Kuzey Felemenk, daha İspanyol monarşisine isyan etmeden önce ünlü tersanelerinin eseri olan ve Anvers'te gitgide daha önemli bir rol oynamaya başlayan birinci derecede bir deniz kuvvetine sahiptir.¹¹

Bunlar Hansa Birliği'nin yerine geçmişlerdir ve Baltık ticaretinin önemli bir kısmını kendilerine hasretmişlerdir.¹²

Hatta İspanya'ya karşı savaş sırasında bile bu memleketle yapılan Hollanda ticareti tamamen kesilmemiştir; hileli bir şekilde ve gayrimeşru olarak yapılmasına rağmen daha az kârlı değildir; işte bu sırada Hollanda, kendisine büyük bir stok temin edecek olan kıymetli madenler için Kadiz'e gitmeye başlar. 1607'nin ilgi çekici bir hatıratı buna işaret etmektedir¹³:

Bu asiler, daha önce İspanya ticaretini Fransa, Almanya ve İngiltere'nin koruması altında yapmışlardı; asilerin yirmi iki yıldan beri İspanya ile yapmakta oldukları bu ticaret sayesinde peynir, buğday, tereyağı, ringa balığı, her türlü işlenmiş mallar, et, bira, balmumu vs. gibi Baltık mallarını satarak memleketlerine bol miktarda altın ve gümüş getirmişlerdi ki bu sayede Baltık'ta yaptıkları balıkçılık ve ticaretle elde edebileceklerinden çok daha fazla para kazanmışlardı. Asiler

11 A. Goris, a.g.e.; H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. III, s. 255 vd.

12 Dr. H. J. Smit, *De opkomst Van den handel van Amsterdam, onderzoekingen den naar de economische ontwikkeling de stad tot 1441*, Amsterdam, 1914.

13 J. G. Van Dillen tarafından belirtilen: *Amsterdam marché mondial des métaux précieux aux XVIIe et XVIIIe siècles*.

büyük bir hileye başvurarak, özel olarak seçtikleri adamlara yaptırdıkları sahte pasaport ve hüviyetlerle kendilerini Danimarkalı, Baltıklı ve Norveçli olarak göstermekte ve imparatorluk tebaası diye kendilerini yutturmaktaydılar.

İspanya'ya karşı isyanın, Hollanda'nın büyük deniz ve koloni ticaretinin gelişmesiyle ilgili bir diğer olumlu sonucu daha olmuştur. Portekiz, II. Philippe tarafından ilhak edildikten sonra, Hollandalılar Uzak Doğu'nun kıymetli erzağını ve baharatını temin etmek gayesiyle Hindistan'a ve Hint Okyanusu'ndaki adalara gittiler. Portekiz ticaret şirketleriyle kolonilerini yavaş yavaş ele geçirmeye başladılar ve bu çok kârlı ticarete onların yerini aldılar; XVII. yüzyıl başında "Compagnie des Indes Orientales"ın ortaya çıkmasının sebebi budur.

c) *İngiltere*: İngilizlerin büyük deniz ticaretine başlamaları da XVI. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Büyük para ihtiyacında olan ve milletin ekonomik güçlerini geliştirmek isteyen Tudor Devleti, onlara büyük ölçüde cesaret verir ve böylece Elizabeth'in hükümranlığı sırasında büyük genişliğe sahip gerçek bir millî politika meydana gelir.

Bu konuda Burleigh'in İngiltere'nin deniz gücünü kuvvetlendirme çabaları kadar anlamlı bir şey yoktur. Kenevir ve yün üretimini, yelken bezlerinin üretimini, inşaat kerestesinin üretimini teşvik ederken, düşündüğü şey denizciliktir. Limanlar hakkında büyük bir anket yapılmasını emreder ve onların düzenlenmesi için önemli işler yaptırır. İyi denizcilere sahip olmak için balık avını teşvik eder, korsanların başarılarını alkışlar, kaçak esir ticaretine müsaade eder.¹⁴

14 Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce, Modern Times*, 3. baskı, 1903, s. 1 vd., 63 vd.

Deniz ticaretini geliştirmek için yeni pazarlar açılmasıyla da meşgul olunur. Karakteristik bir olay, Töton Hansa'sının 1597'de Londra'dan kesinlikle uzaklaştırılmasını müteakip, 1611'de Hamburg'da tesis edilen ve burada Almanya ticaretinin önemli bir kısmını kuran¹⁵ Gezici Tüccarlar Kumpanyası'nın (*Compagnie des Merchants Adventurers*) gelişmesidir. Yeni imtiyazlı şirketlerin meydana gelişi de bizim için daha az karakteristik değildir. 1554'te kurulan, Rusya ticaretinin önemli bir kısmını ele geçiren ve çok ortaklı şirketlerin ilki sayılabilecek *Muscovy Company*; Baltık ticareti için kurulan ve kısa zamanda Hollandalıların rekabet ve zaferiyle kanışlaşan *Eastland Company* (1579); Akdeniz gemiciliğiyle yetinmeyerek 1584'ten itibaren Hindistan'da Goa'ya kadar ilerleyen *Compagnie de Levant* (1581); uzun süre durumunu devam ettiren ve kürk ticaretinden iyi kârlar sağlayan *Compagnie de la Baie d'Hudson*.¹⁶

Kuzeydoğudan bir yol bularak Uzak Doğu'ya etki etmeye de çalışılmıştır. Bu amaçla Willoughby ve Chancelor seferler yapmış ve sonuçta Buz Denizi'ni keşfetmiş ve Arkangel'i kurmuşlardır. Fakat özellikle İspanyollara karşı yapılan mücadele verimli olmuştur. Bu bakımdan Drake'in 1577'den 1580'e kadar Amerika'daki seferleri kadar önemli bir şey yoktur. Horn Burnu'nu geçer, Pasifik kıyılarını yağma eder, sonra da düşman filolarından kaçmak için Batı'ya yelken açar; İngiltere'ye en az 1,5 milyon sterlinlik gümüş, altın ve inciden oluşan bir servet getirir. Seferin 5.000 sterline mal olduğu, içine 160 adam bindirilmiş 375 tonilatoluk dört küçük geminin filoyu meydana getirdiği düşünülürse, bunun muazzam bir servet

15 A.g.e., s. 218 vd.

16 A.g.e., s. 240 vd.

olduğu anlaşılabılır.¹⁷ XVI. yüzyıl sonuna kadar, İngiliz korsanları, İspanyol gemilerine, limanlarına ve kolonilerine saldırmaya devam ederler; 1588'de Yenilmez Armada'nın yok olmasıyla cesaretleri daha da artar ve 1600 yılında İngiltere'nin denizlerdeki kaderi açıkça çizilir.

Hiç şüphe yok ki bu deniz seferleri, Batı Avrupa milletlerinin elinde servet birikimini büyük oranda kolaylaştırmıştır. Maalesef bunu rakamla, para olarak tespit etmek imkânsızdır, elimizdeki en ciddi ölçü, bütün ülkelerde görülen fiyat yükselişleridir. Sonuç, bu ülkelerin politik gücünün artması olmuştur ve bu durum, XVII. yüzyılda Fransa, İngiltere ve Hollanda'nın en ön yeri işgal edişini açıklar.

Çok Ortaklı Şirketlerin Kökeni

Çok ortaklı şirketler gibi yeni ekonomik oluşumların meydana gelişi XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla XVII. yüzyılın başlarına rastlar. Bu bakımdan İngiltere bir yol gösterici olmuştur.

Orta Çağ'dan itibaren İtalya'da iki şekil arz eden 'societas'ların varlığı görülmektedir: Bunlardan ilkinde bütün ortaklar yönetime katılıyorlardı; diğeri ise bugün İngiltere'de rastlanan şekille komandit şirketlere (*limited partnerships*) benziyorlardı ve *commenda* adıyla anılmaktaydılar.

XV. yüzyıl başında görünen gezici tüccarlar (Merchant adventurers) daha önce İngiltere'de mevcut olan şekliyle ticari bir şirket, bir çeşit gild teşkil ediyorlardı; gild'i meydana getiren tüccarlar, kendi hesaplarına alış-veriş ediyorlardı; kolektif sermayeler değil, bireysel sermayeler söz konusuydu.

17 Dr. Scott, *Joint Stock Companies to 1720*, c. I, 1911, s. 78 vd.

1553'te bir kısım *adventurers*'ler "bilinmeyen yerleri, adaları ve arazileri keşfedecek gezici tüccarlar lonca ve şirketi"ni meydana getirdiler; gerçekte söz konusu olan Moskova idi. Gezici tüccarlar için mesele artık bireysel ticaret olmaktan çıkmıştı; çünkü bunlar zahmetli, pahalı ve gerçek seferlerdi: Buz Denizi'ne girmek ve Arkangel'deki antrepolarına yanaştıktan sonra Rusya'nın kalbine ulaşmak için yüzlerce mil katetmek zorundaydılar.¹⁸ Bu sebeple her biri 25 sterlin değerinde 240 paylık gerçek birçok ortaklı şirket kurdular. Bununla birlikte şirketin etkinliği tek bir seferle sınırlıydı ve her seferinde takip eden kârlar, ortakların sermaye hisseleri oranında (prorata) paylaşılıyordu. Şirketlerin devamlı bir karaktere bürünmesi daha sonradır. XVI. yüzyıl sonunda kurulan İngiliz şirketlerinin tamamı da *Muscovy Company*'ye benzerler.¹⁹ Zaten yeni kuruluşa en mükemmel şekli vermek Hollanda'ya kısmet olacaktır.

Kaynaklar

Daha önce zikredilen Sombart'ın, Pirenne'in, Goris'in, Hauser'in eserlerinden başka:

Albert Demangeon, *L'Empire britannique*, Paris, 1923.

Albert Girard, *Le commerce français à Séville et à Cadix au temps des Habsbourg*, 1932.

Alfred Zimmermann, *Die Kolonialpolitik Gross Britanniens*, 1898, 2. c, 8. der *Niederländer*, 1898, un vol.

Alfred Zimmermann, *Die Kolonialpolitik der Niederländer*, 1. c., 1903.

André Liautey, *La hausse des prix et la lutte contre la cherté en France au XVIe*, s. 1921.

18 Joseph Killischer, *Russische wirtschaftschichte*, Iena, 1925 (Brodnitz K11).

19 Scott, *Joint Stock Companies to 1720*.

- Bento Carqueja, *O capitalismo moderno e as suas origens en Portugal*, 1908.
- Clarence Henry Haring, *Trade and Navigation between Spain Indies in the Time of the Hapsburgs*, 1918 (Harvard Economic studies).
- Germain Martin, *La monnaie et le crédit privé en France aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Revue de l'histoire des doctrines économiques, t. II. 1909).
- Henri Hauser, *Réédition d J. Bodin*, 1931.
- J. G. Van Dillen, *Amsterdam marché mondial des métaux précieux aux XVIIe et XVIIIe siècles, en hollandais* (De Economist, 1923).
- J. G. Van Dillen, *Amsterdam marché mondial de Métaux précieux* (Revue historique, 1926).
- Paul Harsin, *Les doctrines monétaires et financières de la France du XVIè au XVIIIè*, s. 1928.
- Paul Raveau, *L'agriculture et les classes paysannes dans le Haut-Poitou au XVIe siècle*, Paris, 1925; *La crise économique en Poitou au XVIe siècle* (Revue historique, 1929).
- William Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce Modern Times*, 3è ed., 1903.

4

XVII. Yüzyılda Ticari ve Mali Kapitalizm

İspanya'nın Amerika'daki Ticaret Tekelinin Gitgide Çökmesi

Kapitalizmin XVII. yüzyılda yaygınlaştığını belirten olaylardan en dikkate değeri, İspanya'nın Yeni Dünya ticaretinden temin ettiği kârın, yavaş yavaş daha aktif güçlerin, Hollanda'nın, İngiltere'nin, Fransa'nın eline geçmesidir; İspanya'nın kolonilerindeki ticaret tekeli gitgide çökmektedir.

Eğer XVII. yüzyılda, Anvers, Avrupa'nın büyük para piyasası ise bu, Hollandalıların İspanya ile ve özellikle Kadiz'le yaptıkları büyük ticaretin sonucudur. Anvers, savaş sırasında oldukça etkindi, 1648'den sonra daha da etkin oldu; İngiliz ve Fransız ticaretine göre de çok üstündü. Yüzyılın sonunda otuz ile elli Hollanda gemisi, Kadiz'deki stokların yansından fazlasını taşırlar ve kıymetli madenlerle sikkeleri naklederler; Hollanda Savaşı'ndan

itibaren Fransız ticaretinin yerini alırlar. Avranches Piskoposu Huet'nin, *Mémoires sur le commerce des Hollandais* (1717 baskısı, 105. s.) adlı eserinde açıkça belirttiği husus budur:

İspanyollar, Hollandalıların ticaretine büyük kolaylık sağlamışlardır; özellikle 1667 yılından beri bu durum bizim ticaretimizin daralması pahasına gerçekleşmiş ve İspanyollar bunda oldukça başarılı olmuşlardır. Fakat Hollanda ticareti, 1672 Hollanda Savaşı'ndan, bugünkü savaşın (İspanya Savaşı) başlangıcına kadar, bu derece parlak olmamıştır; çünkü taşımaya alıştığımız ve onların da 1672 ve 1690 harplerinden önce Fransa'dan almaya geldikleri malın önemli bir kısmını temin etmektedir.

Hollanda'nın para stoğu o kadar artar ki merkantil sistemin kaidelerine aykırı olarak, kendi ticareti için sadece Hint Adalarına değil, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine bile kıymetli madenler ve sikkeler ihraç eder.

İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar, Kadiz ticaretinin haricinde, ayrıca XVI. yüzyılda ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında gelişen *kaçak ticaretle* meşgul olurlar. Bu durum, sahillerin vasiliği ve İspanyol valilerinin rüşvet yiyicilikleriyle açıklanabilir. Fransızlar, İngilizler ve (1650'den sonra) Hollandalılar, Amerika'ya, Martini'ye, Guadölup'a, Jamaika'ya ve Kurakao'ya çok yakın olan Antillere yerleştikleri zaman, kaçak ticaret daha da yoğunlaşır; zaten İngilizlerle Hollandalılar bu bakımdan Fransızları geride bırakmışlardır. 1662'de İspanyol kalyonları "kara" Amerikası pazarlarını kazandılsa da yüklerinin büyük kısmını buraya aktaramazlar.¹ Görünüşte bir Amerikan limanından gelen yabancılar, gemilerini tamir etmek talebinde

1 Haring, a.g.e., s. 111 vd. ve *The Buccaners in the west Indies in the XVII th. century*, Londra, 1910.

bulunur, valiyi hediyelerle elde ederler ve oyun oynanmış olur. Heut'nin aynı eserde işaret ettiği (s. 112) budur:

Hollandalılar da Amerika'da gizlice, daha doğrusu - Kartajena'dan pek uzak olmayan Kurakao Adası vasıtasıyla- doğrudan doğruya ticaret yapmak imkânını buldular; bu ünlü şehirle kıyıdaki diğer bazı şehirlerin tüccarları Hollandalılarla anlaşıyorlar, gemiler sahilin münasip bir yerine demirliyken kendi mallarını Avrupa mallarıyla değiştirmek üzere gemilerine kadar getiriyorlardı.

Sonraları, XVII. yüzyıl sonuna doğru Güney Denizleri yani Pasifik sahilleri, yabancıların, başlıca Fransızlarla Sen Maloluların tamahını uyandırdı; öyle ki bunlar birkaç senede 200 milyon livre gibi muazzam kârlar elde ettiler.² Nihayet büyük kârlar sağlayan (bazen %600) Filipinler ticareti de kısmen ana vatanın kontrolünden çıktı.

Böylece İspanya'nın haksız olarak kendisine mal ettiği ticari tekel, özellikle XVIII. yüzyılda, İngilizlerin Utrecht Antlaşması'yla, *asiento*'yu (zenci ticareti imtiyazı) ve *vaisseau de permission*'u (müsaadeli bir donanma idame ettirmek hakkı) kazanmalarıyla yavaş yavaş yok olmaya başladı.³

Esasen İspanyollar bu bereketli kumun parmakları arasından akmasına müsaade etmiş, şaşaalı koloni imparatorluklarının muazzam kaynaklarından hiç yararlanamamış veya pek az yararlanmışlarsa, bu sadece onların ihmalinin, ekonomik yetersizliklerinin, idarelerinin az veya çok tefessüh edişinin neticesi değildir. Şüphesiz Avrupa'dan

2 Dahlgren, *Les relations commerciales et maritimes entre la France et les cotes d l'Océan Pacifique*, Paris, 1909; Leon Vignols, *Le commerce interlope Français à la mer du Sud (Revue d'histoire économique*, 1925).

3 Georges Scelle, *La traite négrière aux indes de Castille*, Paris, 1904.

ziyade Afrika karakterli, bir kısmı verimsiz, aralarında pek güçlükle ulaşım sağlanabilen tabii bölümlere ayrılmış İspanya Yarımadası'nın coğrafi durumunu da hesaba katmak lazımdır. M. Jean Brunhes, *Irrigation dans la p ninsule hispanique* adlı tezinde, "coğrafi şartlar İspanya'yı, yüz ölçümünün bir kısmında, telafi edilmez bir tarımsal fakirliğe mahkûm etmektedir." dememiş midir? İspanya'yı, fethettiği muazzam kolonileri değerlendirmekten alıkoyan şey, tembelliğe mütemayil halkının psikolojisi, Müslümanlara karşı yapılan pek uzun bir Haçlı Seferi'nin neticesi olarak halkın kendisini silah lığa vermiş olması, Mağriplilerin ve Yahudilerin memleketten ihracı değildir. İspanyol ekonomisinin çöküş hâlinde olduğunu mutlak surette iddia etmek doğru mudur? Onun ekonomisi her zaman zayıf değil miydi? Toprak  r nleri genelde az olan, sanayisi pek zayıf surette gelişen İspanya, daha iyi idare edilmiş olsaydı bile deniz aşırı ülkelerle yaptığı ticaret üzerindeki h kimiyetini devam ettirecek değişim imk nlarına sahip olmamıştır. Ne olursa olsun, ekonomik gayeleri için kullanmadığı ve kendisine de saklayamadığı kıymetli maden stoklarının İspanya için kötü bir rol oynaması mukadderdi.

Merkantil Politika

Kıymetli madenlerin Avrupa'da toplanmasının sonucu, merkantil politikanın gelişmesi ya da hiç değilse bu politikanın uygulanmasının kolaylaşması olmuştur. Bu politika, XVII. yüzyıla tamamen hâkimdir. Colbert, krallık için mümkün olduğu kadar para toplamak ve sikkelerin dışarıya akmasını önlemek gayesiyle Hollanda'nın üstünlüğüne karşı şiddetle müdafaa ettiği Korumacılık Sistemi'ni kurmuş ve büyük bir azim ve enerjiyle ima-

lathaneler kurmaya çalışmıştır.⁴ Colbert bunu mükemmel bir açıklıkla belirtir⁵:

İmalathaneler devletin büyüklük ve kudretini artırmak için tek yol olan ve ticaretin tek gayesi sayılan para teminini sağlayacaktır.

Zaten İngiltere, 1664 ve 1667 tarihli ünlü koruma tarifelerinden daha önce, 1651 ve 1660'ta yaptığı Deniz Antlaşmalarıyla Fransa'nın önüne geçmiştir. El emeğinin fiyatını düşürmeyi arzulayan tek kimse de Colbert değildir. İngiltere'de de Fransa'da olduğu gibi faiz oranı düşürülmek istenmektedir.

Sikke çoğalımı her yerde, sadece özel şahısların refah kaynağı olarak değil, devletin kuvvetlenmesinin temel şartı olarak düşünülmektedir. Thomas Mann, 1664'te yayınladığı *England's Treasure by Foreign Trade* adlı eserinde, İspanya krallarıyla Avusturya sülalesinin muazzam kudretlerini Hint Adaları hazinelerine atfetmek gerektiğini söylemektedir; Colbert de aynı şekilde düşünür.⁶

Şurasını iyice anlamak lazımdır ki XVIII. yüzyılda *Liberal Okul*'un şiddetli hücumuna uğrayan bu merkantilist anlayış, varlık sebebini ticari ve mali kapitalizmin rüştünü ancak ispat ettiği, Avrupalı güçler arasındaki ticari ilişkilerin pek az geliştiği, her devletin şu veya bu şekilde kendi içine kapanık surette yaşadığı zamana borçludur. Ticaretin ve kapitalizmin yaygınlaşması, bu sistemin yok olması sonucunu doğuracaktır.

4 H. Sée, *Que faut-il penser de l'oeuvre économique de Colbert?* (*Revue historique*, 1926); Auguste Deschamps, *Le métallisme et la politique mercantile* (*Revue d'histoire économique*, 1920, s. 7 vd.).

5 *Lettres, Instructions et Mémoires de Colbert*, Pierre Clément yay. II. c, s. 268.

6 Colbert, *Mémoires sur les affaires de France*, P. Clément Yay.; *Histoire de la vie et de l'administration de Colbert*, s. 427.

Hollanda'nın Mali ve Ticari Üstünlüğü

XVII. yüzyılın diğer bir karakteristiği, ticari etkinliğin gittikçe kuzeybatıya kaymasıdır.

Hollanda, eski deniz güçlerini teşkil eden İspanya ile özellikle koloni imparatorluğunun mirasına sahip çıktığı Portekiz'in yerine kaim olan ilk ülkedir. Hollanda bütün XVII. yüzyıl boyunca gerçek bir ticari üstünlüğü devam ettirecektir. Ticari etkinliğinde tarım ve hatta sanayi ikinci derecede bir rol oynadığından, Hollanda âdeta ticari ve mali kapitalizmi sembolize edecektir.

İspanyol monarşisine karşı yürütülen mücadele sayesinde Hollandalılar, Portekiz'in zararına olarak, Hindistan'da önemli ticari şirketler ve sonra da Sonda Adası'yla Moluk Adaları'nı elde edeceklerdir.

Bu sebeple Hollanda, büyük rağbet gören baharatla, tekelinde bulundurduğu karabiberi doğrudan doğruya temin etmek üzere Hint Okyanusu adalarına gidecektir. Sadece o, Japonya'da bir tesis kurabilir ve İlahi İmparatorluk (Çin), Avrupa ticaretine doğrudan doğruya açılmamış olsa bile Çin ticaretinin bir kısmını ustalıkla elde eder. Limanları, özellikle Amsterdam, bütün dünya ticaretinin faydalandığı Doğu malları için birer antrepo vazifesi görürler.

Ayrıca İngiltere'nin gayretlerine rağmen Hollanda, Baltık ticaretinin ve (Orta Avrupa ülkeleriyle, -pahalılık devirlerinde- Fransa'ya taşıdığı) buğday ticaretinin tekeli elinde tutmaktadır. O, Fransa'nın Kuzey ülkeleriyle ticaretinde vazgeçilmez bir aracıdır. Fransa, İspanya ve Doğu ile olan ticari muamelelerinin hacmi fevkalade büyüktür.

Brezilya ticaretini elinden kaçırmışsa da Guyana'da Surinam kolonisini elde etmiş ve Kurakao Adası'nın mül-

kiyeti de Amerika'daki kaçak ticaret için ona gerekli üssü temin etmiştir.

Hollanda'nın kendisini adadığı evrensel ticaret konusunda, sahip olduğu üstün filo, devrin en ucuz navlununu⁷ sağlamıştır. Ayrıca kendi imkânlarıyla, Batı dünyasıyla Uzak Doğu arasında yoğun bir ulaşım sağlayabilir; her çeşit rekabeti tamamen ve uzun süre bertaraf etmek için yapması gereken tek şey, Amerika'ya kuvvetli bir şekilde yerleşebilmektir. Colbert'in büyük bir başarı göstermesizin mücadeleye etmeye çalıştığı "Komisyon Ticareti'nin şaşırtıcı başarısı böylece açıklanmış olur. Sadece XVI. Louis hükümlerinin son zamanlarındaki savaşlar bunu sarsmaya başlayacaktır.⁸

Doğu Hindistan Şirketi ve Amsterdam Bankası

Biriktirdiği para stoğuna dayanan büyük ticari gücü, Hollanda'yı Avrupa'nın en büyük mali gücü hâline getirir. Bu konuda iki temel kurumu ele almamız gerekmektedir. Amsterdam Bankası ve Doğu Hindistan Şirketi.

1602'de kurulan Doğu Hindistan Şirketi,⁹ her müddet bitiminde yenilenmek üzere on dokuz yıl için Doğu Hint Adalarıyla ilgili ticaretin tekeli elinde etmişti. Bu, bir

7 Navlun: Gemilerde taşınan yolcu ya da eşya için ödenen taşıma ücreti. (y.n.).

8 Huet, *Mémoires sur le commerce des Hollandais*, 1718, *Mémoire touchant le commerce et la navigation des Hollandais*, 1699; H. Sée, *L'activité commerciale de la Hollande, à la fin du XVIIe siècle*, P. J. Blok, *Geschichte der Nederlande* (Coll. Heeren et Ukert) V. c.

9 Bkz. *Mémoire touchant le négoce et la navigation des Hollandais*; *De Hollandsche compagnieen der XVIIe eeuw*; Ehrenburg, *Die Amsterdamer Aktienspekulation im 17 Jahrhundert* (*Iarbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 3. seri, c. III.).

çeşit çok ortaklı şirket tipi idi. Başlangıçta 600.000 florin olan kaynakları yavaş yavaş 6.300.000 florine kadar yükselmişti. 3000 florin değerindeki 2.100 hisse senedi, 1699 yılında 16.950 florin ediyor ve kâr oranı çoğu zaman %15'e hatta %25'e yükseliyordu. Hisse senetlerinin fiyatı, ticari dalgalanmalara ve politik olaylara göre yükselmekteydi. Bu senetler devamlı bir spekülasyon konusuydu; sadece peşin parayla değil, vadeli olarak da satın alınmaktaydılar; 1699 tarihli '*Mémoire touchant le égoce et la navigation des hollandais*'de denildiği gibi: "Hisse senedine sahip olmaksızın, hatta satın alma niyeti taşımaksızın büyük bir ticaret yapılabilir ve hakikaten bunun gibisi görülmemiştir." Bu spekülasyon, *primler* sayesinde daha güvenilir bir şekilde yapılabilir ve risk son derece -%2'ye kadar- azaltılabilir; "daha bir sürü kumazlık vardır," diye devam etmektedir *hatırat*... "Bununla uğraşan kimseler, başlıca işleri uydurma haberleri ustalıkla yaymak ve gayelerine ulaşmak için çeşitli yollar bulmak olan ateşli ve cüretkâr insanlardır." Uydurma haberler daha şimdiden çok revaçta olan borsa oyunlarına girmiştir.¹⁰ Nihayet şirket, %3,5 faizli 12.600.000 florin tutarında *tahviller* de çıkarmıştır. İdaresi, *müdürleri*, *on yediler meclisi*, işleri mahallinde idare eden *Hint Adalan Generali* ve aldıkları yüksek ücrete rağmen, suistimal yapmaktan geri kalmayan memurlarıyla âdeta bir devlet idaresidir. Doğu Hindistan Şirketi'nin organizasyonu, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda diğer ülkelerde meydana getirilen imtiyazlı ticaret şirketleri için model vazifesi görmüştür.

10 1698 tarihli ilgi çekici bir hatırat bu spekülasyonları daha ziyade Yahudilere atfeder; bkz.: Léon Vignols, *Le commerce Hollandais et les congrégations juives à la fin du XVIIIe siècle* (Revue Historique, 1890, c. 44., ss. 327-330).

Karargâh/merkez şehrin belediye dairesi olan ve 1608'de Şehir Meclisi tarafından kurulan Amsterdam Bankası'nın organizasyonu da daha az karakteristik değildir. Bu sebeple, gerçek bir devlet müessesesi karakteri taşır. Yüksek belediye memurlarının emri altındaki yeminli memurlar (hazine eminleri, katipler, veznedarlar vs.) tarafından idare edilir. Banka, etkinlikleri zararlı sayılan hususi sarrafların yerini almak üzere kurulmuştur.

Bankanın bilinmeyen ilk sermayesi, mevcut sikkelere göre %5 daha değerli olan ve kıymet farkları 'ocyo'yu (agio) meydana getiren *banka parası*ydı. Banka, sikke şeklinde mevduat da kabul ediyor ve bunu nemalandırmak gayesiyle "mahzen"inde saklamıyordu; ayrıca rehin verenlerin rehinli mal kıymeti üzerinde %6-20 faiz ödedikleri bir çeşit rehin sandığı olan, *Lombard'ından* da kâr temin etmekteydi.

Bütün tüccarların mevduatları, "banka hesapları" vardı; yaklaşık 2.000 kişi para yatırmıştı: *Mémoire touchant le Négoce* adlı hatırat, "Bir kimse bir diğerine para vermek istediğinde, banka parasını elinde bulundurmamak veya para vermek istediği kimseye banka kâtipleri önünde vekalet vermek zorundaydı." demektedir. Yabancı memleketlerin Amsterdam ve Amsterdam'ın yabancı memleketler üzerine çektiği poliçeler bankada ödenmektedir; aynı şey Doğu Hindistan Şirketi'nin muameleleri için de geçerlidir ve anlaşmaları bankada düzenlenen mal satışlarının daha iyi fiyatla yapıldığı dikkati çekmektedir. Amsterdam Bankası, banknot emisyonunda bulunmaz. Başlangıçtan beri Doğu Hindistan Şirketi'ne ve hatta Amsterdam şehrine büyük borçlar vermesine rağmen bir kredi bankası da değildir. XVII. yüzyılın sonundan başlayarak bütün XVIII. yüzyıl boyunca ankesinin 20 milyon florini aştığı düşünülürse, mali gücü daha iyi anlaşılır. Çeşitli vesile-

lerle Fransa'daki sikkeleri toplamıştır. Özellikle 1720 enflasyonu ile 1763'teki ticari kriz esnasında...

Böylece Amsterdam Bankası'nın ticari muamelelerdeki büyük rolü *Mémoire touchant le Négoce*'de açıklanmaktadır: "Kredi almak için bankada bir hesabın bulunması ve kredinin muhafazası için de bütün tahsilat ve ödemenin bu yolla yapılması lazımdır. Bu, şimdiye kadar olan bankaların itirazsız en önemlisidir. Avrupa'da bir tek kişi yoktur ki ne kadar önemsiz olursa olsun, ticareti buralara kadar yayılsın da çoğu zaman bilmeksizin, doğrudan doğruya veya dolaylı şekilde onunla ilgisi olmasın."

Amsterdam'ın XVII. yüzyılda dünyanın en büyük mali piyasası olduğu ve XVIII. yüzyılın büyük bir kısmında da öyle kalacağı anlaşılmaktadır. *Kıymetli evrakın* (papier) en büyük kısmı orada alışveriş konusu olmaktadır; değişim kuru orada yerleşmektedir; bütün tüccarlar gözlerini Hollanda'ya dikmişlerdir. W. Sombart'ın *Juifs et la vie économique* adlı eserinde dediği gibi: Ekonomik hayatın "ticarileştirilmesine" -kapitalizmin zaferi ve yaygınlaşması ve kapitalist "zihniyet" in oluşumu için vazgeçilmez bir şart olan- kredinin "gayrişahsileştirilmesi"ne en fazla Hollanda yardım etmiştir.

Hollanda misali (1615'te Venedik'te *Banco Del Giro* kurulmuş, aynı yıl Hamburg Bankası ortaya çıkmıştır) büyük deniz ticaretinin yaygınlaşması ile kapitalizmin en karakteristik olayları olan çok ortaklı şirketler, borsa kıymetleri üzerine spekülasyonlar, vadeli alımlar vs.¹¹ arasındaki sıkı ilişkiyi de göstermektedir.

11 Detaylı bilgi için, Loysen'in *Mémoire sur le négoce et la navigation des Hollandais*, P. J. Blok terc. s. 307 vd'na ve özellikle J. G. Van Dillen'in Hollanda bankaları üzerine yayınladığı dokümanlara bkz. C. Mees, *Prove eener geschiedenis van hetbankwezen in Nederland geruden den tijd der republik*, Rotterdam, 1836.

İngiltere'nin Rolü:

Denizlerde ve Kolonilerde Yayılış

İngiltere, Hollanda gibi sadece bir deniz gücü değildir. Sanayi, özellikle çuha sanayisi orada pek önemli bir yer tutar. Fakat o devirde sanayi, koloni ve deniz ticaretine nispetle kapitalizmin yaygınlaşmasına daha az katkıda bulunmuştur.

XVII. yüzyılın başından itibaren İngiltere, bir koloni gücü hâline gelmeye başlar. İngilizlerin Antillerdeki ilk kolonileri, İspanya'nın zararına olarak elde edilir: 1605'te Barbados'lar, 1612'de Bermuda Adaları, 1622-1624'te Saint-Christophe Adaları işgal edilir, bu fetihler ileride Jamaika'nın işgalini tamamlayacaktır. Aynı zamanda zenci ticareti de organize edilir; 1618'de bu gayeyle Gine Şirketi kurulur. İngilizler Güney Amerika'da koloniler kuramamışlarsa da XVI. yüzyılın son yıllarında Kuzey Amerika'da Virginia'ya yerleşmişler, 1667'de ileride New York adını alacak olan New Amsterdam'ı Hollandalıların zoruyla terk etmişlerdir. 1606'dan itibaren Londra ve Plymouth Şirketleri kurulur.

XVII. yüzyılın ilk yarısında İngilizler, Doğu Hint Adalarına doğru güçlü bir çıkış yaparlar: 1600'de ilk Doğu Hindistan Şirketi kurulmuş ve 1622'den itibaren çok ortaklı şirket hüviyetine bürünmüştür. Doğu Hint Adalarında çeşitli şubeleri tesis edilmiştir: 1609 Surat, 1639 Madras, 1650 Hougly, 1665 Bombay. Fakat Moluk Adaları'nda, yerlerinden atamadıkları Hollandalılara çatarlar.

I. Charles'ın hükümranlığı zamanında ve onu izleyen Cumhuriyet devrinde, politik karışıklıkların İngiltere'nin denizlerdeki ve kolonilerdeki yayılma hamlesini biraz kısırdığı ve Hollandalıların kendi ticari hâkimiyetlerini dünyaya kabul ettirmek için bu bükülmeden yararlandığı doğrudur.

Stuart Restorasyonu, İngiltere'nin ticari etkinliğinde yeni bir başlangıcı gösterir. İngiltere'nin Denizcilik Antlaşmaları (1651'inkine nazaran özellikle 1660 antlaşması) Doğu Hint Adaları kolonileri için uygunsuz olmuşsa da buna karşılık İngiltere'ye Hollanda'nın üstünlüğüne karşı koyma imkânını sağlamıştı. Büyük hasmı, XIV. Louis devri savaşları, Augsburg Ligi Savaşı ve özellikle İspanya Vaset Savaşı ile bir ölçüde zayıflamıştır. Utrecht Antlaşması, İngiltere'nin denizlerdeki ve ticaretteki üstünlüğünün başladığını açıkça belirtmekte veya hiç değilse haber vermektedir. Daha 1708'de Chamberlayne, *Magnae Britanniae natitia*'sında, mübalağa etmeksizin "ticaretimiz bütün dünyanın en kudretli ticaretidir" demektedir. Fransa'nın Pasifik sahilindeki kaçak ticarete veda etmek zorunda kaldığı sırada¹² İngiltere'nin, Utrecht Antlaşması'yla Güney Amerika ticaretinin büyük kısmını elde etmesine imkân veren *asiento* (zenci ticareti imtiyazı) ve *vaisseau de permission* (müsaadeli bir donanma idame ettirmek hakkı) imtiyazlarını elde ettiğini hatırlayalım.

Mali Kapitalizmin Gelişmesi

XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyılda İngiltere'nin denizlerdeki yayılışı, mali kapitalizm için yeni bir kırbaç darbesi oldu. Önceki sayfalarda sözü edilen imtiyazlı ticaret şirketleri, kapitalist biçime bürünerek, çok ortaklı şirket hâlini aldılar: Moskova Şirketi, Doğu Şirketi, Afrika Şirketi vs. gibi. Fakat özellikle (Hollanda şirketiyle aynı anda kurulan) Doğu Hindistan Şirketi, kapitalist organizasyon konusunda büyük bir ilerleme kaydettirdi. Bu çok ortaklı

12 L. Vignols ve H. Sée, *La fin du commerce interlope des Français* (Revue d'Histoire économique, 1925).

şirketin hisseleri, *stock*¹³ kelimesiyle değil, *capitaux* deyi-miyle anıldı, tıpkı *Merchant Adventurers*'da olduğu gibi. Kâr oranları başlangıçtan beri büyüktü, %30'u geçiyordu. Hollanda'da olduğu gibi İngiltere'de de Doğu Hindistan Şirketi'nin hisse senetlerinin satışı önemli spekülasyonlar yarattı. Amerika'daki kolonilerin kıymetlendirilmesi için kurulan ve 1624'teki sermayesi 300.000 sterline yükselen (sadece Virginia Şirketi'nin sermayesi 200.000 sterlindir) şirketler de çok ortaklı şirketlerdir.

Bundan sonra mali kapitalizmin gelişiminde sivil sa-vaş ve onun bir sonucu olan ticari çöküşe (depression) bağlı bir duraklama devri görülür. Fakat Restorasyon'la birlikte ticaret ve sanayide, mali alanda da yansımaları hissedilen, bir genişleme ve rönesans devri görülür. Kredi o kadar gelişir ki 1678-1680'lere doğru faiz oranı %5 ve hatta %4'e iner. Büyük ticari şirketler (Afrika ve Hudson Körfezi Şirketleri) çok büyük oranda kâr ederler ve hatta Doğu Hindistan Şirketi'nin kâr oranı %380'e kadar çıkar.¹⁴

Augsburg Ligi Savaşı ticarete gerçekten büyük kayıp-lar veririr. Buna rağmen XVII. yüzyılın sonunda bir sürü yeni şirket görülür. Maden sanayisinde, dokuma sanayi-sinde, kâğıt üretiminde vs. Ayrıca hayati önemde diğer ve son derece dikkati çeken bir vakıa da 1688 Devrimi ile ortaya çıkan devlet kredisini temin edecek bir devlet ban-kasının, İngiltere Bankası'nın kuruluşudur.¹⁵

13 *Stock* kelimesi hâlâ bir mal fikrini telkin etmektedir; *capital* ise mali bir kıymettir.

14 O sırada Hollanda şirketinin kâr oranı %160'tır; fakat sermayesi İn-giliz şirketininkine göre beş misli fazladır. Yüzde oranı hiç şüphe-siz kuruluş sermayesi hisselerine göre hesaplanmıştır.

15 Philippovitch, *Die Bank Von England im Dienste der Finanz ver-waltung des Staates*, Wien 1885; John Sinclair, *History of the pub-lic verenue of the British Empire*.

XVII. yüzyıl sonunda İngiltere ve İskoçya'da toplam olarak 140 çok ortaklı şirket sayılır ve toplam sermayeleri de 4.250.000 sterline ulaşır. Bu meblağın 3.232.000 sterlini altı girişime aittir: Doğu Hindistan Şirketi, Afrika, Hudson Körfezi, New Rivier Şirketleri, İngiltere Bankası ve Million Bank. Çok önemli bir vakıa, hisse senetleri fiyatlarında büyük bir dalgalanma gözlemlenmesidir. Doğu Hindistan Şirketi'ne ait olanlar, 1692'de 200 sterlinden 1697'de 37 sterline iner; aynı dönem içinde Afrika Şirketi'nin hisse senetleri 52 sterlinden 13 sterline ve Hudson Körfezi Şirketi'ninkiler 260 sterlinden 80 sterline iner. Gittikçe yoğunlaşan spekülasyonların ve krizlerin sonucu budur. Bunu önlemek imkânsızdır. Bir kısım borsa simsarlarının (stock jobbers) mahkûm edilmesi- nin de bir faydası olmaz.

Fransa'nın Nispeten Tali Kalan Rolü

Fransa'da da benzer hadiseler meydana gelmekte ise de bunlar İngiltere'de olduğu kadar yaygın değildir. Buna rağmen kapitalizm, iç ticarete bile kendini göstermektedir. Çuhacılar, tuhafiyeciler ve "grossiers"ler (sair toptancı tüccarlar) tarafından girilen toptan ticaret gözle görünür hâle gelir. Jacques Savary, *Parfait Négociant* adlı eserinde, özellikle bu ticaret üzerinde durur, önemini belirtir ve güçlükleriyle tehlikelerini anlatır.

Ticari yargı mercilerinin listelerine kaydedilen tüccarlar, bütün meslek birlikleri (commuanautés) üzerine yüklenen mükellefiyetlerden muaf tutuluyorlardı; tüccarlar gerçekten yeni bir sınıf meydana getiriyorlar, asalete ulaşmak imkânına sahip bulunuyorlardı:

Fransa'da, demektedir Jacques Savary, 1627 Ocak karar-
namesiyle, toptancı tüccarların asil sıfatını kazanmalarına
müsaade eden yalnız XIII. Louis değildir... Ticareti terk et-
memiş olsalar bile, asil sıfatını hâlen taşıyanlarla, yirmi yıl
süreyle taşımış olanlara ve onların çocuklarına, kral nazır-
nın asalet tevcih etme yetkisini tanımak suretiyle, XIV. Lo-
uis de bu hakkı kabul etmiştir...¹⁶

Önemli servetler toplayan ve korporatif oluşumların
çerçevesinden çıkmaya meyledenler, işte bu toptancı tüc-
carlar ve özellikle tuhafiyecilerdir. Bu suretle, imtiyazlı şir-
ketlerin bir kısım personeli ve imalathane müdürleri onla-
rın sınıfından temin edilecektir. Onların, Doğu Hindistan
Şirketi'nin kuruluşunda önemli rol oynamalarında ve şir-
ket sermayesinde büyük payları bulunmalarında şaşılacak
bir şey yoktur. Her çeşit mal (kumaş, iplik, kurdele, şerit,
kuşak, işleme) satan tuhafiyeciler, diğer meslek erbabıyla
devamlı çatışma hâlinededirler: Mesela alfabe ve almanak
satma hakkına itiraz eden kitapçı ve kumaşçılarla daha
sonra, tuhafiyeciler ilk yenilik mağazalarını kuracaklardır.
Çuhacılar ve tuhafiyeciler tüccar sınıfının aristokrasisini
teşkil ederler; "Dijon'da," demektedir M. Roupnel, "imti-
yazlı sınıfla zanaatkârlar arasındaki gerçek bağı, servet-
leri dolayısıyla, serbest meslek erbabından ziyade bunlar
meydana getirirler."¹⁷

Ticaret, macera zihniyetiyle daha da gelişmekte-
dir. Savary, kendi hesabına ticaret yapmak konusunda

16 5 Aralık 1664 yazılı buyruğuyla Colbert, asillerin haysiyet kırıcı bir
cürüm işlememek kaydıyla deniz ticareti yapmasına müsaade edi-
yordu; 1669 Ağustos yazılı buyruğu "bütün asilzadeler şirketlere ka-
tılabilir ve tam manasıyla satıcılık yapmamak şartıyla mal taşıyan
gemilerde yer alabilir" hükmünü taşıyordu.

17 Gaston Roupnel, *La ville et la campagne au XVIIe siècle, étude sur
les populations du pays Dijonnais*, Paris 1922, ss. 142-143.

çoğu zaman ihtiyatsızca bir çaba gösterildiğine işaret etmektedir:

Eskiden kendi namına ticaret yapmak için on iki, on beş ve hatta yirmi sene hizmet edilirdi; o zamanlar iflaslar bugüne göre daha azdı ve mübalağa etmeksizin denilebilir ki, yüz yıl öncesine nazaran son otuz kırk yıldır iflaslar daha çoğalmıştır.

Ve Sarvery, uzun bir öğrenim döneminin faydasında ısrar etmektedir.

Buna rağmen kapitalizm, iç ticarete ikinci derecede rol oynar. Krallığın sınırlarında yapılan ticari muamelelerde bile özellikle tahıl ön plandadır. Mesela Languedoc'ta tahıl yaklaşık 1.200.000 livrelük bir alışveriş konusu olur; şarap bugüne nazaran daha önemsiz bir rol oynar; taşra dışında yüksek kaliteli şarapla alkollü içkilerden (eaux-de-vie) başka hemen hemen hiçbir şey satılmaz. XVII. yüzyılda, daha sonraları olduğu gibi, stok yapılmadığı da kayda değer.¹⁸ Son olarak, şehirlerin çoğunluğunun ve hatta Dijon ve Rennes gibi eyalet merkezlerinin tamamen mahallî piyasalar olduğunu da kaydedelim.

Fransa'nın Koloni ve Deniz Ticaretinin Genişlemesi

Kapitalizmin belirtisi özellikle dış ticarete görülür; çünkü Colbert'den önce ortaya çıkmış olan ve fakat bu büyük bakan tarafından kuvvetlendirilmiş bulunan merkantil sistemce bir ölçüde kösteklenmiş olsa bile, bu ticaret, XVII. yüzyılda kayda değer surette gelişmiştir.

18 P. Boissonnade, *La production et le commerce des céréales, des vins et des eaux-de-vie-en Languedoc, dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Annales du Midi, 1905, c. XVII. ss. 329-360)

Esasen dış ticaretin artan önemini bir olay ilk bakışta meydana koymaktadır. Bu, milletlerarası ilişkilerde ticaretin gittikçe daha fazla yer işgal etmesidir. 1670'ten beri büyük savaşlar -sadece Hollanda Savaşı değil, Augsburg Ligi Savaşı da¹⁹- büyük ölçüde ekonomik rekabetlerle kışkırtılmış ve barış antlaşmalarında ticari hükümler kayda değer bir genişlik kazanmıştır.

Avrupa güçleriyle yapılan ticaretin, Fransa'dan ziyade bu güçlere yaradığını kabul etmek gerekir.

İngilizlerin Fransız tüccarlarına reva gördükleri eziyet dolayısıyla İngiltere ile ticaret yapmak çok güçtü. Savary: "Bütün Avrupa'da Fransızlar kadar İngilizler tarafından kendilerine kötü muamele edilen ve ticaretlerine güçlük çıkartılan millet yoktur ve Fransızlar kadar da İngilizlere hüsnü kabul ve kolaylık gösteren de bulunmaz." demektedir.

İngiltere Hükûmeti, tebaasının imalathanelerini korumak için, Fransızların mamul maddelerini koruyucu vergilere tabi tutuyor, bu sebeple Fransızlar ancak tarımsal ürünlerini ihraç edebiliyorlar ve İngiliz gemileri, Bordo (Bordeaux), Rosel ve Nant (Nantes)'a gelerek memleketin buğdayını, şarabını ve alkollü içkilerini yükleyip gidiyorlardı. Hollanda ile yapılan ticaretin pek önemli olduğu şüphesiz bulunmakla beraber, bu ticaret hemen sadece Hollanda gemileriyle yapılmaktaydı. Hansa şehirleri ticareti nispeten müsait şartlar altında cereyan etmekte ise de Moskova'yla yapılan ticaret de Hollandalıların aracılığına tabiydi. Colbert'in bu amaçla, 1669'da bir Kuzey Şirketi (Compagnie du Nord) kurmasına rağmen, Fransız-

19 Hollandalılar özellikle Fransız ticaretini yok etmek istiyorlardı; G. N. Clark, *The Dutch Alliance and The War Against French Trade (1688-1697)*, Manchester, 1923.

lar, mallarını yabancılara emanete devam ettiler²⁰ ve hatta Brandenburg'la bile vasıtasız temas kurulamadı.

Fransa'nın en iyi müşterilerinden biri olan İspanya ile yapılan ticaret de büyük kısmıyla Hollandalıların elindeydi; buna rağmen oldukça büyük sayıda Nant ve Sen Malo gemileri İspanya'ya ve özellikle Bilbao ve Kadiz'e gitmekteydiler.

Hiç değilse yüzyılın ikinci yarısında, Doğu ticareti Fransızlar için daha uygundu; çünkü 1660'a kadar gerçek bir çöküş söz konusuydu. Colbert, Marsilya Limanı'nı serbest ilan etmek suretiyle kalkınmayı kolaylaştırdı. Doğu Hindistan Şirketi'nin kuruluşunun, bakanın umduğu neticeyi vermediği doğrudur; fakat yüzyılın sonunda serbest ticaret son derece gelişti. İngilizler hâlâ önde ise de Fransızlar Hollandalıları geçmişti; 1713'te Marsilya Limanı'na getirilen doğu malları 11 milyon livre tutarındaydı; yaklaşık 300 gemi bu ticareti yapmaktaydı ve bütün Osmanlı İmparatorluğu limanlarında Fransız konsolosları ve tüccarları bulunuyordu.²¹

En büyük kâr elde eden yine deniz ve koloni ticaretidir. Ve bu alışveriş için ilk defa, kayda değer çok ortaklı şirketlere müracaat edilir. Bununla birlikte, Avrupa'nın ekonomik ve politik durumu göz önünde tutularak, bu işi ancak bu tarz şirketlerin başaracağı düşünülüyordu. İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketlerinin büyük başarısı ve dağıttıkları kâr oranları göz önünde tutuluyordu. Ayrıca büyük riskler taşıyan pahalı seferler

20 Oudut de Dainville, *Les Relations Commerciales de Bordeaux avec les pays Hanséatiques* (Hayem, Mémoires et documents sur l'histoire du commerce, 3. seri, s. 211 vd.).

21 Paul Masson, *Histoire du Commerce Français Dans le Levant au XVIIe siècle*, 1906.

için bireysel sermayelerin yetişmeyeceği de tahmin edilmekteydi.

Bu sebeple Colbert, 1664'ten itibaren Doğu ve Batı Hindistan Şirketlerini (Compagnies des Indes Orientales et des Indes Occidentales) kurmaya gayret etti, fakat gerekli sermayeyi güçlkle toplayabildi. Doğu Hindistan Şirketi büyük güçlklere rağmen takdire şayan sonuçlar verdi ise de Batı Hindistan Şirketi'nin başarısı o kadar az oldu ki Kanada ile Acadie serbest ticarete terk edildi. 1673'te kurulan Senegal Şirketi'nin işleri zenci ticaretine rağmen vasattı. Kısaca, ticaret temsilcilerinin 1701 tarihli beyanatlarında belirttikleri gibi, tüccarlar ticaret serbestisini tercih ediyorlar ve koloniler de onların bu duygularına katılıyorlardı.²² Fransa'da ticaret güçlkle ilerliyordu.

Colbert'in ticari politikası büyük kısmıyla başarılı olmadı; Hollandalıların şeker ticaretindeki üstünlüklerini yok etmek için bakanın yaptığı faydasız girişimlerin gösterdiği gibi, Fransızlar Hollandalıların yerini alamadılar. Buna rağmen tüccarların koyabilecekleri sermayeler tercihen kolonyal ticarete gitmekteydi. Bunun sebebini anlamak kolaydır: Bu ticaret, talebi fazla olan tropikal erzağı (şeker, baharat, tütün, kahve) temin etmekte ve ana vatanın ürünleri için bir dış pazar vazifesi görmekteydi. Savary, aşağıdaki satırları yazarken, sadece Colbert'in değil, birçok çağdaşının da düşüncelerini açıkça ifade etmekteydi²³:

Uzun deniz seyahatleri şeklinde yapılan bu ticaret, tüccarlar, halk ve devlet için daha faydalıdır; bütün bu ülkelere her yıl, krallık dâhilinde bol olarak bulunan, dolayısıyla fazlalık teşkil eden 4 milyon livre değerinde meta ve tahlıl

22 Sagnac, *L'histoire économique de la France de 1683 à 1714* (*Révue d'histoire moderne*, c. IV, ss. 5-15, 89-97).

23 II. Bölüm, I ve II Fasıla, c. I, ss. 537-538.

götürülür ve Fransa'ya, Batı Şirketi kurulmadan önce yabancıların sattıklarından yanı yarıya daha ucuza satılan ve giriş gümrüğü vergileri dolayısıyla devlet gelirlerini artıran 6 milyon livrelilik mal getirilir... Bu malların krallık imalathanelerine en küçük bir zararı olmaz. Asıl düşünölmeye değen husus, bu memleketlere hiç para gönderilmemesi veya pek az gönderilmesidir, hâlbuki Kuzey'le, Baltık'la, Moskova'yla ve Doğu Hint Adalarıyla ticaret yapmak için mutlaka para lazımdır; aksi hâlde başarılı olunamaz.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında süratle gelişen Fransız Antilleri (Sen Dominik, Martinik, Guadölup) çok önemli bir ticarete sahne olurlar: Oralara şaraplar, alkollü içkiler, tuzlu et, morina balığı, ringa balığı, zeytinyağı, peynir, demir, yönlü kumaşlar, bezler, tuhafiye eşyası götürölür, karşılığında şeker, tütün, kahve ve pamuk getirilir. Bu ticarete, en kârlısı olan ve Bordo, Roşel, Ruan, Nant ve hatta Sen Malo tüccarlarını zenginleştiren zenci ticaretini de katmak lazımdır. Bu tüccarlar, "Amerika Adaları"nın ticaret tekelini korumak isterler; fakat Colbert'in gayretlerine rağmen Hollandalılarla -özellikle Fransız Antilleri'nin ürünlerinden güçlükle vazgeçebilen- İngilizler, Fransız hükümeti tarafından alınan tedbirleri bozmada başarılı olurlar.²⁴

Zaten -ticari kapitalizmin gelişimini gösteren bundan daha iyi delil olamaz- ticari tekellerin her yerde tehdit edileceğı an gelmiştir. İspanya, İngiliz ve Hollanda müteşebbislerine müracaat ettikten sonra, 1701'de zenci ticareti tekeli Fransız Gine Şirketi'ne (Compagnie Française de Guinée) bırakır.²⁵

24 L. Nims'in mükemmel eserine bkz. *Colbert's West India Policy* (Yale Historical Studies) New Heaven, 1912.

25 Georges Scelle, *Histoire Politique de la Traite Négrière aux Indes de Castille*, 1906, 2 c., 8.

XVII. yüzyıl sonunda, Pasifik pazarı, yabancı armatörleri ve özellikle Sen Maloluları kendine çeker. Bunlar, Bretagne ve Normandie kumaşlarını, Lyon ve Touraine ipeklilerini, dantelleri, kunduz kürkü şapkaları, ipek ve yün kadın çoraplarını, tuhafiye eşyasını, kâğıdı, kapkacağı *asgari* %40-50 kârla akıtabilecekleri bu çok önemli pazarı ele geçirmeye çalışırlar. O zaman, Pasifik sahilleri için gemiler donatan Jourdan de Grouée gibi iş adamları, Noel Danyan gibi armatörler görülür. 1706'da Danyan'ın üç gemisi %350 kâr sağlar. Utrecht Antlaşması'yla *asiento* imtiyazının İngilizlere verilmesine rağmen, Fransız armatörleri ve özellikle Sen Malolular, birkaç yıl süreyle, kendilerine çok iyi kârlar sağlayan İspanyol kolonilerindeki kaçak ticarete devam ederler.²⁶ Sen Malo'da İspanyol kolonileriyle en kârlı ticareti yapan Magon de la Balue görülecektir. Birçok hususi şahısların -özellikle bir Dijon Parlamento üyesinin- paralarını mevduat olarak toplar ve kendi gemi teçhizatı işlerinde nemalandırır. Nant şehri de oldukça gelişir. 1664'te, limanda morina avıyla uğraşan kırk kadar gemi ve İspanya, İngiltere ve Hollanda ile ticaret yapan yüz kadar tek güverteli yelkenli sayılır. 1715'te Nant, Gine ve Amerika adalarıyla muazzam bir ticarete girer ve armatörlerin çoğu muazzam zenginleşirler.²⁷

İşte bu armatörler sınıfıdır ki daha şimdiden, devrin önde gelen kapitalistleri sayılırlar. Sonraki yüzyılda onların, çoğu zaman maliyecilerle rekabet edercesine, büyük endüstriyel faaliyetlere giriştikleri görülecektir; ileride,

26 Dahlgoren, *Les relations commerciales et maritimes, entre la France et les cotes de L'Océan Pacifique*, Paris, 1909.

27 Gabory, *La marine et le commerce de Nantes au XVIIe siècle* (Annales de Bretagne, 1902, c. XVII.).

Bertagne ve Bourbonnais²⁸ madenlerinin imtiyazını alacak olan, sözünü ettiğimiz Noel Danycan gibi.

Mali Organizasyonun Zafiyeti

Fransa'da kapitalizmin gelişim seyrinin Hollanda ve İngiltere'dekine nazaran çok daha yavaş olduğu açıkça görülmektedir. Burada çok ortaklı şirketler daha azdır ve daha dayanıksız müesseselerdir. XVII. yüzyılın ikinci yarısındakiler, Colbert tarafından yapay bir şekilde kurulmuştur. Jacques Savary'nin ticari girişimlere önemli sermayeler temin edeceği gerekçesiyle *komandit* şirket kuruluşlarını tavsiye etmesi de şaşırtıcıdır.²⁹ Öyle gözükmemektedir ki kolektif şirketler de kurulmuştur. Savary, "İmalathanelerin bulunduğu Paris, Lyon, Saint-Chamond, Tours, Sedan, Amiens, Chalons, Raims, Rouen, Lavai ve krallığın diğer şehirlerinde, imalathaneler için gerekli ilkel maddelerin ticaretini yapan, bunları işçilere satan ve bu işçilerden komisyon karşılığında diğer şehir işçilerine satmak üzere mahallî işlenmiş maddeler satın alan çok sayıda tüccar topluluğu mevcuttur." demektedir.

Dikkate değer durum, banka rejiminin zafiyetidir. (XVI. yüzyıla nazaran daha önemsiz olmakla beraber) Sadece Lyon, hâlâ büyük bir sermaye piyasasıdır, bu da İtalya ile olan ilişkileri kolaylaştırır. Lyon bankacıları, para değişimi, kıymetli maden ticareti, tediyelede aracılık, mevduat kabulü ve iskonto gibi çeşitli işleri aynı zamanda yaparlar.

28 H. Sée, *Les origines de la société minière de Pontpéan* (Mémoires de la société d'histoire et d'Archéologie de Bretagne, 1924; H. Sée, *La commerce de Saint-Malo au XVIIIe siècle.*).

29 J. Savary, a.g.e., 2. Kısım, I. Bölüm, c. I., s. 242 vd.

Lyon'da, hesap düzenlemeleri, kalemler arasında virman yapmak gibi işlemler, XVI. yüzyılda olduğu gibi devam etmektedir. Herbigny kral müfettişinin (intendant) 1697 tarihli hatratı³⁰ bunu kesin çizgilerle tasvir etmektedir:

Takasın açılışından on beş gün sonra ya doğrudan doğruya ya da değişim simsarları vasıtasıyla, alacaklılarla borçlular arasında ödeme şeklinin müzakeresi başlar, yani senetli muamelelere devam edilip edilmeyeceği, ödemenin kayden veya nakden yapılıp yapılamayacağı görüşülür. Son on beş gün, ödemeler yazılı olarak kalemlerin virmanı, yani takas suretiyle yapılır. Bunun için tüccarlar ve diğerleri, bilançolarıyla birlikte değişim locasında toplanırlar ve bilançoları karşılaştırarak, borçlu ve alacaklıların karşılıklı takas kalemlerini tespit ederler, öyle ki 20 milyonluk işte nakit olarak fiilen 100.000 ekü ödenmez.

Fakat bütün diğer yerlerde, banka organizasyonu tamamlanmamıştır. İngiltere'ye doğrudan doğruya poliçe gönderilemez. Diğer memleketler için Hamburg Bankası'na ve özellikle, üstünlüğü itiraz kabul etmeyen, Amsterdam Bankası'na başvurulur. M. Henri Hauser'in işaret ettiği gibi, XIV. Louis'nin bütün hükümranlılığı süresince "Fransız değişiminin daima değersiz bir değişim" olmasını doğuran sebeplerden biri. Bu gözlem, Fransa'nın XVII. yüzyıldaki ekonomik durumunu özellikle aydınlatır.³¹

XVII. yüzyılda *borsaların* çok az olduğunu da belirtelim. Paris Borsası henüz mevcut değildir. XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren tüccarların ve bankacıların, işlerini değişim meydanında düzenlemek hakkını elde ettikleri Lyon'da, 1630'dan 1653'e kadar borsa için özel bir bina yapılır ve XVIII. yüzyılda birçok tüzükler ve özellikle

30 *Revue d'histoire de Lyon*, 1902, s. 331.

31 Henri Hauser, *Le "Parfait négociant" de Jacques Savary* (*Revue d'histoire économique*, 1925).

ödeme şekillerini tespit etmek suretiyle model hizmeti gören 1667 tüzük çıkartılır; bunu Londra'daki *Clearing House* takip edecektir.

Kapitalizmin Fransa'da Önem Arz Eden Manzarası: Maliyeciler ve Çevirdikleri Dalavereler

Kapitalizmin Fransa'da, İngiltere'ye ve Hollanda'ya nazaran daha önemsiz bir rol oynamasının sebebini, etkinlikleri krallık hazinesinin darlığından yararlanmaya ve onun zararına olarak zenginleşen maliyecilerin memleketteki önemlerinde aramak gerekmektedir.

Bu maliyeciler sınıfı çok kalabalıktır. Bunların içine 1778 ve 1779'da Necker'in sayılarını azaltmaya çalıştığı çeşitli maliye sandıklarına (caisse) bakan kral hazinedarları dâhildir. Ayrıca Harouys ve Creisseller gibi, iflasları yankı uyandıran, Bretagne ve Languedoc gibi eyaletlerin hazinedarları vardır ki bunlar, eyaletlerin ve kralın gerçek bankacıları, büyük sarraflardır.

Her çeşit tahsildarların da sayısı az değildir. Her eyaletteki umumi tahsildarlar, her kazada baş vergisi tahsildarları, eyalet tahsildarları, genel iltizamın tahsildarları, emanet teşkilatları vs'nin tahsildarları, aşar (décimes) tahsildarları gibi. Hisse bedeli ödeyen memurlarla (çünkü her hisse bedeli türü için ayrı bir ödeme memuru vardır) sarayların rehinleri için bedel ödeyenler de oldukça fazladır. Özellikle bir şehir ele alındığında, orada oturan maliye memurlarının ne kadar kalabalık olduğu görülür; bunlar şahıs başına alınan verginin en yüksek olduğu kimse-ler arasındadır; XVIII. yüzyılda Rennes buna misal teşkil eder. Malikâne memurları (agent de domaine), hane vergisi tahsildarları (receveur de fouage) erzak işlerine bakanlar (directeur de vivre), para işleriyle ilgili memurlar

(officier de la nonnaie), hizmet mükellefiyeti memurları (employées de devoir) çok yüksek şekilde vergilendirilmişlerdir ve malikâne memurlarının vergileri 600 livreye kadar yükselmektedir.³²

Önemleri gittikçe artan bu maliye memurları, genel mültezimlerle beraber sadece vazifelerini yapmakla yetinmemekte, iş hayatına girmekte ve devlet gelirlerine dayanarak ticaret yapmaktadırlar.

Bu kimseler, *traitants* yahut *panti-sans* adı verilen, müreffeh olmakla beraber aşağı görülen zümreye dâhildirler. Bunlar hazineye verdikleri peşin para karşılığında herhangi bir vergiyi toplama hakkını yahut da merkezi idarenin, özellikle XIV. Louis devrinin sonlarında meydana getirdiği çeşitli memuriyetlere geçme imkânını elde ederler. Bütün bu mültezimler, zamanın deyişiyle *muazzam işler* çeviriyorlardı. Eski vergilerin masraflarına yetmediği hükûmet de bunlara katlanmak zorunda kalıyordu.

Bunların hazine zaranna temin ettikleri kârlar muazzamdır. Hatta Colbert devrinde, 14.420.000 livrelilik bir iltizam işleminde, mültezimler 2.333.000 livrelilik, altıda bir olarak tespit edilen tahsildariyeden başka, 1.320.00 livre de kazanmışlardı. Boulainvilliers'ye inanmak gerekirse, 1689'dan 1709'a kadar yapılan 1 milyarlık sözleşmelerden, ellerine 266 milyon geçmiştir; burada oran dörtte birdir, fakat devlet maliyesinin sıkıntıları arttıkça, mültezimlerin kân çoğalıyordu. Vauban, 1694'te, beş yıllık savaştan sonra, *panti-sans*ların kazancının, 100 milyon civarında olduğunu tahmin etmektedir.

Büyük sermayeleri elinde tutan araçlardan vazgeçilememektedir. Ve itiraf etmek gerekir ki İspanya Veraset

32 H. Sée, *La Population et la vie économique de Rennes au XVIIIe siècle* (Mémoires de la société d'histoire de Bretagne, c. IV., 1923).

Savaş'ının en kritik anlarında Samuel Bernard, Crozatlar ve Le Gendre gibi maliyeciler büyük hizmetlerde bulunmuşlardır; Samuel Bernard çeşitli defalar tam bir iflas durumuna düşmüştür.

Esasen, *munitonnaires*ler (ordu müteahhitleri) ve savaş finans edenler, kazanç konusunda çok daha açgözlüdürler ve çoğu zaman spekülasyonlarını açlığa dayandırır. Unutmayalım ki XVIII. yüzyılın belki de en büyük kapitalistleri olacak olan Paris kardeşler, servetlerini savaş dolayısıyla yapılan taahhütler üzerine bina edeceklerdir.

Dikkat çeken nokta, devrin bankacılarının çoğunun - bunlar arasında Meuves'ler, Hoggers'ler ve bizzat Samuel Bernard sayılabilir- ticari muamelelerden ziyade devlet borçlarıyla meşgul olmalarıdır.³³

Germain Martin'le M. Bezançon'un dikkate değer eserleri *Histoire du Crédit en France sous le règne de Louis XIV*'da belirttikleri gibi, şüphesiz meslek yaşamları boyunca bu maliyecilerin birçokları acı iflaslarla mahvolmuşlardır; bazen de (pek nadir olarak) "kazançları müsadere edilmiştir". Fakat çoğunluğu, ailece sürüp gidecek olan asalet unvanları kazanmışlardır. Mesela İstanbul Sefirliği de yapmış olan Bretagne Emmini Bechamel de Nointel'in babası Bechameil gibi.

Bu maliyeciler tarafından toplanan sermayeler, ticari ve endüstriyel kapitalizmin gelişmesine ne derece hizmet etmişlerdir? Bunu kesin bir şekilde görmek kolay değildir. Şüphesiz Sen Malolu Magonlar gibi armatör ortakları veya maden ve taş kömürü şirketleri gibi ilk büyük endüstriyel girişimlerin ortakları arasında bu maliyecilere rast-

33 Ph. Sagnac, *L'crédit de l'Etat et les Banques à la fin de XVIIe et au commencement de XVIIIe siècles* (Revue d'Histoire moderne, c. X., 1908).

lanmaktadır; mesela Paris Duverney, Pontpéan'daki simli kurşun madeninin çıkarılması için çok para sarf etmiştir.

Buna rağmen bu zenginliğin çoğu ya lüks³⁴ uğruna yapılan masraflarla dağılıp gitmiş ya da gayrimenkullerin ve senyörlüklerin alımına sarfedilmiştir.

Büyük bir kısım sermaye de şu veya bu şekilde, XVII. yüzyılda son derece yüksek olan parlamento giderlerine, kral tarafından kurulan sayısız memuriyetlere harcanarak etkisiz hâle getirilmiştir.

Kalan bir kısım sermaye de ekonomik etkinliğin dışına itilmiştir; bunlar amme gelirleri karşılığında devlete verilen borçlardır. Bu borçlar XVI. yüzyıldan beri durmadan artmıştır. Daha 1589'da şehir gelirlerinden 3.428.000 livrelük pay ödenmekteydi. Merkezî idare sürekli olarak yeni borçlanmalara başvuruyor, bir yandan da hisse sahiplerinin aleyhine olarak, taksit ödemelerinde kısıntı yapıyordu. Colbert, 1670'te, devletin ödediği hisse bedellerini üçte bir oranında azaltmıştır. Ama ondan sonra da devamlı borçlanmalar ve şanssız hisse sahiplerinin zararına olarak yapılan taksit kısıtlamaları devam etti. 1789'da kral hazinesinden 62.000.000 livrelük hisse bedeli ödeniyordu. Devlete verilen borçlardan çok daha güvenilir olan kilisenin hisse bedelleri ise 149 milyon livreye ulaşıyordu. Ayrıca oldukça güvenilir addedildiği için faiz oranı %4-5 derecesinde düşük olan eyalet hisse bedelleri de mevcuttu.

Netice olarak, mali işlemlerin genişlemesi, yeni memuriyet ve hizmetlerin ortaya çıkması, hisse bedellerinin çoğalması, Fransa'da endüstriyel ve ticari kapitalizmin gelişmesini geciktiren faktörler arasında sayılabilir.

34 Thirion, *La Vie Privée Des Financiers D'autrefois*, 1895.

Kaynaklar

Cunnigham, Haring, Scott, H. Sée, van Dillen ve Zimmermann'ın eserlerinin yanında:

E. W. Dahlgren, *Les relations commerciales et maritimes entre la France et les cotes de l'Océan Pacifique*, Paris, 1909.

F. V. D. de Porbannais, *Recherches et considérations sur les finances de la France*, 1758, 2 cilt, 4.

Georges Scelle, *Histoire politique de la traite négrière aux Indes de Castille*, Paris, 1906, 2 cilt in 8 (Thèse de doctorat, en droit).

Henri Sée, *L'activité commerciale de la Hollande à la fin du XVIIe siècle* (Revue d'histoire économique, 1926).

Henri Thirion, *Vie privée des financiers au XVIIIe siècle*, (Paris, 1895).

J. G. Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis der wisselbanken* (Amsterdam, Middelburg, Delft, Rotterdam), La Haye, 2 cilt in 4. (Publ. historiques du ryaume).

Jacques Savary, *Le parfait négociant*, 1675.

M. Bezançon, *L'histoire de crédit de la France sous le règne de Louis XIV*, Paris, 1913.

M. Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux Grmain Martin et XVIIe ve XVIIIe siècles*, Paris 1923, art. ferme générale, receveurs généraux, rentes, traitants, trésoriers.

Otto Pringsheim, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande in den XVII ten und XVIII ten Jahrhunderte*, 1890 (Forschungen, de Schmoller)

P. J. Blok, *Geschichte der Niederlande*, trad. all. (coll. Heeren et Ukert) 6 cilt in 8; *Mémoire touchant le négoce et la navigation des Hollandais*, Izaak Loysen, 1699 (Bijdragen van het historisch genootschap. fasc. 24).

Pierre-Daniel Huat, *Mémoires sur le commerce des Hollandais*, ed. de 1717 et de 1718.

5

XVIII. Yüzyılda Mali Kapitalizmle Ticari Kapitalizmin Yaygınlaşması

XVIII. yüzyıl, hiç değilse bu yüzyılın ilk yarısı, kapitalizmin tarihinde yeni bir dönemin işareti değildir. Hâkim olan yine ticari kapitalizmdir. Sadece servet birikimi o derece önemlidir ki yeni biçimler hazırlar.

Hollanda'nın Ekonomik Gerilemesi

Artık ekonomik planda birinci sırayı işgal eden İngiltere'dir; Hollanda'yı arka plana itmiştir.

Hollanda'nın gerilemesi, ağır ve düzenli bir biçimde tamamlanır. Bu durum, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki belirtilere rağmen ancak 1730 ve özellikle 1750'den sonra açıkça görülür. Bu gerilemenin sebepleri, tarihçi ve sosyoloğun dikkatini özellikle çekmelidir. Şüphesiz XIV. Louis devri savaşları, bir ölçüde büyük bir deniz gücünü zayıf-

latmıştır.¹ Fakat temel sebep daha köklüdür. Hollanda'nın yüz ölçümü sınırlı, doğal ürünleri çeşitli ancak miktar itibarıyla azdır; endüstriyel malları ticaretini beslemekte yetersizdir; ham maddeleri elinde bulunduran ülkeler, bunları kendi üretimlerinde kullanmak istediklerinden, ihracını gittikçe yasaklamaktadırlar; bu sebeple endüstriyel üretiminin XVIII. yüzyılda daha da azalacağını dikkate almak lazımdır. Hollanda ticaretinin hemen hemen sadece son derece kârlı bir *komisyon ticareti* olduğu doğrudur; fakat İngiltere ve daha küçük bir ölçüde Fransa gibi çok çeşitli ürünlere sahip büyük güçler Hollanda'ya üstün gelmede başarılı olacaktır. XVIII. yüzyıl sonunda İngiltere, hatta Baltık'ta bile, ticari etkinliğini başarılı bir şekilde savunur. Amsterdam, güçlü bankacılık organizasyonu ve muazzam para arzı sayesinde hâlâ Avrupa'nın büyük mali piyasasıdır; bu şehirde bütün Avrupa'nın poliçeleri ve "kıymetli evrak"ı ticaret konusu olur; borsasında bütün menkul kıymetler kotedir. Fakat XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mali bakımdan Londra, Amsterdam'ın konumuna yerleşmeye başlar.²

İngiltere'nin Denizlerdeki Üstünlüğü ve Ticari Yayılışı

İngiltere'nin denizlerdeki ve kolonilerdeki üstünlüğü, XVIII. yüzyıl boyunca ortaya çıkar. İngiltere'nin Fransa'ya karşı Amerika ve Hint Adalarında sürdürdüğü başarılı mücadele üzerinde uzun uzadıya durmak gereksizdir. Bu bakımdan 1763 Paris Antlaşması dünya tarihinde en

1 Clark, *The Anglo-dutch Alliance and the War against French Trade*, Manchester 1923.

2 P. J. Block, Van Dillen, a.g.e.

önemli tarihlerden biridir. İngiltere'nin, Bağımsızlık Savaşı tarafından geçici kılınacak olan Amerika'daki zaferi, onun Uzak Doğu'nun kapısı sayılan ve büyük istikbal vadeden bir ticaretin aşamalarından biri olan Hindistan'a el koyması karşısında daha önemsiz kalır.

İngiltere'nin kapitalizmdeki gelişimi, sadece koloniler edinmedeki ilerlemesiyle değil, XVIII. yüzyıl boyunca ticaretinin artan önemiyle belli olur. Çıkan malların tonajı 1700'de 317.000, 1714'te 448.000 iken, 1751'de 661.000'e 1783'te 959.000'e ve nihayet 1821'de 1.958.000'e yükselir³; 1700'de 7,5 milyon sterlin olan dış ticaret hacmi, 1801'de 14 milyon sterline ulaşır. 1715'te 6 milyon sterlin olan ithalat 1785'te 16 milyon sterline ve 1800'de 30 milyon sterline yükselir. Ve dikkati çeken nokta, ihracat eğiminin, ithalat eğiminden fazla olmasıdır.⁴

XVIII. yüzyılda hâkim rolü oynayanın, ticari şekliyle kapitalizm olduğu görülmektedir. M. Mantoux, *Révolution industrielle au XVIIIe siècle* adlı eserinde, ihracatçıların "sanayinin harekete geçiricileri" olduğunu ehemmiyetle belirtmektedir. Çuha sanayisi konusunda, Bristol, Yarmouth, Hull Limanlarının etkin olduğuna şüphe yoktur. Birmingham'ın demir-bakır üreticileri henüz çok az tüketim malzemesi sunmakta ve fazla etkin gözükmemektedirler. Bunları gayretlendiren, ileride üretimi bizzat idare edecek olan (Matthew Boulton, de Soho gibi) ihracatçılardır. Öte yandan Uzak Doğu'nun ham maddeleri, yeni pamuk ve ipek sanayisi tesisleri meydana getirecektir.

3 Gemi tonajlarının çok az, ortalama 100 ton olduğunu belirtelim.

4 1710'da ithalat, tüketim maddelerinin ancak on beşte birini teşkil etmekteydi. Hobson, *The Evolution of Modern Capitalism*, Londra, 1894.

Hiç şüphe yok ki, endüstriyel merkezlerin gelişmesini kolaylaştıran, ticari merkezlerin büyümesidir. XVII. yüzyıldan önce bir balıkçı kasabası olan Liverpool, XVIII. yüzyılda büyük bir liman hâlini almaya başlar. Defoe'ya göre "Büyük Britanya'nın harikalarından biri"dir. 1700'de 27.000 olan liman tonajı, 1770'te 140.000'e yükselir; 1700'de 5.000 olan nüfusu, 1773'te 34.000'i geçer. Liverpool ticareti, koloni ilişkileri, (şeker, kahve, pamuk gibi) koloni ürünleri ve özellikle zenci ticaretiyle büyür; Liverpool (Fransa'daki Nant gibi); Lancashire'ın pamuk sanayisinin gelişmemiş olduğu bir dönemde, bir antrepo hüviyetindedir. Lancashire'ın ortaya çıkışının sebebi, büyük komşu limanın gelişmesidir. Pazarların çoğalması, bütün ekonomik faaliyetler üzerinde hâkim şekilde etki etmektedir.

Ticaretin olağanüstü önemi, yabancı gözlemcileri ve -X. filozofik mektubunda belirttiği gibi- Voltaire'i şaşırtmıştır. "Londra'nın Paris'e, yüz ölçümü ve nüfus itibarıyla üstün olmasının tek sebebi, İngilizlerin tüccarlaşmasıdır; denize 200 savaş gemisi indirebilir ve müttefiklerine yardım edebilirler... Bütün bunlar, İngiliz tüccarlarına katıksız bir gurur vermekte ve kendilerini haklı olarak bir Roma vatandaşıyla mukayese edebilmektedirler."

İngiltere'de Mali Kapitalizmin Yükselişi

Büyük deniz ve koloni ticaretindeki bu yaygınlaşma, mali kapitalizmin yükselişi sonucunu doğurmuştur. Bunu bize birkaç çarpıcı olay göstermektedir. İngiltere Bankası'nın başlangıçta 1.200.000 sterlin olan sermayesi, 1697'de 2.200.000 sterline, 1710'da da 5.559.000 sterline yükselir. Çok parlak bir durumda bulunan İskoçya Bankası, ortaklarına %20 kâr dağıtır. 1708'de gerçekten çok

ciddi bir kriz olmuşsa da otuz çok ortaklı şirket ayakta kalabilmiştir. Ve kısa zamanda, o güne kadar görülmemiş şekilde, yeni bir spekülasyon dalgası gelir.

1711'de 9 milyon livrelilik nominal sermayeli *South Sea Company* (Güney Denizi Şirketi)'nin macerası bu sıralarda meydana gelir. Law'un *Compagnie d'Occident*'ına benzeyen yapısı, aynı sıralarda yani 1719 ve 1720'de, çılgınca spekülasyonlara sebep olur. Zaten yine bu sıralarda, iş konuları balık avı, madencilik, liman işleri, üretim ve az çok hayalperest daha bir sürü girişim olan çok sayıda şirketin kurulduğunu da belirtelim.

1720 Ocak'ından Mayıs'ına kadar bütün bu şirketlerin hisse senetleri aşağıdaki oranlarda yükselir:

İngiltere Bankası	%36
Doğu Hindistan Şirketi	%34
Güney Denizi Şirketi	%225
Afrika Şirketi	%300

Mayıs'ta, *South Sea Company* hisse senetleri %600 ve Haziran'da %1050 artış gösterir; o ve diğer şirketler için bu, enflasyonun *azami* haddidir. Gayet tabiidir ki bu *boom* (aşırı ve kısa süreli çıkış), süratli bir çöküntüye sürüklenecek ve bundan sonra, bütün hisse senetleri korkunç oranda düşecektir.⁵ *The South Sea Bubble* (Güney Denizi Balonu) ve Güney Denizi dolandırıcılığı böylece biter. *South Sea*, o sıralardaki bütün bu yeni çok ortaklı şirketlerle *boom*'ların sembolü olmuştur. Fakat bu servet kayıplarının sonuçları, Law'un iflasına göre daha az tahripkâr olmuştur; İngiltere'de birkaç yıl içinde yeniden

5 Aşağıdaki tablo bunu göstermektedir.

Sırasıyla: İngiltere Brnk., Doğu Hind. Şti., Güney Denizi Şti. Afrika Şti.

Haziran-Ağustos	265	449	1020	200
Aralık	132	145	121	45

kapitalist faaliyetlere girişilir ve bunlarla beraber yeni ve kârlı ticaretlere başlanır.⁶

Böylece XVIII. yüzyılın ilk otuz yılından itibaren İngiltere’de modern kapitalizmin bütün karakteristikleri belirlemeye başlar: Spekülasyon hırsı, borsa oyunları, refah devirlerini izleyen krizler. XVII. yüzyıldan itibaren Hollanda bütün bu olayları tanımıştır; ama belki daha küçük ölçüde...⁷

Diğer bir karakteristik olay, kapitalist sigorta şirketlerinin ortaya çıkışıdır. Deniz sigortacılığı uzun zamandan beri (İtalya’da Orta Çağ’dan itibaren) mevcuttu, fakat İngiltere’de ancak South Sea devrindedir ki iki çok ortaklı şirket, sigorta konusunda bireylerle rekabete kalkmıştır: *London Company* ve *Royal Exchange*. Yangın sigortasıyla, hayat sigortası da o sıralarda gelişir; 1706’da kurulan *Company of London Insurers*, sadece evleri değil, malları da sigorta etmektedir ve 1714’te *The Union or Double Hand Fire Office* kurulur. Hatta evlilik sigortası yapan sigorta şirketleri bile görülür. Kumar ve spekülasyonla sigorta arasındaki bağlantıyı da belirtelim: Eğer sigorta, yaptıran için bir emniyet garantisi ise, yapan için özellikle deniz ticaretinde -o devrin deyimiyse- bir “risk” söz konusudur. Sigortaların yaygınlaşması, kapitalizmin gelişimini gösteren karakteristik olaylardan biridir.

Böylece İngiltere’de mali kapitalizmin ne suretle ve neden gitgide daha istikrarlı bir durum arz ettiği anlaşılmaktadır. Kısa bir süre sonra Amsterdam, büyük bir para stoğuna sahip bulunan tek yer olmaktan çıkacaktır. 1703 Methuen Antlaşması’ndan sonra İngiltere, Portekiz’den bü-

6 Söz konusu husus için bkz. Scoh, a.g.e., c. I.

7 W. Sombart, *Les Juifs et la vie économique*, I. Kısım.

yük miktarda Brezilya kökenli altın alır; böylece İngiltere’de kıymetli maden rezervleri oluşur⁸ ve bu yüzyılın ikinci yarısında Amsterdam’ı halefi kılar, milletlerarası maliyenin merkezi olma eğilimi belirir.⁹ Buna rağmen İngiltere, Hollanda kadar gelişmiş bir banka organizasyonuna sahip değildir. XVIII. yüzyılın sonuna kadar eyalet bankaları pek azdır; büyük sanayinin başlangıcında bu durum sıkıntı yaratmıştır. Tüccarların büyük bir kısmı, ikinci derecede bir iş olarak bankacılık işlemlerine girişmekteydi.

Kapitalizmin Fransa’daki İlerlemesi

Kapitalizmin Fransa’daki gelişimi, XVIII. yüzyılda bile İngiltere’dekine nazaran daha yavaştır. Bu durum, dış ticaretin ve özellikle koloni ve deniz ticaretinin çok daha bereketsiz olmasıyla açıklanabilir.

İspanya ve özellikle Kadiz’le yapılan ticaret hâlâ önemlidir; fakat XVIII. yüzyılın ikinci yarısında gücünü kaybeder. Hollanda ile yapılan ticaret ise artık XVII. yüzyıldaki gücünü muhafaza etmemektedir. Buna karşılık İtalya ve Almanya ile yapılan ticaret, hissedilir derecede gelişir. Kuzey ülkeleriyle yapılan alışveriş gelişmişse de hâlâ Hollandalıların aracılığından yararlanmak suretiyle yapılmaktadır. Kaçak ticaret yapılmasa hemen hemen yasaklayıcı sayılacak gümrük vergileri, İngiltere ticaretini hâlâ rahatsız etmektedir. Buna karşılık ileri sürülen zıt fikirlere rağmen Doğu’yla yapılan ticaret, M. Paul Masson’un be-

8 Daniel Defoe, *A Tour through the Great Britain*, Cassel Yay., 1898, s. 145 vd. Cournouaille ve Lizbon arasında tesis edilen posta vapuru seferleriyle Londra’ya çok miktarda altın taşındığını belirtmektedir; Bento Carquefa; *O capitalismo moderno e as suas origens em Portugal*, 1908.

9 Söz konusu hususlar için bkz.: J. G. Van Dillen, a.g.e.

lirttiği gibi, parlaklığını devam ettirmektir. Bu da devrim arifesinde ithalatın 36 milyon livreye ve ihracatın da 28 milyon livreye ulaşmasından anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda, İngiltere’de olduğu gibi Fransa’da da ön planda bulunan şey daima kolonyal ticarettir. Law’un sistemi iflas ettikten sonra 1723’te tekrar tesis edilen (Fransız) Doğu Hindistan Şirketi’nin, Hint Adaları ve Japonya ile kayda değer bir ticaret yaptığı, 1743-1756 döneminde yıllık kârının 72 milyon livre olmasından anlaşılmaktadır. Fakat Yedi Yıl Savaşı ve onu izleyen Paris Antlaşması öldürücü bir darbe indirir: 1768’de 18 milyon livreye düşen kârı, 1769’da şirketin batmasına sebep olur.¹⁰ Henüz pek gelişmemiş olan Kanada’nın kaybı ise daha az yankı uyandırır.

Fakat gerek Antillerin kolonileştirilmesi ve gerekse bu adalarla yapılan ticaret, XVIII. yüzyılda gelişmeye devam eder ve devrim arifesinde son derece parlaktır; koloni kökenli malların (şeker, kahve, tütün ve yüzyılın ikinci yarısında pamuk) tüketimi gözle görülür şekilde artar. Bunun yanında, Antillerle yapılan ticaretin hacmi 1716’da 26 milyon livre iken, 1788’de o devir için çok mühim bir rakam addedilen 260 milyon livreyi geçer; sadece zenci ticareti 2000 gemi ile yapılmaktadır. Bordo ve Nant gibi Atlantik limanlarının üstünlüğü ve Havr (Le Havre)’ın gelişmesi bu suretle açıklanır; Marsilya’nın da Akdeniz’le sınırlı kalmayıp evrensel bir önem kazanmasının sebebi anlaşılır.

Fransa’nın dış ticaret hacmi 1715’ten 1788’e kadar dört misli artmış ve 1788’de 1 milyon livreye ulaşmıştır. Bundan, sermaye birikiminin deniz ve koloni ticaretinin eseri olduğu neticesi çıkar ve bu birikim, bir sanayi devriminin

10 Henri Weber, *La compagnie des Indes*, 1904.

şafağını sezmemize imkân verir. XVIII. yüzyıl boyunca Normandiya limanlarına ithal edilen pamuk, Ruan bölgesinde pamuk sanayisini meydana getirir; "Amerika Adaları" ile yapılan ticaret, Nant'ta pamuklu bez (alaca) imalathaneleri ve antımevlerinin kurulmasına sebep olur.

Fransa'da Mali Kapitalizm

Fransa'daki ticari kapitalizm, İngiltere'dekine nazaran daha az gelişmiştir ve mali kapitalizm de aynı genişliği kazanmaktan uzak bulunmaktadır. İngiltere'deki şekliyle ve onunla aynı zamanda, Law'un sisteminin sebep olduğu spekülasyon hastalığının bir benzeri Fransa'da da görülür. Şirket hisse senetlerinde devamlı bir yükseliş (%900'den fazla) kaydedilir. Veznedar Bourgeois, notlarında, Law Bankası'nın tedavüle 3 milyarlık banka parası çıkardığını belirttiğine göre enflasyon da muazzamdır. Nihayet bu enflasyon, bütün gözlemcileri hayrette bırakarak, fiyatların %100 yükselmesi neticesini doğurur.¹¹ Sistemin çöküşünün, kredinin gelişmesini geciktirdiği muhakkaktır: "Kâğıttan" ve menkul kıymetlerden uzun zaman çekinilecektir. Buna rağmen Law'un etkinliği bazı bakımlardan hayırlı olmuştur; M. Gaston Martin'in¹² Nant Limanı konusunda belirttiği gibi, bu etkinlik ticari hareket için bir kırbaç darbesi olmuştur.

Tarihi pek iyi aydınlanmamış olan bankaların da gelişmekten geri kalmadığını belirtelim. Özellikle Paris'te bankacıların sayısı hissedilir şekilde artar (1703'te 21 iken,

11 Mesela bkz. Rahip Tamisier'nin Kardinal Gualterio'ya mektupları: 1719-1920. *Mémoires de Saint-Simon*, A. de Boislisle yay., c. 37, (1925), s. 486.

12 *Le système de Law et la prospérité du Port de Nantes* (Revue l'histoire économique, 1925).

1721'de 51 kişi vardır). Paris bankacıları sadece kamu borçlarıyla değil, büyük ticaret işleriyle de ilgilenmektedirler.¹³ Marsilya'da bankalar, Doğu ile yapılan ticari muamelelerde uzmanlaşırlarsa da çok küçük sermayeler ortaya koyarlar; Bordo ve Ruan'da bankacılar özellikle armatörlerle iş görürler. XVI. yüzyılda büyük bir yer tutan ve XVII. yüzyılda da durumunu daha küçük ölçüde devam ettiren Lyon bankacılığı, Law Sistemi'nin çökmesini müteakip kayda değer bir gerileme gösterir. Dikkate değer bir nokta, Fransız, daha doğrusu Paris bankacılığının kısmen Thélusson'lar gibi, Cenovalıların elinde bulunmasıdır. Esasen bankacılık işlemleri henüz bu konuda ihtisaslaşmış iş adamlarının tekeline geçmemiştir; bu muameleler sadece tüccarlar için değil, maliye ile uğraşan diğer kimseler (mültezimler, genel tahsildarlar, eyalet tahsildarları vs.) için de henüz tali bir meşgaledir.¹⁴

Bu sırada 1776'da büyük çapta bir kredi müessesesi, *Caïsse d'Escompte* kurulur. Bu çok ortaklı şirketin sermayesi başlangıçta 15 milyon livre iken, daha sonra 100 milyon livreye kadar yükseltilmiştir. Başlıca işi ticari senetleri iskonto etmek olan şirket, ticaret ve sanayiye önemli hizmetlerde bulunur. Fakat devrim arifesinde, ikinci Maliye Bakanı Necker zamanında, krallık hazinesine vermek zorunda kaldığı borçlar, varlığını tehlikeye sokar. Bu müessesenin kuruluşu, Fransa'daki kapitalist gelişmenin dikkate değer bir işareti sayılabilir.¹⁵

13 H. Sée, *Le commerce de Saint-Malo au XVIIe siècle*.

14 Marcelin Vigne, *La banque à Lyon de XVe au XVIIIe siècles*, Lyon, 1902; Germain Martin, *L'histoire du crédit en France sous le règne de Louis XIV*. Paris, 1913, s. 172 vd., 189 vd.

15 Necker, *L'administration des finances*, 1784, c. III. s. 236 vd.

Paris Borsası'nın kuruluşu da XVIII. yüzyıla, 1724'e rastlar. Borsa, kazai (yargı) bakımından Paris askerî kumandanına (lieutenant général) tabiydi. Pazarları ve bayram günleri hariç her gün saat 10'dan 13'e kadar açık olan Borsa'ya "tüccar, esnaf, bankacı, maliyeci, sarraf ve tüccar vekilleri vs." devam edebileceklerdi. Bütün poliçeler, hamiline veya mal bonoları ve ticaret konusu olabilecek sair evrak, Borsa'da muamele görmek zorundaydı; fakat ticaret konusu olabilecek senetler ve evrakla ilgili muamelelerde bir sarrafın (agent de change) aracılığı şarttı.¹⁶ Borsa'nın kuruluşunun neticesi, her çeşit değişimi kolaylaştırmak olmuştur; fakat XVIII. yüzyıldaki etkinliği hiçbir şekilde Amsterdam Bankası'ninkine kıyaslanamaz. Paris'in de ticari işlemlerden ziyade mali işlemler dolaşısıyla önem kazandığını belirtelim.

İlk büyük sigorta şirketinin kuruluşu da XVIII. yüzyıla rastlar; bu şirket ancak 1750-1753 döneminde çok ortaklı şirket hüviyetini kazanmıştır. Bunun yanında, 1750'de *Compagnie d'assurances maritimes* tesis edilir; 1753'ten itibaren şirket, ev yangınlarına karşı sigorta muameleleri de yapan *Compagnie d'assurances Générales* şeklini alır. 1750'de 4,5 milyon livre olarak tespit edilen sermaye, sonraki yıldan itibaren 12 milyon livreye yükselir; hisse senetleri 3000 livre değerindedir.¹⁷ Primleri o devre göre çok mütevazı olan bu sigorta şirketi, limanlarda pek çok olan özel sigortacılar karşısında tehlikeli bir rakip olur. Fakat sigorta konusunda da ekono-

16 Tüzük için bkz. R. Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger*, II. c, s. 352 vd. Bu tüzüğün hükümleri, 1711 Wiener Boerser Patent'te toplanmıştır.

17 Savary des Brulons, *Dictionnaire Universel de commerce*, Kopenhag, 1759-1765, c. V., 1697 vd.

mik bakımdan daha etkin olan güçlere nazaran Fransa geri kalmıştır.¹⁸

İlk yangın sigorta şirketinin, mefruşatı sigorta etmemesi ilgi çekicidir. 6 Kasım 1786'da kurulan ikincisi (*Compagnie d'assurances contre l'incendie* adını taşıyordu) mefruşatı sigorta ediyor, fakat mücevheratı etmiyordu. Hayat sigortası çok geç ortaya çıkmıştır; bu imtiyaz ancak 3 Kasım 1787'de, on beş yıl için *Compagnie d'assurances contre l'incendie*'ye verilmiş ve fakat 1793'e kadar fiilen kullanılmamıştır.¹⁹ Esasen 1787'de matematikçi Duvillard, *Recherches sur les rentes, les emprunts et les remboursements* (Hisse Payları, Borçlar ve Ödemeler Üzerine Araştırmalar) adlı eserini yayınlamış ve Bilimler Akademisi (Académie des Sciences) bu konudaki başarısını bildirmişti. Buna dayanan Kurucu Meclis Komitesi (Comité de mendicité de la Constitution) de bir toplumsal sigorta sistemi meydana getirmeyi düşünmeye başlamıştı.²⁰

Esasen kapitalizmin XVIII. yüzyıldaki yayılışını sıhhatli bir şekilde muhakeme etmek için sadece Paris'i veya büyük endüstriyel ve ticari merkezleri dikkate almak yetmez. İkinci derecede şehirlerde sermaye miktarı henüz azdır ve para tedavülü de aktif değildir. Yves

18 1720'den itibaren Hamburg'da bir deniz sigortası şirketi kurulduğunu belirtelim: Amsinek-Die Erste hamburgische Assecuranz-Compagnie und der Actionhandel in 1720 (Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte c. X., s. 465 vd.

19 Bu şirket, Paris'te bir itfaiye teşkilatının idamesi gayesiyle kânnın dörtte birini krala vermekteydi.

20 Edgard Blum, *Les assurances trrestres en France* (Revue d'histoire économique, 1920 sen. s. 95 vd.). Hamon-Histoire générales des assurances; C. Bloch ve Tueta, *Procès verbaux du comité de mendicité*; H. Sée, *Notes sur les assurances maritimes en France et particulièrement à Nantes, au XVIIIe siècle* (Revue historique du droit, 1927).

Fr. Besnard, *Souvenirs d'un nonagénaire* adlı hatıratında: "O sıralarda (1770'e doğru), Angers'te ne tüccarlar ne de asiller arasında bir tek milyoner ya da banker vardı." demektedir.²¹

En büyük drahomalar 20.000 livreyi geçmiyordu; 10.000 livreye ulaşanlar yankılar uyandırıyor. Ve hatırat şöyle devam etmektedir:

"3000-4000 livrelilik bir gelire sahip olanlar, kendi istekleriyle işten çekiliyorlardı; bu miktar bir gelir getiren servet, bütün Tiers-Etat'da mükemmel bir servet adedilmekteydi."

Küçük şehirlerde, kasabalarda ve köylerde servet nadir bir şeydi. Sermaye azlığı, tarımsal ilerlemedeki yavaşlığın temel sebeplerinden biridir.

W. Sombart'ın Teorisi

Ticari ve mali şekliyle kapitalizm, Fransa'ya nazaran İngiltere ve Hollanda'da neden daha önce olmuştur? M. W. Sombart bu olayı, XVI. yüzyıl sonundan itibaren Hollanda'ya, XVII. yüzyılda da İngiltere'ye yerleşen Yahudilere atfetmektedir. Weber ve Troeltsch gibi diğer tarihçiler, nihai rolü Kalvinistlerle Püritenlerin oynadığını düşünmektedirler.²² Fakat bu derece devasa olaylar bir tek sebebe nasıl indirgenebilir? Şüphe yok ki XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, özellikle toptan deniz ticaretinde Yahudiler pek önemli bir yer tutarlar.²³ Fakat onların 1593'te

21 Célestin Port yay. c. I, s. 129.

22 Yukanda zikredilen esere bakınız.

23 L'commerce de Saint Malo; Mavezin, Histoire des juifs à Bordeaux 1875; Cirot, Recherches sur les Juifs Portugais et espagnols de Bordeaux, Bordeaux, 1908 (extr. du Bulletin Hispanique) ve Les Juifs

Amsterdam'a yerleşmelerinden önce de Hollanda büyük bir deniz gücü değil miydi? İngiltere'de XVII. yüzyılın başından itibaren ve Yahudi iş adamlarının toplanmasından evvel de kapitalizm, bu memleketin müstakbel kaderini gösterecek kadar kuvvetli değil miydi?²⁴

Buna rağmen Sombart'la Weber ve Troeltsch'in tezlerinde bir gerçek payı vardır. Yahudilerle Püritenler, kesin ölçüsünü bilemeyeceğimiz bir şekilde, yaygın oldukları ülkelerde bir "kapitalist zihniyet"i yaratılışını kolaylaştırmışlardır. Katoliklerle Lutheryenlerin aksine bunlar, "ruhani" ile "fani" arasında bir hiyerarşi kurmaz, zengin olmayı övülmeye değer bir meşgale telakki eder ve nihayet, önemli miktarda servet toplamak imkânını veren pek basit bir hayat tarzı sürerler. Yahudilerle Püritenlerin kapitalizmin gelişimi üzerindeki etkileri bu suretle açıklanabilir.²⁵

XVIII. yüzyılda Fransa'da bile bütün şehirlerdeki tüccarlar, Yahudileri daha ucuz fiyatla ve kötü kaliteli mal satmakla itham eder ve 1730'dan 1740'a kadar onları çeşitli yerlerden kovarlar. Fakat Yahudiler, fuarlarda satış yapma hakkını muhafaza etmektedir; daha etkin, daha girişimci ve özellikle daha çalışkan olan Yahudiler, Hristiyan meslektaşlarını çoğu zaman geride bırakırlar. Eğreti durumlarına rağmen aralarından bazılarının (Bordolu Dalpeuget gibi) gerçek şubeler tesis ettiği görülür; bu verimli zihniyette, gelecek yüzyılda gelişecek bir şey vardır. Bu ko-

de Bordeaux, leur situation morale et sociale de 1500 à 1789, 1920 (extr. de la revue historique de Bordeaux).

24 M. H. Wätjen, Brezilya hariç, kolonileşme hareketinde Yahudilerin oynadıkları rol konusunda Sombart'ın mübalağa ettiğini belirtmektedir. (Das Judentum und die Anfänge der Kolonisation, Vierfahrtschrift für social and Wirtschaftsgeschichte, 1913 içinde).

25 Sombart'ın teorisinin eleştirisi için bkz.: L. Brentano, *Die Anfänge*.

nuda Cirot'nun *La situation morale et sociale des Juifs de Bordeaux* adlı eserinde çok kıymetli veriler bulunabilir.²⁶

Ekonomik Hayatta Seferberlik: Spekülasyon ve Reklam

Profesör W. Sombart'ın kapitalizmin zaferine yardım eden yeni olayları atfettiği sebep farazi olabilir.²⁷ XVIII. yüzyılda büyük bir gelişme gösteren ekonomik hayatın "ticarileştirilmesi", daha doğrusu "seferberliği" üzerinde de özellikle durmuştur. O, haklı olarak ekonomik ilişkilerin "gayrişahsi olmaya" meylettğini belirtmiş, bunun da "ticari senetlerin" (ciro edilebilir yani hamiline muharrer senetlerin) gelişmesinin, ticari ve endüstriyel şirketler veya devlet borçları vasıtasıyla piyasaya sürülen hisse ve tahvillerin veya banka parasının (billets de banque) eseri olduğunu göstermiştir. Sombart'ın ortaya koyduğu ilgi çekici bir olay, XVIII. yüzyılda Hollanda'da Surinam kolonları lehine ipotekli kredinin (erédit hypothécaire) ortaya çıkışıdır; sömürgelerdeki malikâneler, ipotek bankalarından alınan borcun mukabil rehinini teşkil ediyordu.²⁸

Sombart, XVIII. yüzyılda Amsterdam, Hamburg ve Londra borsalarında gözlemlenen kıymet spekülasyonlarındaki büyük ilerlemeye de işaret etmektedir. Esasen bu ilerleme, ticari işlerdeki gelişmeyle ilgilidir. Paris'te kıymetler üzerinde yapılan spekülasyonun ancak Eski Rejim'in sonuna doğru artmasının sebebi budur. Bu spekülasyonlar, Fransa'da 21 Ağustos 1786 karamamesinin

26 H. Sée, *Note Sur le Commerce des Juifs en Bretagne du XVIIIe siècle* (Revue des Etudes Juives, 1925).

27 H. Sée, *Der Modern Kapitalismus ve Les Juifs et la vie économique*, 1914 (Fr. terc. 1923 adlı eserlerde).

28 Luzac, *La richesse de la Hollande*, c. II, s. 200.

ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Karamameler, "Krallığa ait olsun olmasın, bütün senetlerin vadeli olarak alım satımı veya bu konudaki anlaşmalar, söz konusu senetlerin fiilen teslimi veya bunların depo edilmesi gerçekleşmeden yapılamaz." demektedir; fakat 1786 karamamesi "circuların arkasındaki gizli muameleyi keşfetmeyi güçleştiren" ticari muamelelere atıf yapmaktadır.²⁹

Esasen XVIII. yüzyılın uzun bir kısmı boyunca, hatta kapitalist çevrelerde bile vadeye dayalı fon spekülasyonlarına iyi gözle bakılmamıştır. Hatta 1733'te Chambre des Communes, "Borsada yapılan rezilane ajiotaj (manipülasyon)"ın şiddetle aleyhinde bulunmuştur. *Universal Dictionary of Commerce and Trade*'in yazarı Postlethwait'a göre, ajiotaj gerçekten umumi bir rezalettir.³⁰ David Hume ve Adam Smith, borsa spekülasyonlarını aynı şiddetle mahkûm ederler. O devirde, 1771'de yayımlanan *Traité de crédit et de la circulation* adlı eseriyle, yalnız Joseph de Pinto, fonlar üzerine yapılan spekülasyonla "kıymet" (valeurs) ticaretinden övünerek ve açıkça söz eder.

Yeni zamanların bir işareti de XVIII. yüzyılda reklamcılığın (publicité) doğuşu ve gelişmesidir. Sombart, reklamın eski ekonomik örf ve âdete ne kadar aykırı olduğunu önemle belirtmektedir. Loncalarda bütün ustalara (maitres) özellikle gerekli iş gücünü temin ederek yaşama imkânının sağlanmasına çalışılıyordu. Rekabet fikri, devrin esnaf ve tüccarlarına fevkalade sevimsiz gözükmekteydi. Usta, dükkânında sükûnetle müşteri beklemeliydi;

29 Isambert, *Anciennes Lois Françaises*, c. XXVIII. ss. 246-248, 19 Mart 1786 tarihli bir bildiri, Paris'teki bütün komisyoncu birliklerinin (60 kadar) ofis hâline getirilmesini emretmiştir; bu tedbirin alınmasının sebebi "başkentte yapılan alışverişlerin ve ticaretin yaygınlığıdır" (a.g.e., c. XXVIII, ss. 151-156).

30 Makaleler, Paper credit ve Moneyed interest.

Defoe'nin *Complete English Tradesman* adlı eserinde ileri sürdüğü fikir budur. Ticari ilan ve reklam, gayrikamuni bir rekabet şekli gibi görünmektedir. Buna rağmen Hollanda'da yüzyılın son otuz yılında ve İngiltere'de de yüzyılın sonunda ticari ilanlar yapılır. Fransa'nın bu bakımdan da geç kaldığını, Savary des Brulons'un *Dictionnaire du Commerce* adlı eserinden anlıyoruz; aslında bu eserde *réclame* (reklam) kelimesi bir baskı deyiminin anlamı ve *affiche* (afiş) kelimesi de ilanın genel adı olarak belirtilmektedir. 1751'de Paris'te *Petites Affiches* (Küçük Afişler) tesis edilmişse de bunlarda ticari ilanların yayımı çok daha sonra yapılmıştır. 1761 tarihli bir yazılı buyruk, Paris tüccarlarının normal fiyatlara göre daha ucuza satılan malı ilan eden³¹ "kâğıtları halka dağıtması"nı mahkûm edilmeye layık bir şey olarak mütalaa eder. Fransa'da ancak Sanayi Devrimi'ni izleyen yıllarda, yani büyük bir ekonomik etkinliğin ortaya çıktığı devirde gelişir.³² Reklamcılığın ve özellikle kaynaklarının tarihi henüz taslak hâlinedir ve bu tarih esaslı incelemelere değer.³³

Bütün bu yeni mali ve ticari muameleler, bütün şekilleriyle kapitalizmin gelecekteki zaferini haber vermektedir.

Fiyatların Yükselişi

XVIII. yüzyılda ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen fiyatların yükselişi, kapitalizmin

31 Germain Martin, *La grande industrie sous le règne de Louis XV*. s. 164 vd.

32 Başlıca eyalet şehirlerinde, haftalık *Affiches*'ler meydana getirilmiştir (1784'ten itibaren ortaya çıkan *Affiches de Rennes* gibi). Fakat pek az ticari ilan ihtiva ederler.

33 P. Datz, *Histoire de la publicité*; 1894; Henry Sampson, *A History of Advertising*, 1875.

yaygınlaşmasıyla yakından ilgili değil midir? Bu yükselişin özellikle (buğday, et vs. gibi) tarımsal ürünleri, bazen %100'e kadar yükselen çiftlik kiralarnı ve dolayısıyla arazi fiyatlarını etkilediği doğrudur.³⁴ Fakat eğer işlenmiş maddelerin fiyatı biraz inmişse, bu, özellikle endüstriyel ilerlemenin sonucudur. Arthur Young, *Voyages en France* adlı eserinde fiyat yükselişlerini nüfusa bağlamıştır. Acaba bu, servetlerin çoğalmasının neticesi olan para kıymetindeki alçalma ilgili değil miydi? Bu güç soru henüz gereğince incelenmemiştir ve bu konuda ancak varsayımlar üretilebilir.

Kaynaklar

Cunnamham'ın, Germain Martin'in, Scott'un, Sombart'ın daha önce anılan eserlerinin dışında:

A. Seligmann, *Les premières tentatives d'inflation fiduciaire en France*, 1925.

Alphonse Courtois, *Histoire des banques en France*, Paris, 1881.

Elie Luzac, *La richesse de la Hollande*, 1778.

Emile Levasseur, *Recherches historiques sur le système de Law*, 1854.

G. Andreades, *History of the Bank of England*, 1909.

Georges Cirot, *Les Juifs à Bordeaux, leur situation morale et sociale de 1550 à 1789*, Bordeaux, 1920 (extr. de la Revue historique de Bordeaux).

Georges d'Avenel, *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et des prix de l'an 1200 à l'an 1800*, 5 cilt, 8, 1894-1909.

Henri Sée, *L'évolution commerciale et industrielle de la France sous l'ancien régime*, Paris, 1925; *Le commerce maritime*

34 Zolla, Les variations du revenu et du prix des terres au: XVIIe et XVIIIe siècles (Annales de l'Ecole des sciences politiques, 1893 ve 1894 yılları).

de la Bretagne au XVIIIe siècle (Mémoires et documents pour servir à l'histoire de l'industrie et du commerce, de J. Hayem, Qèsérie, 1925); *La France économique et sociale au XVIIIe siècle* (coll. Armand Collin) 1925.

Lewis Melville, *The South Sea Buble*, 1921. John Law; *Oeuvres complètes*, éd, P. Harsin.

Paul Mantoux, *La Révolution indettrielle au XVIIIe siècle*, Paris, 1905 (tèse de doctorat èt-letters).

Savary des Brulons, *Dictionnaire universel de commerce*, éd. de 1738 et de 1759 5 cilt in folio.

Werner Sombart, *Les juifs et la vie économique*, 1911; tard. fr. 1923.

William Robert Scott, *The English, Scottish and Irish joint stock companies to 1720*, Cambridge, 1912.

6

Koloni Teşkilatının Zayıflaması, Kapitalizmin İlerlemesinin Belirtisi ve Sonucu

XVIII. Yüzyılda İspanya'da Koloni Teşkilatı

Kapitalizmin gelişiminin en anlamlı belirtilerinden birini daha mütalaa etmemiz gerekmektedir. Koloni teşkilatının zayıflamasını kastediyoruz.

İspanya'nın, Amerika kolonileriyle yaptığı ticaret, gittikçe elinden çıkmaktadır. Bunun sebebi, İspanya'nın bu ticareti, kaçakçılığı ve gayrimeşruluğu teşvik eden manasız bir rejime tabi tutmasıdır.

XVIII. yüzyılda yabancılar ve özellikle Fransızlar, Kadiz ticaretinin tabi tutulduğu şartlardan acı bir şekilde şikâyet ederler. Bu ticaret gittikçe daha şüpheli ve düzensiz olmaya başlamıştır. 1715'le 1725 arasında Fransız politikası, Fransa'nın İspanya'daki ticari çıkarlarını fevkalade zarara uğratar. Kalyon ve filoların (flottes) 1735'te

kaldırılarak yerlerine 'registros'ların (ticaret yapma iznini haiz hususi gemiler) konulması, durumu ağırlaştırmaktan başka bir şeye yaramaz; öyle ki 1755'te filoların (flottes) tekrar tesisi sevinçle karşılanır. Buna rağmen karışıklık son bulmaz ve III. Charles, 1778 tarihli *ordenanza del comercio libre* yazılı buyruğuyla bir bakıma, ticaret serbestisi prensibi adına, Kadiz tekeline kaldırır. Öte yandan da koruyucu vergilerle İspanyol sanayisini yabancı rekabettinden korumaya gayret eder.¹ İspanya'nın Amerika kolonilerinin, özellikle ekonomik sebeplerle bağımsızlıklarını ilan edecekleri an uzak değildir. İşte İspanya'nın ünlü ticari tekelinin sonu budur.

Görüldüğü gibi, Portekiz ve İspanyol Amerikası ticaretinden yararlananlar neticede diğer deniz güçleri olmuştur: Hollanda, İngiltere ve daha küçük, fakat daha kuvvetli bir ölçüde de Fransa... XVIII. yüzyılda ön planda yer alan İngiltere'dir. Çünkü imalathanelerdeki gelişme, ona diğer milletlerinkine nazaran daha üstün bir değişim imkânı sağlamaktadır. Bu bir yana bırakılsa bile, Van Dillen'in belirttiği gibi, 1703 Methuen Antlaşması, Portekiz üzerinde hâkimiyet kurmasına imkân vermekte olduğundan, Brezilya altınını eline geçirmedi başarılı olur.

Büyük deniz ticaretinin ve özellikle Amerika ile yapılan kanuni veya kaçak ticaretin, Atlantik güçlerine büyük bir sermaye toplama imkânı verdiğini de belirtelim. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kıymetli madenlerle sikkelere toplanması, İspanyol kolonilerinin Avrupa'nın işlenmiş maddelerine karşı duydukları ihtiyacın artması oranında sıklık kazanır. Aynı zamanda sanayi, İngiltere'de

1 Albert Girard, *Revue historique*, 1912, c. CXI, s. 291 vd.

büyük bir gelişme kaydeder. Fransa'da bu gelişme daha küçük ölçüde olmuştur. Kendine mahsus usulleriyle, neredeyse korsanlığa yaklaşan kaçak ve gayrikanuni ticaretten temin edilen muazzam kârlar da dikkati çekmektedir. Bu ticaret, deniz korsanlığı gibi bir haydutluktur. Sombart'ın deyimiyle *Raub*, modern kapitalizmin kaynaklarından biri gibi gözükmektedir.²

İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki Koloni Teşkilatı

Ticaret tekeli meselesi bu sıralarda İngiltere için de geçerli olacaktır. XVII. yüzyılın başından itibaren Kuzey Amerika'da İngiliz kolonileri tesis edilmiş durumdadır. Ana vatanın bunlarla ilişkileri neler olacaktır? İngiliz sistemi, İspanyol sistemine göre daha geniş, daha esnek ve daha ustaca olmakla beraber, dünyanın ekonomik gelişmesi bu kolonileri bağımsızlığa itmeyecek midir?

Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileri, Amerika'daki İspanyol kolonilerine göre hiç değilse bir yüzyıl boyunca daha dağınıktır. XVI. yüzyılda İngiliz maceraperestleri, Yeni Dünya'ya kıymetli maden, tropik ürünler ve özellikle Hindistan'a ulaşmalarına imkân vereceğini düşündükleri ünlü geçidi aramaya gelmişlerdi. Ümitleri çoğunlukla gerçekleşmedi. Buna rağmen ilk değerlendirilen bölgeler içinde Virginia'nın bazı kaynakları vardı; kısa zamanda yeni bir koloni şeklinin, kelimenin modern anlamıyla "nüfus" kolonisinin meydana geldiği görüldü. Sert bir iklime sahip olan Yeni İngiltere'de bu nitelik daha bariz bir hâl aldı. Şirketler, sömürgelere daha fazla insan yerleştirmek arzusunda olduklarından arazi fiyatları yük-

2 Dahlgren, a.g.e. ve Léon Vignols, *Le Commerce interlope français à la mer du Sud* (Revue d'histoire économique, 1925).

seliyordu. Bunun sonucu, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin sadece bir merkantil rejime tabi tutulması oldu. Ayrıca kısmen göçmenler ve dinî ya da politik muhalefetleri dolayısıyla gelen kimseler tarafından iskân edildiklerinden, bu koloniler ana vatana göre az çok bağımsız olmak iddiasındaydılar.

Fakat kapitalizm, -hiç değilse ticari kapitalizm- XVI. yüzyılda, özellikle bu yüzyılın ortasına doğru, büyük ilerleme kaydetmektedir. Merkantil sistemin zaferi bu şekilde açıklanmaktadır. Bu rejimin temel prensipleri, ticaret dengesi, ithalat ve ihracatın düzenlenmesi, ticaret tekelinin ana vatan tüccarlarına ait olmasıdır. Postlethwait, 1747'de yayınlanan *Britain's Commercial Interest Explained*³ adlı eserinde ana vatan tarafından uygulanan tekelin karakterini şöyle belirtmektedir:

Koloniler refahlarını ana vatana borçlu olduklarını asla unutmamalıdır. Ana vatana borçlu oldukları minnet, onları ana vatanın mutlak tabiiyeti altında kalmaya ve kendi çıkarlarını onunkilerine tabi kılmaya zorlar. Dolayısıyla koloniler, ana vatanın:

- (1) Ürünleri için daha büyük bir pazar olmaya,
- (2) İmalatçıları, zanaatkârları, denizcilerini daha çok sayıda istihdam etmeye,
- (3) Muhtaç olduğu malları daha fazla temin etmeye mecburdurlar.

3 C. I, ss. 107-108; detaylı bilgi için bkz. Emory R. Johnson, *History of Domestic and Foreign Commerce of the United States*, 1915 (Carnegie İns.) c. I, s. 36 vd.; Herbert L. Osgood, *American Colonies in the XVIII th. Century*; George L. Beer, *Commercial Policy of England towards the American Colonies* (Studies in Historical, Economic and Public Law, Columbia College, 1893); C. L. Becker, *Beginnings of the American People*, Boston, 1914.

Yani koloniler, ana vatanla rekabet edebilecek meslek ve üretim şekilleriyle uğraşmamalı, ana vatanın kendilerine temin edeceği malı yabancılardan satın almalı, yabancı kökenli mal kullanmamalıdır. Koloniler ancak tarımla uğraşmalı ve ürünlerinin taşınması işi de ana vatana tahsis edilmelidir. Bu rejimin ana vatan kadar koloniler için de avantajlı olduğu düşünülmekteydi.

İngiltere'nin Ticari Politikası

İngiltere'nin ticari ve kolonyal politikasının karakteri anlaşılmaktadır. Daha 1621'de yayınlanan bir krallık kararı, Virjinya mallarının daha önce ana vatana çıkarılmaksızın dışarıya ihracını yasaklamıştı; fakat bu kararname, Virjinya tütününü alarak karşılığında Avrupa malları veren Hollandalılar sayesinde az çok ölü kaldı.

1651 tarihli Denizcilik Antlaşması (Acte de Navigation) daha önemli ve daha geneldi ve şu hükümleri getirmekteydi: (1) Asya, Afrika veya Amerika'dan İngiltere'ye getirilen mallar ancak İngiliz gemileriyle nakledilebilir; gemi personelinin çoğunu İngilizler teşkil edecektir; (2) Avrupa'dan İngiltere'ye veya İngiltere'ye tabi ülkelere getirilen mallar ya İngiliz ya da üretici memleket gemileriyle nakledilecekti.

1660 kanunu ise çok daha tartışmalıdır; İngiltere ile kolonileri arasında yapılacak nakliyat sadece *İngiliz* gemilerine hasredilmiştir; yani gemiler ya İngilizlerle İrlandalılara ya da İngiliz kolonilerine ait olacaktır ve gemi personelinin de dörtte üçü İngilizlerden oluşacaktır; bu, yabancılara kolonilerden temizlemektir. Buna rağmen kanun, sadece Maryland ve Virjinya için rahatsız edici oldu. Bu iki koloni, Hollanda ticaretinden güçlkle vazgeçebi-

lıyorlardı; Yeni İngiltere'ye gelince, kanunun oradaki neticesi gemi yapımının gelişmesidir.

1660 kanunu ancak İngiltere'ye veya diğer İngiliz kolonilerine gönderilebilecek malları da saymaktaydı: Bunlar; şeker, zencefil, tütün, pamuk, indigo ve boya bitkileriydi. *Sayılan mala* ait liste, 1706 ve 1722'de uzatıldı: Melas, pirinç, gemi inşaatında kullanılan malzemeler, bakır ve kürk bu listeye dâhil edildi. Ayrıca 1663 tarihli kanun da Avrupa kökenli malların İngiltere'den geçmeden kolonilere sokulmasını yasakladı.

Buna rağmen bu *trade act*lar uzun süre İngiliz kolonilerini rahatsız etmedi. Tütününü İngiltere'ye satmak Virjinya için kârlıydı; Yeni İngiltere'ye gelince, o özellikle Batı Hint Adalarıyla ticaret yapıyordu. Ayrıca çok uzak ve çok vasi olan bu koloniler, merkantil sisteminin uygulanabilmesi için fazla bağımsız bir ekonomik hayata sahiptiler; öz yönetimleri ve kaçakçılık sayesinde, çoğunlukla İngiliz kanunlarından kurtuluyorlardı.

1660-1700 döneminde Amerikan kolonileri, ekonomik hayatları üzerinde ana vatanın büyük bir etkisini hissetmeksizin oldukça yavaş, fakat normal şekilde geliştiler. Bütün nüfusları 250-300 bini aşmıyordu; Hollandalıların çoğunlukta olduğu New York'la birçok Hollandalı, Alman ve İsveçli'nin yerleştiği Pensilvanya hariç her yerde İngilizler fazlaydı. Ekonomik etkinliğin esasını tarım meydana getiriyordu.

Yeni İngiltere, kendi sahipleri tarafından işletilen küçük işletmeler memleketiydi; orta kesimdeki kolonilerde, çoğu zaman sahipleri tarafından kiralanan orta büyüklükte çiftlikler vardı; Güneyde ise başlıca pirinç ve tütün yetiştiren büyük çiftlikler yer almaktaydı. Kürk ticareti hâlâ

önemli bir rol oynamaktaydı. Yeni İngiltere’de sanayi gelişmeye başlamıştı. Orada (özellikle Massachussets’de) çok sayıda ve İngiltere’ye göre daha düşük maliyetle gemiler inşa ediliyordu. Öyle ki ana vatanın ticaret filosunun dörtte üçü oradan temin ediliyordu. Antillerin şekeriyle üretilen rom da önemli bir sanayi meydana getirmekteydi.

Buna rağmen daha şimdiden Yeni İngiltere’nin başlıca kaynağı ticarettir; ana vatana balık, orman ürünleri, gemiler ihraç eder, fakat tahılla ilgili kanunlar (*cornlaws*) ona buğdayını göndermeyi yasaklar. Aynı zamanda Batı Hint Adalarıyla, yani Antillerle yaptığı ticaret de gelişmekten geri kalmaz: Rom yapımı için muhtaç olduğu melası oralardan alarak, karşılığında salamuralar, tahıl, yapı kerestesi ve büyük zenci ticareti merkezi olması dolayısıyla zenci verir. New York kolonisi de daha küçük ölçüde aynı ticaretle meşgul olur. Kısacası, kolonilerin toplam ticareti, ana vatanla yaptıkları ticarete göre bir buçuk ila iki misli daha büyüktür. 1700’de 344.000 sterlinlik ihracat, 395.000 sterlinlik ithalat yapılmaktadır. 1688 Devrimi, bu ticaret için çok yararlı olmuştur. Çünkü onu, Restorasyon’un taciz edici politikasından kurtarmıştır. İşin özü, XVII. yüzyıl sonunda bütün ‘*trade act*’lara rağmen, ana vatanın ticari tekeli tamamen uygulanmamaktadır.

Bağımsızlık Savaşı’nın Ekonomik Sebepleri

XVIII. yüzyılda Kuzey Amerika’daki İngiliz kolonileri, ana vatanın büyük bir katkısı olmaksızın kendi güçleriyle gelişmektedirler. Nüfus, 1760’ta 1.600.000’e yükselir. Özellikle tahıl yetiştiren merkezî kolonilerle, tütün, pirinç ve indigo (bu sonuncusu Güney Carolina’ya 1741’de girer) üretiminin zenginleştirdiği güney kolonilerinde tarım hâlâ önemli bir rol oynamaktadır.

Sanayi ikinci dereceden önemlidir. Bu, kısmen, fakat oldukça küçük bir ölçüde, koloni sisteminin sonucudur. Kendi endüstriyel mallarının Amerika'daki tekeli muhafaza etmek isteyen ana vatan, kolonilerinde çuha, şapka, çelik imalathanelerinin kurulmasını önlemek için kanunlar çıkarır. Buna rağmen kolonilerde mahallî hükûmetler tarafından teşvik edilen imalathaneler kurulur. Fakat en önemli engellerden biri sermaye eksikliğidir; XVIII. yüzyılda gelişmekte olan sermayeler, daha ziyade ticari girişimlere yönelmektedir; yüksek faiz haddi (%6-8) sanayinin gelişmesine müsait değildir; sikke kıtlığı da güçlüğü artırır. Çok büyük bir güçlük de iş gücü azlığıdır. Göçmenler daha kârlı olan diğer etkinlikler tarafından çekilmektedir. Bu sebeple, New Hampshire'da maden sanayisi pek yavaş gelişir. Karakteristik olan husus, ücretlerin Avrupa'ya göre daha yüksek olmasıdır (iplik sanayisinde İngiltere'ye göre %50 daha fazla).

Demek ki her yerde hâlâ küçük sanayi rejimi hüküm sürmektedir ve endüstriyel girişimler de dağınıktır. Buna rağmen, yüzyılın ikinci yansında, merkezleşmeye doğru küçük bir temayül vardır. 1775'te Philedelphia'da *The United Company of Philadelphia for Promoting American Manufactures* kurulur. Birkaç endüstriyel şehrin oluştuğu da görülür: Germantown, Haverhill, Lancaster, Bethlehem. 1750'de Boston'da bir bez imalathanesi kurulur; 1760 ve özellikle 1770'ten sonra iplik sanayisinde yoğunlaşan bazı ilerlemeler kaydedilir. Philadelphia ve Beverley'de (Massachusetts) Jennieler ortaya çıkarsa da bu konuda koloniler, İngiltere'ye göre çok geç kalmışlardır; İngiltere, Amerika'ya makine ihracını yasak etmişti.⁴ Buna rağmen

4 Detaylı için bkz. Victor S. Clark, *History of the Manufactures in the united States*, Washington, 1916 ve C. D. Wright, *L'évolution*

men İngiliz kolonilerindeki zayıf endüstriyel gelişmenin merkantilist sistemden ziyade kendi ekonomik gelişmelerinin genel şartlarından etkilendiği açıkça görülmektedir. Demek ki İngiliz kolonilerinin büyük kaynaklarından biri ticarettir. 1770'ten 1774'e, bu ticaret muazzam şekilde (Burke'nin sözüne inanmak gerekirse on misli) büyümüştür.

Ana vatan, onlardan maksimum yararı sağlamaya ve bunu mümkün olduğu kadar kendine saklamaya gayret eder; fakat bunda başarılı olamaz. Çünkü ithalatın %40'ı ve ihracatın %45'i Batı Hint Adaları, Yeni İskoçya, Ternöf, Avrupa ve Asya gibi diğer memleket ve kıtalarla yapılmaktadır.

1769'a ait olan aşağıdaki tablo, bu bakımdan çok manidardır⁵:

	Büyük Britanya	Orta Avrupa	Batı Hint Adaları	Afrika	Toplam
İthalat	1.604.000	76.000	789.000	151.000	2.623.000
İhracat	1.531.000	552.000	747.000	20.278	2.852.000

Bu tablo, Batı Hint Adalarıyla yapılan ticaretin önemi de göstermektedir. Koloniler, melas ve şekeri daha ucuza temin ettikleri Fransız Antilleriyle gittikçe daha sıkı ilişki kurmaktadırlar. Bu durum, İngiliz Antilleri tarımcılarının parlamentodan neden bir *Sugar Act* çıkarttıklarını da açıklar. 1733 tarihli bu kanun, ithal edilen rom galonundan 9 peni, melas galonundan 6 peni ve şekerden de 5 şilin vergi ödenmesini emrediyordu.

Bu act, kolonileri büyük zarara sokabilirdi; fakat uygulanamadı ve ölü kaldı. Fransız Antilleriyle yapılan tica-

industrielle des Etats-Unis, fr. ter. 1901.

5 Rakamlar sterlin olarak okunacaktır.

ret eskisi gibi devam etti; hatta Yedi Yıl Savaşı sırasında bile kesilmedi. Bununla birlikte bu ticaret için Hollanda'ya veya İspanya'ya ait tarafsız limanlar kullanılıyordu; 1759'da Sen Dominik Adası'nın kuzey sahilindeki İspanyol limanı Monte Cristi'ye yüzden fazla Kuzey Amerika gemisi geliyordu.

1764 tarihli *Sugar Act*, daha etkili olmuşa benzemektedir: Yabancı kolonilerden rom ithalatını men ediyor, şeker üzerine 1 sterlin 7 şilin üzerinden 5 şilin vergi koyuyor, her melas galonu üzerinden alınan 6 penilik vergiyi de 3 peniye indiriyordu. (Bu act iki yıl sonra tadil edilerek, menşei ne olursa olsun, ithal edilen melastan alınan vergi oranını 1 peniye indirmiştir). Fakat gerçekte kaçakçılık, bu yeni *Sugar Act*'ı da etkisiz kılmıştır.

Antiller ticaretine bu derece önem kazandıran şey, zenci ticaretine bağlı olmasıdır. Yeni İngiltere'deki içki fabrikatörleri, melas almak için zenci ticaretine müracaat ediyorlardı. *Asiento* (zenci ticareti imtiyazı) ile 1713'ten 1733'e kadar yılda 10.000 zenci nakledildi. Bunların üçte ikisi İngiliz kolonilerine hasredilmiştir. Bu suretle zenci sayısı süratle yükseldi: 1714'te 59.000, 1754'te 193.000 ve 1790'da da 697.000. Antillerde büyük bir salamura ticareti yapılmaktaydı: Yeni İngiltere'de çok önemli balıkçılık tesisleri vardı. Fransızlarla rekabet hâlinde olan, morina balığı avıyla uğraşan (33.000 tonilatoluk) 360 gemi görülür, bunların 300'ü Massachusettsli armatörlere aittir.

Buna rağmen, kolonilerle ana vatan arasındaki ihtilaf gerginleşmektedir. Her iki taraf da eski temayülleri mübalağa etmekteydi: Ana vatan, çıkarı ve muhafazakâr zihniyeti dolayısıyla kolonilerin ekonomik bağılılığını sıkılaştırmak istiyor, öte yandan da her yerde tasvip gören

ekonomik serbesti prensibi, kolonilerin hak iddialarına kuvvet kazandırıyor.

İngiliz bakanı Grenville, İngiltere'den başka yere ihraç edilemeyecek malların sayısının çoğaltılmasından memnun kalmamıştı; 1766'da kolonilerden gelen bütün malların ancak İngiltere'ye sevk edilebileceğine karar verdi.

Ana vatan, kolonilerin bağılılığı meselesini daha enerjik bir şekilde ele alan bir vergi (*taxes*) rejimi tesis etmeyi düşündü. Bunlardan ilki, bütün kolonilerin muhalefetiyle karşılaşan, 1765 tarihli damga resmi (*Stamp Act*) dir; bunu, Townshend tarafından 1767'de konulan, Amerika'ya ithal edilen kâğıt, çam, kurşun ve çay vergileri takip etti.

Bu çeşitli tedbirler ortaya bir prensip meselesi çıkardı: Koloni mensupları, İngiliz Parlamentosu'nda temsil edilmedikleri için muvafakatleri alınmayan vergilere tabi tutulmak istemiyorlardı. Bu suretle, vergilendirme (*taxation*) Amerikan Devrimi'ne sebep olan olaylar üzerinde ticaret serbestisine göre daha önemli bir rol oynadı. Buna rağmen devrimin en köklü sebebi belki de ticaret hukuku mevzuatıdır. Ticaretin gelişmesi nispetinde ana vatanın müdahalesi ve her çeşit engelleme tahammül edilmez addediliyordu. Demek ki koloniler müstakbel ekonomik gelişmeleri için tam bir bağımsızlığa muhtaçtılar.⁶

6 Arthur M. Schlesinger, *The Colonial Merchants and the American Revolution* (Columbia University, Studies in History, 1918); C. H. van Tyne; *The Causes of the War of Independence*, 1922; H. E. Egerton, *The Causes and Character of the American Revolution*, 1923; Herbert, L. Osgood, *The American Colonies in the XVII th. century*, New York, 1924-1925, c. 4.; H. Hauser; *De quelques aspects de la Révolution Américaine* (La Révolution française, 1921).

Fransa'da Tekelin Yumuşaması

Aynı mesele bütün deniz güçlerine ait koloniler için de geçerli olmuştur; fakat zengin koloni imparatorluklarının niteliklerine göre değişmiştir.

Esir ya da yarı esir işçiler istisna edilirse, büyük malikânelere sahip hükûmet memurları veya asillerden oluşan İspanyol kolonileri sakinleri oldukça pasif şekilde, yabancılarla ticari ilişkilere girişilmesini teşvik ederken, tüccar, fabrikatör veya çiftçilerden oluşan Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileri halkı, ana vatanın inhisarından kurtulmak ihtiyacını hissediyorlardı. Çoğunlukla bağımsız serbest oluşumlarla donanmış, ekonomik, dinî ve siyasi bağımsızlık çığırını bu koloniler, hakları addettikleri hususlar için mücadele etmekten geri kalmıyorlardı. Bu sebeple, Bağımsızlık Savaşı'yla kendilerini ilk kurtaranlar bunlar oldular ve yeni bir millet meydana getirdiler.

İngilizlere göre daha az bağımsız olan Fransız Antilleri halkı, sömürge İspanyollara göre daha az pasiftiler; oldukça büyük bir enerjiyle, yabancılarla ve özellikle Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileriyle serbestçe ticaret yapmak istiyorlardı. Şeker ve melaslarını bu ülkeye akıtmakta büyük çıkarları vardı ve Fransa'ya göre yakın kıtadan daha ucuza temin edebildikleri balık, kereste, un gibi maddelere ihtiyaç duymaktaydılar. Colbert'in ticari politikasındaki çökme bu şekilde açıklanabilmektedir.⁷ Kanada'nın ve Louisiana'nın kaybı, taleplerini daha da şiddetlendirdi. Kaçak ticaret de mevcut kanuni mevzuatın mahzurlarını ortaya koyuyordu. Daha sonra hükûmet yavaş yavaş rıza göstermeye başladı: 1763'ten sonra Choiseul, Fransız armatörlerinin taleplerine rağmen kental başına 8 livrelilik

7 S. L. Mims, *Colbert's West India Policy*, New Haven, 1912.

bir vergi koymak suretiyle, İngilizlerin Fransız Antillerine ringa balığı getirmesine müsaade etti. Sonra da 1784 tarihli konsey karamamesi, yabancı gemilerin muhtelif Fransız kolonisi limanlarına yanaşmasını kabul etti. Bu, zenginliklerinin kaynağı "Amerika Adaları" ile yapılan ticaret olan Fransız armatörleri arasında büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Amerika'daki kolonilerin her ikisi de eski *pacte coloniali* arzulamamakta ittifak hâlindeydiler. Buna karşılık eski dünyanın her ülkesindeki tüccarlar kendi özel tekellerini muhafaza etmek konusunda ısrar ediyor ve rakiplerininkini yok etmeye çalışıyordu. İstikbal vadeden genç cumhuriyetler yaratacak olan İngiliz ve İspanyol kolonilerinin kuruluşları bu şekilde açıklanmaktadır.

Dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olan ve bir buçuk yüzyıldan beri hazırlanan bu büyük olay, büyük deniz ticaretinin eseri olan medeni milletlerin ekonomik gelişimiyle, kapitalizmin ilerlemesinin sonucudur. XVI. yüzyıldan beri bütün deniz güçleri tarafından az çok şiddetle uygulanan koloni sisteminin kökeninde yatan şey, ticari şekliyle kapitalizmdir. Hepsi tropikal ürünleri ve özellikle zenginliğin kaynağı addedilen kıymetli madenleri ellerine geçirmekte açgözlüydüler.

Ve aslında kıymetli madenlerin toplanmasının ve para stoklarının artmasının modern kapitalizmin meydana gelişinde muazzam etkisi oldu; bu durum, Yeni Dünya'nın altın ve gümüşünün toplandığı Kadiz'in, XVII. yüzyılda başlıca pazar hâline gelen Amsterdam'ın ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Amsterdam'ı izleyen Londra'nın evrensel önemini açıklar.

Kapitalizmin gelişmesi, bütün ekonomik genişlemeler için köstek olmaya başlayan eski sistemi yıkılmaya meylettiriyordu. Merkantil sistemle ana vatan tekeli

rat hâline getiren İspanya, ileriye göremeyişini, kendisinin mahvıyla ödedi. Kolonilerine daha fazla özgürlük sağlayan İngiltere, rejimden daha az ızdırap çektiyse de sonunda onu terk etmek zorunda kaldı. Fransa'ya gelince, XVIII. yüzyılda deniz ticaretinin zenginliğini sağlayan Antillerini kaybettiye de bu, kolonyal sistemin dolaylı bir sonucu oldu; şurası gerçektir ki devrim dönemi savaşları, kısmen Fransa ile İngiltere'yi yüz yıldır karşı karşıya getiren koloni ve deniz rekabetinin sonucudur.

Kolonilerin Bağımsızlık Hareketinin Derin Sebepleri

İngiliz Amerikası'yla, ondan biraz daha geç ve daha zayıf surette İspanyol Amerikası'nın bağımsızlık hareketleri, kapitalizme yeni etkinlik alanları kazandıracaktır. Şüphesiz bu, birdenbire olmamıştır; fakat bu yeni ülkelerde gelişme imkânları çok fazladır. Amerika Birleşik Devletleri ileride bunu ispat edecektir. Gelişme orada daha yavaş ve daha geç olacak; fakat ihtiyar Avrupa'ya nazaran Amerika'da kapitalizmin zaferi daha tam olacaktır. Yeni Dünya'nın ülkeleri, ihtiyar kıtadaki ana vatanlarının zenginleşmesine yardım edecek, sonra da onlarla rekabete girecektir.

Ortaya çıkan büyük başkalaşımın derin sebepleri hesaplanabilir. İki yüzyıl boyunca, biraz da haklı olarak, bir milletin zenginliğinin önemli bir para stoğuna bağlı olduğu düşünülmüştür; Hollanda buna dayanarak, bilinen üstün rolünü oynamıştır. Fakat sanayisi yetersiz olan, doğal ürünlerinin miktarını ve türünü sınırlayan küçük bir arazi parçasına sahip bulunan ve ancak komisyon ticareti yapabilen Hollanda, sonunda öncülüğü gitgide daha fazla ihracat mamulleri üreten Fransa ile İngiltere'ye terk eder; bu iki devlet birçok pazarda onu geride bırakırlar.

Bundan böyle endüstriyel üretim ön plana geçecektir. Bu olaya önce İngiltere’de, XVIII. yüzyıl ortalarına doğru rastlanır ve şöyle böyle bir tabirle *Sanayi Devrimi* bu memlekette meydana gelir. Fransa’da bu hareket daha sonradır; fakat karakteristik belirtiler, Eski Rejim’in sonundan itibaren görülmeye başlar; bu vesileyle imalathaneleri büyük bir enerjiyle teşvik eden Colbert’in bir istikbal önsezisine sahip bulunduğunu kabul etmek doğru olur.

Kolonyal sistemin ve kendisine tabi olunan devletlerin inatçı tekellerinin gücünün kırılmasıyla, büyük sanayinin -daha doğrusu modern cemiyetin en önemli olayı sayılan ve doğuşunu ticari kapitalizme borçlu olan sanayi kapitalizminin- ortaya çıkışı arasındaki yakın ilişki anlaşılmaktadır. Oysaki bin türlü olayın doğruladığı gibi, daha önceki iki yüzyıl boyunca sanayi düzeni tamamen ticari etkinliğe tabiydi. Bundan böyle ticari ilişkileri, hem de kuvvetle, düzenleyip ona hâkim olacak olan sanayidir. Son tahlilde modern kapitalizmin doğuşundaki en önemli unsurun deniz ve koloni ticaretinin genişlemesi olduğu sonucuna varılmaktadır. Dikkate değen bir nokta, bu genişlemenin -XIX. yüzyılda görüleceği gibi- modern kapitalizmin en karakteristik olaylarına yer vermesidir; yani çok ortaklı şirketlere, kumara, menkul kıymet spekülasyonuna. XVII. yüzyıl başında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi ancak kurulmuştur ki hisse senetleri vadeli spekülasyonlara konu olur; gerçek borsa oyunları ve hatta uydurma haberlerin gayrimeşru süreci başlar. Denizlerdeki gelişmesi daha geç başladığı için biraz gecikmeyle İngiltere’de de koloni ticareti amacıyla kurulan çok ortaklı şirketler benzer spekülasyonlara meydan verir. Spekülasyonlar 1720’ye doğru, yani Law’un yine koloni ticaretine dayanan sisteminin ayrı sapıklıkları yarattığı devirde, özellikle rezilce bir hâl alır. Ko-

loni çiftliklerine kolaylık sağlamak gayesiyle (Hollanda'da) ilk ipotek bankalarının kuruluşu da kayda değer bir husustur. Nihayet Londra Bankası'ndan yüzyıl önce, ilk büyük devlet bankasının (Amsterdam Bankası'nın) kurulduğu Hollanda'da banka organizasyonunun öncelikle gelişmesi de anlamlı bir olaydır.

Sanayi kapitalizminin ilk dolaysız kaynağı da deniz ve koloni ticaretinden türemişe benzemektedir. Aslında bunlar ipek kumaş, pamuklu kumaş ve özellikle alaca denilen bezlerin üretimidir. Bunlardan ilk ikisi büyük sanayi rejiminin, Factory System'in eseridir. *Considération sur le commerce des Indes Orientales*'in bilinmeyen yazarı (*Mercantilism and the India Trade* -Londra, 1926- adlı eserin müellifi P. J. Thomas'a göre: Henry Martin) daha 1701'de, bilgece bir görüşle, Hint Adalarından yapılan mal ithalatının sanayiye nasıl kökünden değiştireceğini şöyle belirtmektedir:

Doğu Hint Adaları ticareti, bizdekine göre daha düşük fiyatlı malı sağlamakla, muhtemelen bizi yeni üretim usulleri ve makineleri bulmaya zorlayacaktır. Bunlar daha az bir iş gücüyle ve daha ucuza üretim yapmamızı sağlayacak, dolayısıyla işlenmiş maddelerin fiyatları düşecektir.

Kaynaklar

Carroll D. Wright, *L'évolution industrielle des États-Unis*, trad. fr. 1901.

Désiré Pasquet, *Histoire du peuple Américain*, t. 1, 1924.

Henri Sée, *Documents sur le commerce de Cadix*.

John Emory R, *Domestic and Foreign Commerce of the United States*, 1915, 2 cilt, 8.

Mantou, H. Sée, Van Dillen'in eserlerinden başka ayrıca:

S. L. Minis; *Colbert's West, India Policy*, New Haven, 1912.

7

Sanayi Kapitalizmiyle Büyük Sanayinin Kaynakları

Ticaretin Genişlemesi ve Sanayi Devrimi

Bundan önceki bölümler, ticari kapitalizmin oynadığı esaslı rolü aydınlatmış bulunmaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de ve ardından Fransa’da ve hemen her yerde meydana geldiği görülen sanayi dönüşümüne, ticari güçlerin hamlesi imkân vermiştir. Önce büyük deniz ticaretiyle İngiltere zenginleşmiştir; o, komisyon ticaretinin zenginleştirdiği Hollanda’yı örnek almıştı. Fransa’nın gelişimi daha geç ve daha az yoğun olmuştur; esasen Fransa’daki Sanayi Devrimi de İngiltere’deki dönüşümden çok sonra olacaktır. Paul Mantoux, *Revolution industrielle au XVIIIe siècle* adlı eserinde, Lancashire’in endüstriyel zenginliğinin başlangıçta hemen hemen yalnızca koloni ürünlerine dayanan Liverpool limanına borçlu olduğunu belirtmektedir; pamuk ithal edildiği için Manchester, büyük pamuk sanayisinin

merkezi olmuştu. Aynı yazar haklı olarak, ulaşım yollarındaki (kanallar ve kara yolları) gelişmenin yaptığı etki üzerinde de durmaktadır. Fransa'da da XVII. ve özellikle XVIII. yüzyılda inşa edilen yol şebekesi, bütün memleketin ekonomik etkinliğinin değişmesine yardımcı olmuştur. İngiltere'de sanayi devriminin ani olarak meydana gelmesine sebep olan şey, deniz ticaretinin üstünlüğüdür. Buna karşılık Fransa'da, Eski Rejim devrinde, makineleşmenin sanayiye içine alması ile büyük sanayinin kuruluşu hükûmetin eseri olmuştur.¹

Ticaret (commerce), XVII. ve XVIII. yüzyıllarda endüstriyel etkinliğin o derece kaynağıdır ki *commerce* kelimesi hem sanayiye (industrie) hem de ticareti (commerce) ifade eder. Aynı şey, İngilizce *trade* kelimesi için de geçerlidir. O devirde endüstriyel üreticinin talebin (*commande*) önünde gitmediğini, müşterinin zevki karşısında eğilmek zorunda kaldığını da belirtelim. Bu, toptancı tüccarla ihracatçının işidir. Sen Malolu armatör Magon de la Balue, ipek işleri siparişlerini Lyon kumaşçılarına vermektedir; devamlı surette kusurlu üretimden, üreticilerin sözlerini tutmamasından, müşterileri tatmin edememelerinden şikâyet eder; buna rağmen Lyon'da, ticaret ustaları daha şimdiden üretimi "kontrol" etmektedirler.

Bununla birlikte unutmamak gerekir ki bizatihi sanayi, bir ölçüde sermaye birikimine yardımcı olmuştur. Görüldüğü gibi İngiltere'de, memleketin büyük bir deniz gücü hâlini almasına sebep olan ihracat hareketini yünlü kumaş (çuha) sanayisi tahrik etmiştir. Birçok mesleklerde bir kısım ustalar, meslektaşlarından ayrılarak ka-

1 Bu konuda, özellikle ipek sanayisi hakkında Charles Ballot'nun mükemmel gözlemleri için bkz. *L'introduction du machinisme*, s. 300 vd.

pitalist girişimciler hâlini alacak kadar zenginleşirler; bu birçok memlekette gözlemlenir; M. Unwin, *Industrial Organisation in the XVI. and XVII. Century* adlı eserinin III. cildinde özellikle İngiltere'nin durumunu aydınlatmıştır.

Tarım ve Ev Ekonomisi Evresi

Ticari kapitalizmin üretim faaliyetlerine girişmesine imkân veren şey, ilk olarak tarım ve ev ekonomisi olmuştur.

Burada bütün memleketlerde rastlanan bir evre görülür. Henri Pirenne'in *Histoire de Belgique* adlı eserinde belirtildiği gibi, XVI. yüzyıldan itibaren Felemenk'te tarım sanayisinde dikkate değer bir genişleme görülür; bu, daha önce şehirlerle sınırlanmış bulunan çeşitli üretimde ortaya çıkar. Wallon Flandr'ı ve Haunaut köylerinde, Lille ve Bail-leul civarında ve özellikle Armentières ve Hondschoote'da, İspanya yünüyle, *worsted* denilen hafif ve ucuz kumaşlar üretilir. İngiliz kumaşçılığı bunlarla rekabet edemez. Bez ve dantel sanayisi de köylere yayılır. Fakat en tipik örnek, Anvers'in önemli ihracat pazarını besleyen halıcılıktır. Ucuz halıcılık söz konusudur; çünkü halıcılık sanatı şehirlerin tekeli altındadır. XVI. yüzyılda Felemenk'te ticari kapitalizmin tarımsal sanayiye hâkim olduğu açıkça görülür; bunlar tüccar-fabrikatörler (marchands-fabricants), kapitalist girişimcilerdir ki tarımsal bölgeler zanaatkârları tarafından üretilen kumaşları uzak pazarlar için ellerinde toplarlar. Taş kömürü sanayisinin kapitalist biçime bürünmediğini -H. Pirenne'le birlikte- belirtelim.

İngiltere'de XVI. yüzyıldan itibaren tüccar-üreticinin (marchand-manufacturier) kumaş üretimini "kontrol" ettiğini, kırlık bölge zanaatkârını ekonomik hâkimiyeti altına aldığını görürüz. Ona ham maddeyi ve hatta ba-

zen tezgâhı temin eder ve mamulleri uzak pazarlarda satmak için elinde toplar²; ham maddeleri geri çeviren zanaatkârların suçlu sayılacağına dair çeşitli ceza hükümleri ihtiva eden kanuni mevzuat, bu hususu açıkça belirtmektedir.³

Profesör W. Ashley'in *L'évolution économique de l'Angleterre* adlı eserinde belirttiği gibi, kırılık bölge zanaatkârlarına kötülük eden, üretim faktörleri değil, pazarlardır. Onlar, tüccarların aracılığına muhtaçtılar. Sadece Yorkshire istisnadır. Comité de la Chambre des Communes'in 1806 tarihli raporunda belirttiği gibi, tarımsal işçi yünü kendi alıyor, eğiriyor, kumaşı dokuyup boyuyor ve ondan sonra yakın şehirlerin (Bradford, Leeds, Halifax, Wakefield vs.) pazar yerlerine satmaya gidiyordu; bu, bağımsız bir usta olmakla beraber, XVIII. yüzyıl boyunca yavaş yavaş bu bölgede de siparişler, pazarlar dışından yapılmaya başlar; tüccarın sanayileşme süreci (*processus*) üzerinde etki yapacağı zaman uzak değildir.

İrlanda'da, gitgide Ulster'de yerleşmeye başlayan bez sanayinde aynı gelişme meydana gelir. Fransız Bretagne'ında olduğu gibi dokumacılar, tarımsal mültezimlerden (*tenancier*) başka bir şey değildirler ve bunlar için bez üretimi ancak tali bir meşgaledir; kumaşlarını mahallî piyasalarda, Belfast ve Dublin pazarlarında satarlar veya bu işi yine tüccarlara satacak olan simsarlara bırakırlar. Sonraları, XVII. yüzyılın ikinci yarısında, kumaşları doğ-

2 W. Ashley, *L'évolution économique de l'Angleterre*, s. 136 vd.; Lipson, *History of the Woollen and Worsted Industry*, 1921; Herbert Heaton, *Yorkshire Worsted and Woollen Industry*, 1920.

3 Postlethwayt, *Universal Dictionary of Trade and Commerce*, 1755, Art. Manufacturers.

rudan doğruya İngiltere'de satan tüccarların ekonomik hâkimiyeti altına girerler. Tüccar-fabrikatör gittikçe daha fazla önem kazanır. *Blanchisseur* denilen tüccarlar başlangıçta küçük girişimciler iken, yüzyılın sonuna doğru bütün üretimi elinde toplayan büyük sanayi patronları hâline gelirler. Sanayiye makineleşmeyi sokan ve bu kesimde sanayi kapitalizminin zaferini sağlayan onlardır. M. Conrad Gill'in İrlanda bez sanayisi konusundaki yeni eserinin ortaya koyduğu vakıalar bunlardır.

Fransa'da iki tip tarımsal bölge sanayisi oluşur. Birinci tip, şehir hayatının az aktif ve tarımsal kaynakların yetersiz olduğu Bretagne ve Aşağı-Maine gibi bölgelerde görülür. Bu eyaletlerde, tarımsal bölgeye ait bez sanayisi, adedi az olan şehir zanaatlarıyla hiçbir şekilde rekabet etmez. Tüccarlar yalnızca ticari muamelelerle uğraşır, üretime istikamet vermez ve köylünün yerel olarak yetiştirdiği ürünleri dağıtmazlar; düzenli olarak bezleri yu- muşamaları için bekletir ve kullanılır hâle getirirler. İmalat müteşebbisi hâline gelmeleri istisnaidir. Bretegne'da ve Maine'de tarım sanayisi, sanayi kapitalizmini yaratmayacaktır. Tarım sanayisi özellikle Kadiz'e yapılan ihracatla yaşamaktadır ve bu piyasanın, devrim dönemi savaşları sırasında kaybı onu yok edecektir. XVIII. yüzyıl sonuyla XIX. yüzyılda, gerileme süreci başladığı zaman, memleketteki bez üretimi kesinlikle kaybolacaktır.

Flandr, Picardie, Yukarı Normandiya gibi tarımın bereketli olduğu yerlerde tarım sanayisi gelişmiştir. Çünkü buralarda birçok köylü, topraklarının mülkiyetini kaybetmişlerdir ve kırık bölge zanaatkârı da işinde, kendisine talimatlar ve siparişler veren gerçek üreticilere tabidir. Tüccarlar kırık bölge zanaatkârına ham maddeyi ve hatta tezgâhları vermektedirler.

Troyes kalfalarının (compagnon) ve üreticilerinin şikâyet ettikleri yönüyle, şehir zanaatlarını yok etmek pahasına tarımsal üretimi ayakta tutanlar bunlardır. Eski Rejim'in sonunda, bone yapımına ve pamuk eğrilmesine mekanik işler sokarak eski şehir sanayisine karşı tarımsal bölgelerin rekabetini daha yıkıcı bir hâle getirenler de bunlardır. Büyük sanayinin doğması ve tüccar-müteşebbisin sanayi patronu hâline gelmesi için işlerin fabrika binalarına yerleşmesi yetecektir.⁴

Ticari Yoğunlaşmanın Rolü

Ticari kapitalizmin şehirlerdeki dokuma sanayisi mesleklerinde de benzer girişimcileri olur. Bunun sonucunda eskiden bağımsız olan zanaatkârlar, ücretli işçi derecesine düşerler. M. Justin Godart'ın *L'ouvrier en soie de Lyon* adlı mükemmel eserinde belirttiği gibi, en çarpıcı örnek, Lyon'daki ipek sanayisinde görülür. 1667 tüzüğünden de de anlaşıldığı gibi, daha XVII. yüzyılda usta tüccarlarla usta işçiler arasında ayırım yapılmaktadır. 1774 tüzüğü, tüccarların ücretlileri hâline gelen usta işçilerin ekonomik bağımlılığına izin verir. Bunların bağımlılığı, tüccarın, örnek desenlerle ham maddeyi temin ettiği ve onlara alet ve edevatı almak için gerekli parayı avans olarak verdiği oranda artar. Nihayet işçilik ücreti de tüccar tarafından tespit edilir. Ücret hakkı, iş bittikten sonra ka-

4 Tarléé, *L'industrie rurale en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1910; Bourdais ve R. Durand, *L'industrie et le commerce de la toile en Bretagne*, 1922 (Comité des travaux historiques; section d'histoire moderne et contemporaine, VII. fasc); Demangeon, *La plaine Picarde*, 1905; Sion, *Les paysans de la Normandie orientale*, Paris, 1909; R. Musset, *Le Bas-Maine*, Paris, 1917; Robert Lévy, *Histoire économique de l'industrie cotonnière en Alsace*, 1912.

zanılır. Başkalaşımın sebepleri anlaşılmaktadır: Sermaye vazeden tüccarlar, üretimin büyüdüğü ve pazarların genişlediği oranda, avans edinememiş olan işçileri zorluyorlardı. Bu lüks sanayisinde, moda dalgalanmaları üretim üzerinde her an etkilidir; bu dalgalanmalar oranında tüccarların önemi artar ve sadece onlar, bu dalgalanmaları gözetebilirler.⁵ Gelişim, makineleşmenin devriminden önce tamamlanmıştır.

Yünlü kumaş sanayisinde de benzer, fakat daha az yaygın bir gelişme meydana gelir. Ticari kapitalizmin işe hâkim olması, teknik sebepler ve fabrikasyonun gerektirdiği işlemlerin fazlalığıyla açıklanır. Yün yıkanmalı ve lekelerinden temizlenmelidir. Yün dövülür, taranır ve erkek ya da kadın eğiricilere verilir. Eğirme işinden sonra çileleme, sarma ve dokuma gelir. Kumaş daha sonra boyanır ve eğer dalgalı bir yünden yapılmışsa keçelendirilir. Nihayet sıra son apre işlerine gelir: Hav için taraklama, havların kırılması ve kazıma. Böylece bütün üretim sürecini yönetmekle görevli tüccarın müdahale etmesinin sebebi anlaşılmaktadır ve bu müdahale, sanayi köylere yayıldıkça daha lüzumlu bir hâl alır. M. Ballot, güzel kitabı *L'introduction du machinisme dans l'industrie française*'de tüccar-fabrikatörün rolünü apaçık tasvir etmektedir:

Tüccar, kaba yünü satın alarak onu işçilerine yıkatır, lekelerinden temizletir ve boyatır. Sonra doğrudan doğruya eğiricilere ve tarakçılara, çoğu zaman da tek başına çalışan küçük bir girişimciye verir. Bu sonuncusu, yünü kendi kasabasına götürür ve işçilere dağıtır. İplikler kendisine geldiğinde, tüccar çoğu zaman arış argaçları hazırlatır ve sonra da onu, ipliklerle beraber dokuma işini

5 Pierre Clerget, *Les industries de la soie en France*, 1925 (Coll. Armand Colin).

yapacak olana, genellikle de bizzat dokumacıya verir. Kumaş dokunduktan sonra tüccar, ona havalandırıcılar vasıtasıyla değişik apreler verir; sıkma işine gelince, tüccarın bir sıkma makinesine sahip olması sık görülen bir şeydir.

XVIII. yüzyıl sonunda (Sedan, Reimes, Rouen, El-beuf vs. gibi) büyük merkezlerde görülen bu ticari yoğunlaşma her yerde görülmez. Bazen Amiens'de olduğu gibi iş, birbirini izleyen ve birbirinden bağımsız çeşitli girişimciler arasında paylaşılır. Midi'de küçük üreticiler bir hayli fazladır.

Reims gibi ticari gelişimin tam olduğu yerlerde ticari gelişme, endüstriyel gelişmeyi de beraberinde getirir; yani üretime katılan bütün atölyeler aynı binada toplanır. İşlere nezaret etmek ve nakliye masraflarından kurtulmak için bütün işçilerin bir çatı altında toplanmasında tüccarın çıkarı vardır. Carcassonne civarındaki Trivalle, Clermont-de-l'Herault civarındaki Villeneuveville, 125.000 livre değerinde bir binanın inşa edildiği Mantauban gibi Midi bölgesi imalathaneleri örnek teşkil ederler. Reims'te tezgâhların yansıdan çoğu büyük imalathaneler şeklinde toplanmıştır. Louviers'de gelişim daha kuvvetlidir: On beş girişimci binlerce işçi toplarlar; içlerinden biri 200.000 livre değerinde beş atölyeyi içine alan bir fabrika yaptırır. Buna rağmen hâlâ yalnız çalışan kimseler mevcuttur. Yünlü kumaş üretiminde -gerçekleşse bile- endüstriyel yoğunlaşmanın makineleşme tarafından takip edilmediği görülmektedir. Makineleşme, ancak Birinci İmparatorluk devrinde görülecektir.

Bone yapımında ticari kapitalizmin üretime hâkim olması, fiyatları oldukça fazla olan (3-400 livre) kumaş tezgâhlarının erkenden kullanılmasından ileri gelir. Her

yerde birkaç tüccar-fabrikatör, usta işçileri kendilerine bağımlı kılmaktadır. Eski Rejim'in sonunda Lyon'da 48 tüccar, 819 işçiyi çalıştırır; Orléans'da 55 tüccar, 260 ustayı istihdam eder.

Dikkate değer bir nokta, tüccar-fabrikatörlerin -üretim- dağınık olduğu hâllerde bile- kendilerine fabrikatör (manufacturier) adını verme hakkını ellerinde bulundurmalarıdır. *Manufacture* kelimesi, çoğu zaman -XIX. yüzyıldaki anlamıyla XVIII. yüzyılda nadiren kullanılan- sanayi (*industrie*) kelimesiyle eş anlam taşır.⁶ Mesela Rennes kumaş fabrikası (Manufacture des toiles de Rennes) denmesine karşılık, zanaatkârların işi söz konusu olduğunda zanaatlar ve meslekler (arts et métiers) deyimini kullanılmaktadır.

Fabrikalar (Manufactures)

Öyle anlaşılmaktadır ki fabrikalar (*manufactures*), Karl Marx'ın *Kapital*'de sözünü ettiği şekilde, genellikle onlara atfedilen birinci derecede bir rol oynamamıştır.

Şüphesiz Fransa'da, kuruluşları Colbert'in ismiyle birlikte hatırlanan krallık fabrikalarıyla özel fabrikaların, epey sonra meydana gelecek olan büyük sanayinin doğuşu üzerinde etkisi olmuştur. Devlet hazinesinden verilen prim ve yapılan yardımlarla teşvik edilen bu girişimler, devrin diğer girişimlerinin çoğundan daha fazla sermaye koyuyorlardı; bu suretle bu girişimler, hiç değilse üretimin son evresi için nispeten daha gelişmiş alet ve edevattan faydalanabiliyorlardı. Verilen tekel-

6 H. Sée, *A propos du mot "industrie"* (Revue Historique, 1925 Mayıs); H. Hauser, *Le mot "industrie" chez Roland de la Platière* (Aynü eser, 1925 Kasım).

ler vasıtasıyla da gelişmeleri kolaylaşıyordu. Demek ki Colbert'in eseri geleceği kapsayan bir şeyler taşımaktadır: Çeşitli sanayi adacıkları meydana gelmiş, Fransa'da yeni sanayiler tesis edilmiştir ve bunlardan bazıları da gerçekten başarılı olacaktır. Fakat çoğunlukla fabrikalar, hiçbir şekilde teksifi (yoğun) tesislerin karakterini taşımazlar; büyük ölçüde tarım ve ev ekonomisinin iş gücünü kullanırlar. Ve bu açıdan XVIII. yüzyılda kayda değer bir değişiklik görülmez.

Bununla beraber Fransa'da fabrikalar, endüstriyel gelişimin önemli unsurlarından birini oluşturmuştur; Charles Ballot'nun isabetle işaret ettiği gibi, büyük sanayinin ve makineleşmenin meydana gelişi, büyük kısmıyla devletin eseri olmuştur.

Aksine olarak İngiltere'de büyük sanayi, kendiliğinden ortaya çıkan bir gayretin neticesidir. Fabrikalar da Fransa'dakine nazaran daha az önemli rol oynamıştır. Stuartların özellikle mali gayelerle tekel sistemini geliştirmek suretiyle fabrikalara yardım ettikleri doğrudur; Stuartlar, mesela sabun, demir tel, iskambil kâğıdı gibi konularda bir hayli tekel meydana getirmişlerdir; fakat halk, bu tekellere şiddetle karşı koymuştur. Stuart Monarşisi tarafından yaratılan ve devam ettirilen merkantilizm, bu monarşiyle birlikte ortadan kalkmış ve *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) politikası merkantilizme üstün gelmiştir. Bu bakımdan 1688 Devrimi'nin de birinci derecede etkisi olmuştur; devrim, ekonomik ve ticari serbestiye yaramıştır. XVIII. yüzyılda dokuma sanayisindeki fabrikalaşma denemelerinin neden az sayıda olduğu ve neden büyük bir başarıya erişemediği anlaşılmaktadır.⁷

7 G. Unwin, *The Industrial Organisation*, s. 172 vd.

Teknik ve Endüstriyel Yoğunlaşma

Mevcudiyeti olmasaydı büyük sanayinin meydana gelemeyeceği endüstriyel yoğunlaşma, özellikle teknik zorunlulukların sonucudur. Tipik bir örnek, bez üzerine baskıda görülmektedir. Alaca kumaş fabrikalarında, makineleşmenin müdahalesi olmaksızın, endüstriyel yoğunlaşmanın en geniş şekilde erkenden meydana geldiği görülür. Bu durumun, Charles Ballot'nun dediği gibi, "İmalatın teknik şartlarının büyük sermayelerin bağlanması, işçilerin atölyelerde toplanması ve aralarında iş bölümü yapılması zarureti doğurmasından" ileri geldiği anlaşılır. Bezlerin temizlenmesi için geniş topraklar, atölyeler için büyük binalar, kurutma için büyük odalar gereklidir. Alet ve edevat karmaşık ve pahalıdır; önemli stoklara ihtiyaç vardır (bezler ve boya maddeleri). Ayrıca aynı yerde yapılması gereken işlemlerin çeşitliliği, uzmanlaşmış işçi kategorileri arasında iş bölümünü ve bütün bunların aynı çatı altında çalışmasını gerektirmektedir. Eski Rejim'in sonuna doğru, yüzden fazla fabrika içeren bu sanayinin 12 milyon livreden fazla değer taşıyan boyalı kumaş üretmesi şaşırtıcı değildir. Bunların çoğunluğu çok ortaklı şirketlere aittir; önemli bir kısmı da pek zengin çok ortaklı şirketlerdir. Ünlü Oberkampf'ın şirketi, 1789'da 9 milyon livrelük bir sermayeye sahiptir ve 1792 yılındaki kârı 1.581.000 livredir. Ve buna rağmen mekanik baskı usulü ancak 1797'de uygulanır.

Makineleşmenin İthalı ve Sonuçları

Bununla birlikte, kapitalist sanayinin şartı olan işçilerin ve sanayinin yoğunlaşması, ancak makineleşmenin zaferiyle genel bir olgu hâlini alabilir.

Makineleşme önce ipeklerin çarktan çekilmesinde meydana gelir; XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Jubié'lerin oldukça gelişmiş makineleri vardır; sonra bu yüzyılın ikinci yarısında Vaucauson'un icatlarını, Deydier'ler Aubenas'da uygulamaya çalışırlar. Bütün bu teknik ilerlemeler ipek çarkçılığında (Sone'deki Jubier atölyeleri gibi) büyük tesisler kurulmasının sebebini açıklar. Buna karşılık ipek iplikçiliği bir tarım ve ev ekonomisi şeklinde kalır ve ancak XIX. yüzyılda ilerleme kaydeder.⁸

XVIII. yüzyıldaki en yoğun makineleşme, yeni bir sanayi olan pamuk üretiminde görülür. Bu sanayinin her yerden önce ortaya çıktığı İngiltere'de ilk teknik icatlar yapılır. 1733'te Kay tarafından, *uçan mekik (navette volante)* icat edilir ve bu sayede dokuma çok daha çabuk yapılır. Daha fazla ipliğe ihtiyaç olduğundan, iplik üretimini daha fazla yoğunlaştırmak gerekir; bu sebeple pamuk iplikçiliğiyle ilgili icatlar yapılır: Arkwright, *spinningjenny*'yi (1765) ve iki yıl sonra *waterframe*'i, sonra da Crompton, *mulejenny*'yi icad eder. Fransa makineleşme yönünden çok geri kalmıştır; makinelerin ve işçilerin İngiltere'den getirilmesi gerekir.

Jenny, erkek ve kadın eğiricilerin bağımsız bir biçimde kullanabileceği kollu bir makinedir; bu sebeple tarımsal sanayiye hiçbir şekilde zararı olmaz. Aksine *mulejenny*ler ve makineler yoğunlaşmayı kolaylaştırır. İngiltere'de olduğu gibi, yoğunlaşmış olan bir hayli fabrika kurulmuştur: Brives'deki Lecler, Amiens'teki Martin ve Flesselles, Montargis ve Orléans'ta Orléans Dükü, Louviers fabrikaları gibi. Devrimin ilk yıllarında hareket daha da hızlanır. Fakat özellikle İmparatorluk devrinde, Bauwens

8 Charles Ballot, a.g.e., s. 297 vd.; Elie Reynier, *La soie en Vivaris*, 1921.

ve Richard-Lenoir gibi sermaye kaynaklarına ve organizasyon zihniyetine sahip insanlar sayesinde pamuk ip-likçiliği büyük bir sanayi hâlini alır.

Cartwright'ın icadına rağmen, İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da makineleşme, yün sanayisine daha sonra girmiştir. Fransa'daki dönüşüm, Ternaux'nun yarattığı "Fransa'yı imalathaneler ve Avrupa'yı da şubelerle dolduran" şaşılacak sanayi sayesinde, Napoleon devrinde meydana gelmiştir.

Dokuma sanayisindeki gelişimin İngiltere'de bile XIX. yüzyıl başında tamamlanmadığı gözlenmektedir. Makineyle yapılan dokuma, pamuk üretiminde bile geç ortaya çıkmıştır. Bez sanayisindeki makineleşme de gecikir; Fransa'da ancak Temmuz Monarşisi'nde ortaya çıkar.

Camcılık ve kâğıtçılık gibi ikincil sanayilerde tekniğin büyük nispette gelişimi devrimden önce gerçekleşir; fakat Annonay'deki Montgolfier kâğıtçılık sanayisinde olduğu gibi bazı büyük tesislere rastlanırsa da girişimlerin büyük çoğunluğu az sayıda işçi çalıştıran küçük işletmeler hâlinindedir.

Maden sanayisine gelince, M. Mantoux'nun belirttiği gibi, başlangıçta "maden sanayisinin dönüşümünde makineler ancak ikincil bir rol oynamışlardır." İstihaleden kasıt, madeni eritmek için odun yerine kok kömürü kullanılmasıdır. Bu yenilik, Creusot imalathanesi gibi birinci sınıf bir kapitalist girişime benzer büyük tesislerin kurulması neticesini doğurmuştur. Fakat özellikle Fransa'da dönüşüm yavaş yavaş olacak ve ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanabilecektir. Devrim sırasında maden sanayisi girişimlerinin çoğu, az sayıda işçi çalıştıran küçük işletmeler hâlinindedir; sanayi uzun süre dağınık bir

hâlde kalır ve genellikle eritme için odundan faydalanıldığından bu sanayi tercihen ormanlık bölgelere yerleşir. Madeni plakalar, el işi aletleri, inşaat atölyeleri gibi demir işleyen sanayilerde makineleşme daha çabuk olur ve bunlar, dokuma sanayisindeki makineleşmenin ilerlemesini özellikle kolaylaştırır.

Mekanik motorların ithali de yavaş olmaktadır. Fransa'da olduğu gibi İngiltere'de de önce hidrolik motorlar görülür. İngiltere'de XVIII. yüzyılın sonundan itibaren buhar makinesi bunların yerini almaya başlar. Fakat Fransa'da, 1789'da madenlerde kullanılan ateşle çalışan pompalar ve asansörler istisna tutulursa, buhar makinesi hâlâ pek azdır. Bunların bütün sanayilere girmesi için daha bir yarım yüzyıl beklemek gereklidir. Buhar makineleri, ilmin sanayiye ilk uygulama şekillerinden birini oluşturmaktadır. Bu uygulama, dâhice bir sezginin veya uzun düşüncelerin meyvesi olan teknik icatları çok uzaktan izlemektedir. XIX. yüzyılın başından itibaren hesaba katılması gereken endüstriyel gelişimlerine imkân sağlayan ilk bilim, kimya olmuştur.

Önceki açıklama çerçevesinde şu sonuca varılabilir: Büyük sanayinin zaferini sağlayacak tek şey, makineleşmenin yaygınlaşmasıdır. Ancak başlangıçta sanayi yoğunlaşmaya, makineleşmenin ithalinden ziyade şu veya bu üretimin gerekli kıldığı teknik uygulamaların çokluğu sebep olmuştur. Kumaş sanayisinde yoğunlaşma, endüstriyel sürecin muğlaklığından ileri gelmekte ve ticari kapitalizmin müdahalesini zaruri kılmaktadır; bez baskısında yoğunlaşma, bu üretimin pek özel şartlarının sonucu-
dur. Makineleşme, gerçekleşme yolunda olan veya şimdiden tamamlanmış bir dönüşümü zorlamaktan başka bir şey yapmamıştır.

Endüstriyel Kapitalizmin Karakteri

XVIII. yüzyıl göz önünde tutulduğunda, makineleşmenin, mahiyetleri icabı en pahalı ve kapitalist biçime en fazla bürünen sanayilerde geliştiği görülür. Bu konuda en dikkate değer örnek, maden ve özellikle taş kömürü sanayisidir. Önceleri madenler, genellikle sahipleri veya küçük girişimciler tarafından üretilmekteydiler. Fakat bu üretim o kadar kusurlu ve noksan bir şekilde yapıyordu ki hükûmet, 1744 karamamesiyle bütün madenlerin ancak krallıkça verilen bir imtiyazla işletilebileceğini bildirdi. Maden sahipleriyle küçük girişimciler, yabancı ve özellikle Anzin Şirketi gibi büyük şirketler lehine tasarruf haklarından mahrum kaldılar. Ancak bu şirketler gerekli teknik mükemmelliği sağlayabiliyorlardı: Sondajlar, kuyu ve galerilerin açılması, havalandırma (gittikçe daha fazla kullanılan "ateşli pompalar"la) suyun pompalanması, bilimsel bir işletme için önemli sermayeler gerektirmekteydi. Bu şirketler (özellikle kolektif ve komandit şirketler) büyük kapitalist girişim görünümündedirler: Alais, Carmaux, Anzin Şirketleri gibi. Anzin Şirketi, 1756'da 1000 madenci ve atölyelerinde 500 işçi çalıştırıyordu; 1789'da işçi adedi 4.000'e yükseldi; 300-400 kulaçlık (toise) galeriler açmıştı ve 12 tane buhar makinesi kullanıyordu, 1789'da 3.750.000 kental kömür çıkartıyordu ve ticari kârı, masraflarını %100 aşarak, 1.200.000 livreye yükseliyordu.⁹ Diğer maden çıkarımlarında bu nitelik bu kadar bariz değildir; fakat büyük maliyeciler, tüccarlar, armatörler vs. tarafından teşkil edilen bu şirketlere daima ihtiyaç vardır ve bunların his-

9 Grar, *Histoire de la recherche, de la découverte et de l'exploitation de la houille dans le Hainaut français, la Flandre française et l'Artois, Valenciennes*, 1847 ve özellikle Marcelle Pouff, *Les mines de charbon en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1922.

sedarları arasında, taş kömürü şirketlerinde olduğu gibi, asiller ve yüksek memurlar¹⁰ bulunmaktadır. Aksine olarak, pamuk sanayisinde -makineleşme zafere ulaşsa bile- çok ortaklı şirketler nadirdir; gerçi komandit şirketler sık sık görülür, fakat "fabrikaların çoğu küçük sanayicilerin mülkiyetindedir"; bunlar borç almak ve bankacılardan yatırım istemek durumunda olduklarından, "sermayelerinin nereden geldiğini kesinlikle söylemek mümkün değildir."¹¹ Kumaş basmacılığında XVIII. yüzyıldan itibaren çok ortaklı, daha doğrusu komadit şirketler oldukça fazla gözükmemektedir.¹² Açıkça görülmektedir ki bu devirden itibaren bu sanayide tamamlanma (*integration*) gerçekleşmiş ve kapitalist karakter kuvvetle belirmiştir.

Ballot durumu açıkça tasvir etmektedir: "Fabrikatörler eğirme, dokuma ve baskı işleri için çoğu zaman birleşmekteydiler; işlerindeki bu genişlemenin büyük sermaye artışına sebep olmaması hâlinde birleşme konusunda daha istekliydiler; bu işi taşrada yapıyorlardı; baskı işiyle fabrika sahipleri ve bez üretimiyle de tüccar-fabrikatörler uğraşıyordu."¹³

İmparatorluk devrinde büyük pamuk ipliği eğirme imalathanelerinin çoğu büyük sanayicilere aitti ve bunlar, dokuma ve baskı işi de yapıyorlardı.¹⁴

Buna karşılık endüstriyel gelişme ve makineleşmedeki ilerlemeler bazen ihtisaslaşma neticesini doğurmaktaydı; üretimle ilgili çeşitli uygulamalar, önem arz eden tesisle-

10 H. Sée, *Les origines de la société minière de Pontpéan* (Mém. de la société d'histoire de Bretagne, 1924).

11 Ballot, a.g.e., s. 133-134.

12 Aynı eser, s. 284.

13 Aynı eser, s. 282.

14 Aynı eser, s. 132.

rin kurulmasına sebep oluyordu. Bu, özellikle eğirme işlerinde görülmektedir. Hem dokuma hem de eğirme işiyle uğraşan Boyer-Fonfréde gibi sanayiciler, sadece eğirme işi yapmaktadırlar. Hâlbuki eskiden, eğirmedeki makineleşme, dokuma işine tabiydi.¹⁵

Napoleon devrinde ortaya çıkan diğer bir sonuç şudur: Özellikle girişimci olan bazı sanayiciler, tesislerinin sayısını çoğaltmaktadırlar; Belçika'da Bauwens, Picardie'de ve Normandiya'nın her tarafında eğirme ve dokuma imalat-haneleri kuran Richard-Lenoir gibi. Diğer bir çarpıcı örnek, Fransa'yı çuha fabrikalarıyla dolduran Ternaux'dur; Sedan, Reims, Louviers gibi büyük üretim merkezleri haricinde daha bir sürü yeni atölye açar.

Gelişmesi buraya vardığında endüstriyel yoğunlaşma, ticari etkinliği sanayiye tabi kılar. Büyük sanayici, büyük bir tüccar olmaya ve kendi mamulleri için pazarlar bulmaya gayret eder. Ternaux, ham madde alımı ve kendi mallarının satışı için Fransa'nın hem içinde hem de dışında şubeler kurar. Paris'teki evi, "alıcı ve verici damarlara kan pompalayan bir kalp gibidir"; bu ev, bütün satış ve alış mağazaları veya komisyon ajansları için bir merkezdir. Hatta Ternaux, satış işlerini bütün yönleriyle eline almak için aracılardan vazgeçmek imkânını bile araştırır. XVIII. yüzyıldan itibaren kumaş üzerine baskı konusunda fabrikatörler, kendilerini ticari muamelelere hasrederler; M. Ballot, bu etkinliğin özellikle-rini şöyle belirtmektedir:

Doğu Hindistan Şirketi'nin limanı Lorient'ten beyaz bez ve diğer limanlardan da boya maddeleri almak üzere, ajanlarını doğrudan doğruya gönderiyorlardı; en önemlileri,

15 Aynı eser, ss. 132-133.

mallarını tüccarlara ve hatta doğrudan doğruya halka satmaya uğraşıyordu. Birçok fabrikanın Paris'te mağazaları vardı; bir diğer kısmının ilişkileri çok genişti. Almanya'ya, Kuzey ülkelerine, kolonilere ihracat yapıyorlardı.

Çoğu zaman endüstriyel yoğunlaşmanın, *iş bölümü* (division du travail) ortaya çıkardığı söylenir; fakat tanımı iyi yapmak gerekmektedir. Eğer *iş bölümü* (division du travail), teknik uygulamaların ve tezgâhların sayısının artması (multiplicité des opérations techniques et des métiers) kastediliyorsa, *iş bölümü*, yoğunlaşmadan daha önce meydana gelmiştir. Buna, üretimin çok sayıda tezgâhlar arasında bölünmesi demek (répartition de la fabrication entre un grand nombre de métiers) daha doğru olur. Bu hâllerde *iş bölümü* -üretim masraflarını azaltacak olan- yoğunlaşmayı hızlandırmıştır. Fakat çoğu zaman *iş bölümü*, yoğunlaşma meydan vermeden devam eder. Bir örnek olarak Thiers bıçakçılığı ele alınabilir. Thiers bıçakçılığı, ifrat derecedeki dağınıklığını ve tezgâhlardaki ihtisaslaşmayı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar muhafaza etmiştir.¹⁶ Fakat yoğunlaşma, daha doğru bir deyimle, çok sayıda işçinin bir çatı altında toplanması, mecburen Bücher'in (décomposition du travail) işin dağıtılması dediği şeyi doğurmuştur, yani vazifelerin taksimini: Gelişmiş bir atölyede her işçinin belirli bir vazifesi vardır, toptan üretimin küçük bir kesrini gerçekleştirir; bu da zaman bakımından bir tasarruf sağlar ve masrafları azaltır.¹⁷

16 Paul Combe, *La coutellerie de Thiers et la vallée industrielle de la Duriolle* (Annales de géographie, 1922 yılı, ss. 360-365).

17 Bücher, *Etudes d'Economie Politique*, Fr. ter., 1901, s. 248 vd.; müteakip hususları için bkz. C. Bouglé, *Revue générale des théories récentes sur la division du travail* (Année sociologique, 6. yıl, 1901-1902, ss.

Büyük sanayinin ortaya çıkışının aynı derecede önemli bir diğer neticesi de nüfusun kayda değer bir artış göstermesi ve cemiyetin ağırlık merkezinin yer değiştirmesidir. Bu durum, İngiltere’de en geniş şekilde kendisini göstermiştir. Orada nüfus büyük oranda artmakla kalmamış, fakat bütün bir yeni İngiltere -Kuzey ve Batı mntıkaları- ihtiyar İngiltere’yi orta mntıkadaki kontluklara sürmüştür. Fransa’da buna benzer bir durum görülmez: Endüstriyel üretim, şehir halkını köyler zararına çoğaltmışsa da bu oran İngiltere’dekine göre daha küçüktür ve bütün memleket göz önünde tutulduğunda eski denge korunduğu görülür. Gerçek şudur ki Fransa, büyük kısmıyla tarımsal bir memleket olarak kalmıştır; “Sanayi Devrimi” burada yoğun değildir. İngiltere’de XVIII. yüzyılın son yirmi senesinde hiç değilse pamuk sanayisinde Sanayi Devrimi başarılı olmuştur. Fransa’da bu devrim İngiltere’ye nazaran gecikmiş durumdadır. 1780’e doğru, aynı işlere devam eden (Samuel Oldknow gibi) kişiler, aynı tüccar-fabrikatörler, birkaç yıl sonra yüzlerce işçi çalıştıran büyük eğirme fabrikaları kurarlar.¹⁸

Buna rağmen gelecek sayfalardaki açıklamalarımızın, okuyucuda, büyük sanayi üretiminin Toynbee’nin meşhur ettiği deyimle bir *devrimden* (révolution) ziyade, Sir William Ashley’in mesut formülüyle “süratli ve karşı konulmaz bir gelişim” olduğu etkisini bırakacağını düşünmekteyiz. Ekonomik tarihin büyük sahnesinde dekorlar, seyircinin gözü önünde değiştirilmez. Aynı şekilde erkenden, hiç değilse XVI. yüzyıldan itibaren maden çık-

73-133); Dechesne, *La spécialisation et ses conséquences* (Revue d’économie politique, 1901).

18 G. Unwin’in oldukça ilgi çekici eserine bkz. *Samuel Oldknow and the Arkwrights*, Manchester, 1924.

nımı gibi bazı sanayiler, kapitalist girişimler şeklini alırlar. Eski çalışma organizasyonu ve zanaatkârlar, ortalıktan he-mencecik kaybolmaz: Hatta endüstriyel kapitalizmin za-fer çağında bile bunların mevcudiyeti görülür.

Kaynaklar

- Arnold J. Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution, 1884*; 2è ed., 1908.
- Charles Ballot, *L'introduction du machinisme dans l'industrie française*, pbl. par. Cl. Gével, 1923.
- Conrad Gill, *The Rise of the Irish Linen Industry*, Oxford, 1925.
- Émile Levasseur, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France, avant 1789*, 2è ed., 1901, 2 cilt.
- Ephraim Lipson, *History of the Woolen and Worsted Industries*, 1921.
- George Unwin, *The Industrial Organisation in the 16th and 17th Centuries*, 1904; *Samuel Oldknow and the Arkwrights*, Londra, 1924.
- Germain Martin, *La Grande Industrie en France sous le Règne de Louis XIV*, Paris 1899; *La Grande Industrie sous le Règne de Louis XV*, Paris, 1900.
- Henry Hamilton, *The Copper and Brass Industries of England to 1800*, Londra, 1926.
- Herbert Heaton, *Yorkshire Woolen and Worsted industry*, 1920.
- J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, t. I (Cambridge, 1926).
- Justin Godart, *L'ouvrier en soie de Lyon*, 1901.
- Louis W. Moffit, *England on the Eve of the Industrial Revolution, (1740-1760)*, Londra, 1925.
- P. Mantoux ve H. Sée'nin eserlerinin dışında:
- Robert Lévy, *Histoire économique de l'industrie cotonnière en Alsace*, Paris, 1912 (thèse de Droit).
- Thomas Southcliffe Ashton, *Iron and Steel in the Industrial Revolution*, 1924.

8

XIX. Yüzyılda Kapitalist Rejimin Ortaya Çıkışı

Ekonomik gelişmenin en ileri olduğu ülkelerde dahi fırtınalı devrim sonrasında ve Napoleon devrini izleyen dönemde yani XIX. yüzyıl başlarına denk gelen 1815'te, kapitalist organizasyonun hâkim olduğunu sanmak büyük bir hatadır. Avrupa'nın en büyük ülkelerinin dâhil olduğu dev savaş, bir ölçüde kapitalist gelişimi çabuklaştırabilirdi; fakat diğer açılardan, özellikle deniz ve koloni ticaretini köstekleyerek bu gelişme sürecini yavaşlatmıştır.

İngiltere'de Kapitalizmin Hızla İlerleyişi

İngiltere'de 1815'ten itibaren kapitalist rejimin ana hatları çizilmişse de çalışma organizasyonu onu nice-lik bakımından daha ileri götürmüştür. Hobson'un işaret ettiği gibi¹ coğrafi uzmanlaşma henüz gelişimini ta-

1 Hobson, *The Evolution of Modern Capitalism*, Londra, 1894.

mamlamamıştır, ihracat nispeten zayıftır, sermayeyi ve işi (travail) temsil eden rakamlar büyük değildir.

Denize yakın bölgelerde hem taş kömürü hem de demir cevheri beraberce bulunduğundan, İngiltere, büyük maden sanayisi için seçkin bir bölge olmuştur. Şurası muhakkaktır ki 1815'te taş kömürü madenleri büyük bir gelişme hâlindeydi: Oralardaki işçi sayısı büyük oranda artmıştı, "buharlı pompalar" çoğalmıştı; fakat çalışma şartları köklü şekilde değişmemiş ve maden tesislerinde kapitalist yoğunlaşma zannedildiği kadar ortaya çıkmamıştı.

Maden sanayisinde yüksek fırınların ve bunların veriminin yükseldiği gözlemlenmekteydi; fakat büyük sanayi her yerde zafere ulaşmış değildi: Kapacak, oyuncak gibi küçük eşya yapımında hâlâ küçük atölyelerden yararlanılıyordu.²

Dokuma sanayisinde gelişim daha mı barizdi? Pamuk ipliği üretimi istisna sayılmalıdır. 1815'te pamuk ipliği imalathanelerinin çoğu gelişmiş ve tamamen makineleşmiş tesislerdir. Fakat pamuklu dokuma çoğu zaman oda hâlindeki küçük atölyelerde yapılmaktadır. Cartwright'ın 1785 tarihinde icat ettiği makineye rağmen, *hand loom* weavers şeklindeki yapımevleri her yerde korunmaktadır; çünkü işçiler düşük ücretlere razıdırlar. Bir önceki yüzyılda olduğu gibi sanayi yine *tüccar girişimcilerin* (marc-hands-entrepreneurs) elindedir. Gelişme ancak İrlanda bez üretiminde kendini göstermektedir. Makineleşme, güneydoğuda, yünlü sanayisini kaplar; fakat diğer bütün yerlerde, hatta iplik sanayisinde dahi ev ekonomisi

2 Elie Halévy, *Histoire du peuple anglais au XIXe siècle*, c. I, s. 242 vd.

hâkimdir. 1806'da Yorkshire'da üretilen 466.000 parça yünlünün yalnız 8.000'i fabrika üretimidir. Bone yapımında daha küçük bir ilerleme kaydedilir.³

Şurası gerçektir ki kredi organizasyonu, her yerden daha üstündür. Eyalet bankaları (*country banks*) sayıca fazladır. Sayıları 750'yi geçer; fakat bunların çoğu "özel" bankalardır ve çok küçük şirketlere aittir. Mali yoğunlaşma ancak İngiltere Bankası'nda görülür. Demek ki sanayi, ihtiyacı olan krediyi bulamamaktadır; buhran devirlerinde İngiltere Bankası, ciddi mali darlığa düşer ve bu darlık, 1815'te para enflasyonunun⁴ sonucunda, kambiyo işlemlerinin uygun olmaması sebebiyle daha da artar.

Buna rağmen yeni organizasyonun ilerlemesine dair bir işaret görülür; bu, endüstriyel serbestisinin (*freedom of contract: mukavele serbestisi*) kanunen tanınmasıdır. 1813'te sulh hâkimlerine ücretleri tespit etme yetkisini veren tüzük, 1814'te ise çıraklık tüzükleri kaldırılır.

1815'ten 1850'ye kadar olan dönemde büyük sanayi, İngiltere'de gerçekten zafer kazanır. Pamuklu üretiminde yoğunlaşma ve makineleşme en büyük ilerlemeleri kaydeder ve üretim maksimal oranda artar; unutmamak lazımdır ki pamuklu dokumalar, İngiliz ihracatının yarısını teşkil etmektedir. Makineleşme ve yoğunlaşma, bez sanayisine de girer.⁵ Maden sanayisi de aynı istikamette değişikliğe uğrar. Makineleşmedeki kayda değer ilerlemelere rağmen yünlü kumaş üretiminde eski şekiller muhafaza edilir. Daha sonra özellikle 1836'yı müteakip, oldukça süratli bir şekilde çok sayıda demir yolu, bütün

3 A.g.e., s. 258 vd.

4 A.g.e., s. 319 vd.

5 Conrad Gill, *The Irish Linen Industry*, 1925.

dâhilî ulaşımı değiştirecek ve gelişimi hızlandıracaktır.⁶ Esasen bütün bu gelişime ait bir işaret, kömür ihracatının 1828'de 250.000 tonu geçmesi ve 1845'te 2.100.000 tona ulaşmasıdır. Bir diğer işaret, ithal edilen mallardaki muazzam artıştır. 1813'te 51 milyon livrelilik, 1841'de 490 milyon livrelilik pamuk; 1820'de 9.775.000 livrelilik, 1840'ta ise 49 milyon livrelilik yün ithal edilir.⁷

Kapitalist gelişime gelince, bu durum, sayısız anonim şirket kuruluşlarıyla kendisini gösterir. 1822'den itibaren yarım milyar sterlini temsil eden 600'den fazla şirket tesis edilmiştir; çalışma konuları sigorta, su, gaz, madenler, kanallar, limanlar ve demir yollardır. Şirket hâlindeki bankalar karşısında özel bankalar azalır. 1833'te İngiltere'de 30, İrlanda'da 3 tane şirket şeklinde banka sayılır; 1833'ten 1836'ya kadar İngiltere'de 72 ve İrlanda'da 10 tane banka kurulur ve hepsi de banka parası çıkarır. Bu gelişme, büyük spekülasyonların ve ciddi krizlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Etkileri 1832'ye kadar hissedilen 1825 krizi gibi.⁸

Bütün bunlar İngiltere'deki kapitalist gelişimin 1850'ye doğru tamamlandığını mı ifade etmektedir? Hiçbir şekilde... Küçük sanatlar hâlâ fazladır. Leicester'ın şapka üreticileri, Norwich ve Bradford'un yünlü kumaş dokuyucuları odalarda çalışırlar ve sefalet ücreti alırlar. Bu ücret, büyük sanayi işçilerinininkinden sekiz kat daha azdır. 1835'te makineleri çeşitli defalar kıran ve 1839'da demokratik anayasa talebinde bulunanlar (chartisme) bunlardır.

6 Hobson, a.g.e., s. 64; müteakip hususlar için bkz. E. Halévy, a.g.e., c. III, s. 255 vd.; Edward Baines, *History of the Cotton Manufacture in the Great Britain*, 1835; Babbage, *On the Manufactures and Machinery*, 1832; Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures*, 1835.

7 Hobson, a.g.e., s. 261 vd.

8 E. Halévy, a.g.e., c. II, s. 209 vd.; c. III, s. 362 vd.

Buna rağmen büyük sanayi kapitalizmi daha şimdi-den hâkim bir rol oynamaktadır ve bu sebeple İngiltere, bir işçi hukukuna (factory acts) sahip olan ilk ülkedir. Bu hukukun ana hatları daha 1850'de tespit edilmiştir; 1847 tarihli "on saat kanunu" (loi des Dix Heures) kesin bir hâdise olmuştur.

Fransa'daki İlerlemenin Gösterdiği Özellikler

Choulguine'in⁹ iddialarına rağmen, XIX. yüzyılın ilk yarısında Fransa'daki ekonomik gelişme, İngiltere'dekine nazaran çok daha az ilerleme kaydetmişti. Devrimden hemen sonra, Georges Hottenger'in Lorraine konusunda kuvvetle belirttiği gibi, hukuk müesseseleri köklü bir değişiklik göstermiş, ancak ekonomik hayat Eski Rejim sırasında nasıl idiyse öyle kalmıştı. Devrim olayları, şehirleri bile fakirleştirmişti. Ulaşım imkânları Devrim öncesinden daha kötüydü. Ticari etkinlik dermansızdı; kredi çok kötü düzenlenmişti, bankacı yoksunluğu vardı ve tefecilere müracaat ediliyordu. Nihayet sanayi için kalifiye işçi mevcut değildi ve ıslahat da güçlükle meydana geliyordu.

Maden sanayisinde, Fourchambaut'nunki gibi birkaç büyük imalathane kurulmuş ve Le Creusot, oldukça modern alet ve edevata sahip olmuş ise de hâlâ eski usuller yürürlükteydi. Kok kömürü ile dökümcülük nadiren yapılıyordu ve odun kullanmak suretiyle yapılan dökümcülük hâlâ devam ediyordu: 1840'ta birinci usulü kullanan işletmelerin sayısı 462'ye karşı 41'di ve üretim 1840 ve özellikle 1850'den sonra süratlenecekti; yoğunlaşmanın o

9 *L'organisation capitaliste de l'industrie existait-elle en France à la veille de la Révolution?* (Revue d'histoire économique, 1922, s. 184 vd).

zaman büyük bir ilerleme kaydettiği görülecektir. Taş kömürü tüketimi 1830'dan 1848'e kadar dört misli artacaktır.¹⁰

Yün sanayisi pek az gelişmiş bir sanayi görünümündedir; mesela Reims'te küçük atölyeler büyüklere nazaran çok daha fazladır. Buna rağmen Louviers'de Restorasyon'dan itibaren birkaç tane mükemmel fabrikaya rastlanır ve Temmuz Monarşisi devrinde taranmış yünün makineler vasıtasıyla iplik hâline getirilmesi işlemi çok gelişir. En büyük gelişmeler, İngiltere'de olduğu gibi, pamuk sanayisinde kaydedilir. Bu gelişme, makineleşmenin dokuma işlerine kadar yaygınlaşması sayesinde olur. Daha 1846'da 31.000 mekanik tezgâh sayılır. 1848'de yüz kadar kâğıt makinesi vardır (1827'de bu miktar dördü).

Manidar bir olay şudur: 1847'de Fransa'da toplam 60.000 beygir gücünde 5000 buhar makinesi mevcuttur; fakat elli yıl sonra 2,5 milyon beygir gücünde 100.000 buhar makinesi sayılacağından, bu miktar pek azdır.

Yeni endüstriyel organizasyonun işaretlerinden biri, tarım ve ev ekonomisinin gerilemesidir. Bretegne ve Mayenne mıntıkası tamamen tarımsal bölgeler hâline gelirler ve bez üretimi hemen hemen bütünüyle kaybolur. Flandre ve Picardie gibi mıntikalarda tarımsal ekonomi yerini büyük sanayiye bırakır; fakat üretim daha yavaş olacaktır. İpek iplikçiliğinin -kısmen- hâlâ aile üretimi şeklinde yapıldığı Vivarais'nin durumu istisnadır. Buradaki gelişme XIX. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanacaktır.¹¹

XIX. yüzyıl ortalanna doğru küçük sanayi, Fransa'da hâlâ önemli bir rol oynamaktadır: 1851 tarihli *Statistique*

10 J. Levainville, *L'industrie du fer en France* (Armand Collin, 1923).

11 Faucigny'nin saat sanayisi ailevi karakterini XX. yüzyıla kadar muhafaza eder; dağcılar kış aylarının boş zamanlarında bu üretimle uğraşırlar; A. Cholley, *Les préAlpes de Savoie*, Paris, 1925.

de le Chambre de Commerce'ten anlaşıldığına göre, bu sanayi Paris'e hâkimdir. 1848 tarihli *Enquête du Comité du Travail*'ın ispat ettiği gibi, küçük şehirlerin çoğunda, özellikle zanaatkârlarla küçük patronlara rastlanır. Grenoble eldivenciligi gibi bazı sanayilerde gelişme ancak XIX. yüzyılın sonunda kendisini gösterir.¹²

Fransa'nın mali ve ticari etkinliği de XIX. yüzyılın ilk yarısında oldukça yavaş gelişmiştir.

Aslında devrim ve imparatorluk devrindeki bir seri savaşın, Fransa'nın koloni imparatorluğuyla deniz ticaretini hemen tamamen yok ettiğini dikkate almak gerekir. Bu ancak yavaş yavaş yeniden kurulabilirdi. Bir kısım armatörlerin (özellikle Bordelais armatörlerinin) gayretleriyle eski ilişkiler yeniden kurulmaya veya Pasifik ve Uzak Doğu bölgeleriyle yeni ilişkiler yaratılmaya çalışıldı. Dış ticaret için uğursuz olan koruyuculuk rejimine rağmen bu gayretler Restorasyon devri sonunda takdire şayan ilerleyişler kaydetti ve Temmuz Monarşisi sırasında süratlendi. 1820'de 690.000 ton olan Fransa limanları girişleri, 1830'da bir milyona, 1845'te de 2.300.000'e yükseldi.¹³

Kredi ve banka organizasyonuna gelince, bunların gelişmesi özellikle Restorasyon sırasında hâlâ yavaştır. Fransa Bankası (Banque de France) başlıca kredi müessesesidir. Buna rağmen (oldukça büyük sermayeler vazeden çok

12 R. Blanchard, *Grenoble*, Paris, 1911, s. 107 vd.; detaylı bilgi için bkz. E. Levasseur, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie après 1789*, 2. baskı; H. Sée, *Esquisse d'évolution industrielle de la France de 1815 à 1848* (Revue d'histoire économique, 1923).

13 Pierre de Joinville, *Balguerie-Stuttenberg et son oeuvre*, Paris, 1914; Clapham, *Economic development of France and Germany*, s. 117 vd.; E. Levasseur, *Histoire du commerce*, c. II; *Encyclopédie départmentale des Bouches-du-Rhône*, c. 9, le commerce.

ortaklı şirketler hâlindeki) eyalet bankaları kurulmaktadır. 1818'den itibaren Bordo, hemen aynı dönemde Rouen ve Nant, sonra da 1835'ten 1838'e kadar Lyon, Marsilya, Lille, Havr, Toulouse, Orléans bankaları. 1830'da Fransa Bankası 239 milyon livrelilik senet iskonto eder, 1840'ta bu miktar 251 milyon livreye yükselir; buna karşılık eyalet bankalarının iskonto miktarı ancak 60 milyon livredir. 1848'de Fransa Bankası'nın 288 milyon livrelilik iskontosuna karşılık diğer bankalarınki 90 milyon livredir.

'Haute Banque' denilen bu bankayla Rotschild Bankası özellikle devlet borçlarıyla uğraşırlar.¹⁴ XIX. yüzyıl başında oldukça güç olan bu borçlanmalar -çünkü Napoleon'a borçlu olan Prusya, Hollanda'da borç verebilecekleri bulabilmek için dünya kadar güçlüklerle karşılaşmıştı¹⁵- bu yüzyıl boyunca çoğalır ve mali kapitalizmin gelişmesine kuvvetle yardım eder. *Crédit Mobilier*, *Comptoir d'Escompte*, *Crédit Lyonnais* gibi büyük kredi müesseseleri yüzyılın ancak ikinci yarısında kurulacak ve gelişeceklerdir. Demir yolu şirketlerinin kuruluşuyla artırılan spekülasyonlar sonucunda borsanın daha bir etkinlik kazandığı gerçektir. Buna rağmen mali kapitalizmi zafere ulaştıracak yola henüz yeni koyulunmuştur.

Ticari reklamcılığın büyük ilerleme kaydediği de Temmuz Monarşisi'ne rastlar. "İlanlar"da indirim yapan Emile de Girardin, ucuz baskı usulleri meydana getirmeyi düşünür; 1836'da *La Presse*'i tesis etmek gayesiyle 800 milyon livre sermayeli çok ortaklı bir şirket meydana getirir (hisse senetlerinin beheri 250 franktır). Aynı yıl 600 milyon livre sermayeli (beher hisse senedi

14 P. Dupont-Ferrier, *Le marché de Paris sous le second empire*, 1925 (hukuk tezi).

15 Lesage, *Napoléon I er Créancier d la Prusse*, 1924, Paris.

200 frank) *Le Siècle* kurulur. *La Presse*, kısa zamanda 20.000 aboneye ulaşır. Basındaki bu sanayileşme gerçek bir devrim olur. Bütün diğer gazeteler bu akıma kapılırlar ve 1836'dan 1845'e kadar yalnız Paris'te 1.600 gazete ortaya çıkar.¹⁶

Belçika'nın Ekonomik Rönesansı

Kapitalizmin ilerlemesine ait kayda değer bir belirti, Belçika'nın ekonomik hamlesidir. Belçika, XVI. yüzyıldan beri İspanyol hâkimiyetinden çok ızdırap çekmiş ve XVIII. yüzyılda sadece tarımı gelişme kaydetmişti.¹⁷ Rönesansı I. İmparatorluk devrinde başlayan sanayisi, taş kömürü kaynakları, coğrafi durumu ve sakinlerinin vasıfları sayesinde Fransa'ya göre daha çabuk ilerlemeye başladı: Madenciligi, pamuklu fabrikaları büyük bir etkinlik kazandı. Daha 1822'de Felemenk kralı '*Société Générale pour favoriser le développement du commerce et l'industrie*'yi tesis etmiş ve bu şirket faydalı bir kredi kuruluşu olmuştu. 1830'da Belçika'nın bağımsızlığını kazanmasıyla ekonomik ilerleme hızlandı. 1835'te kurulan *Banque de Belgique*, başlangıçta krallık spekülasyonlarına yaradı ise de kısa zamanda memleketin kapitalist kuvvetlerini çoğalttı. 1850'ye doğru Belçika'nın Avrupa kapitalizminin merkezlerinden biri olacağı tahmin edilebilir.¹⁸

16 Georges Renard, *Les travailleurs du livre*, c. II, s. 230 vd.; Eugène Hatın, *Histoire de la Presse en France*, 1859; Alfred Sirven, *Journaux et journalistes*, 1866.

17 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, c. V; Hubert Van Houtte, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'ancien régime*, Gand, 1920.

18 Ch. Terlinden, *La Politique économique du Guillaume I er, roi des Pays-Bas, en Belgique (1814-1830)* (*Revue historique*, Ocak 1922).

Orta, Güney ve Doğu Avrupa'da Eski Ekonominin Bekası

Orta Avrupa ülkeleri, XIX. yüzyılın ilk yarısında kapitalizmin hâkimiyetine pek az tabi oldular.

Almanya'ya hâlâ eski ekonomi hâkimdi. Prusya'da 1816'da tarımsal nüfusun toplam nüfusun %73'ü, 1852'de %71'i olması buna bir delil teşkil etmektedir.

Küçük sanayi Fransa'ya nazaran orada çok daha büyük bir yer işgal eder. Bazı şehirlerde ustaların %80'i ila 90'ının ne kalfası ne de çırağı vardır. Prusya istatistiklerine güvenmek gerekirse, 1816'da her 100 ustaya 56 işçi (kalfa ya da çırak) düşmektedir. 1843'te bu rakam 76'ya yükselir. Ancak 1845 tarihli bir yazılı buyruk (*Allgemeine Gewerbeordnung*), loncaların mecburilik vasfını kaldırarak kısmen çalışma serbestisini vazeder.¹⁹ *En sanayileşmiş bölgelerde bile kapitalizm ancak girişim (entreprise: verlagsystem) şeklinde kendisini gösterir.* Rhenan, Vestfalya, Saxe ülkeleri gibi. Tarımsal ekonomi özellikle dokumacılıkta eski karakterini muhafaza etmiştir; insan kendini XVIII. yüzyılda zanneder.

Büyük sanayi o kadar az gelişmiştir ki, Vestfalya, Sarre ve Silezya taş kömürü ocakları dâhil bütün Almanya'da, 1837'de ancak 7.500 ve 1846'da da 22.000 beygir gücüne eşit buhar makinesi sayılır; bunların yarısından çoğu (14.000 beygir gücü) madenlerde ve ocaklarda kullanılmaktadır. Maden sanayisinde de küçük tesislerden başkasına rastlanmaz. Taş kömürü ocaklarındaki etkinlik de çok azdır; Ruhr bölgesi ancak 1815'e doğru kıymetlendirilir; Silezya'dakilerde 1840'a doğru biraz etkinlik görülür.

19 Hugo C. M. Wendel, *The Evolution of Industrial Freedom in Prussia (1845-1849)*, New York, 1921.

1846'da cevher damarları bakımından çok zengin olan Prusya madenleri, 3.200.000 İngiliz tonu cevher verirken, Fransız madenlerinden 4,5 milyon İngiliz tonu cevher çıkarılır.

İngiltere ve Fransa'da çok aktif olan pamuk sanayisinde 1831'de 25.500 tezgâh sayılır ve bunların ancak %4'ü mekaniktir. Yün, kenevir ve pamuk söz konusu olduğunda, mekanik iplik tezgâhları sayıca daima azdır. Dokuma sanayisi özellikle köylüler için bir dayanaştır.

Almanya'da kapitalizmin zaferini sağlayacak olan endüstriyel değişiklikler özellikle hükûmetlerin ve *Gewerbe Institut*'u kuran *Zollverein* girişimini ele almak suretiyle Almanya'nın ekonomik bütünlüğünü sağlayan Prusya hükûmetinin eseridir. Fakat yüzyılın ortasına doğru Almanya özellikle bir köylü ve esnaf ülkesidir.²⁰

Kredi organizasyonu henüz oldukça geridir. Prusya'da başlıca bankacılık kurumu, devletin kurduğu *Banque de Prusse*'dür. Bavyera Bankası 1834'te ve Leipzig Bankası 1838'de kurulur; her ikisi de ileri dönemlerde Almanya'nın gelişmesini kolaylaştıracak ve rahatlatacaktır. XIX. yüzyılda Almanya'nın büyük mali merkezi olarak kalacak olan Frankfurt hariç özel bankalar önemli bir rol oynamazlar. Feodal rejimden kurtulamamış olan Avusturya Monarşisi'nin diğer ülkelerinde kapitalizm daha da az gelişmiştir. Sadece Viyana önemli bir mali piyasadır.

Polonya'nın bir kısmı istisna edilirse, tamamen tarımsal bir memleket olan Rusya İmparatorluğu'nda da kapitalizmin pek az etkisi görülür. Buna rağmen bazı bölge-

20 Clapham, *Economic Development of France and Germany*, s. 82 vd.; C. Banfield *Industry of the Rhine, 1846-1848*; Dieterici, *Der Volkswohlstand im Preussischen Staate*, 1846.

lerde, özellikle Moskova'da -suni girişimler olan- fabrikalar görülür; fakat büyük sanayi hemen hemen yoktur. Zaten Rus ekonomisinin hâlâ Orta Çağ içinde bulunduğu, Nijni-Novgorod büyük fuarının oynadığı rolden de anlaşılmaktadır. Esasen kapitalizmin bir etkisi oluyorsa bile, bu, dış ticaretin gelişmesinden ileri gelmektedir; özellikle buğday ihracı sermaye miktarının çoğalmasını kolaylaştırır ki bu da kapitalizmin gelişmesine hizmet edecektir.²¹

Güney Avrupa'da, İtalya'da²², İspanya'da, Portekiz'de eski ekonomik rejim devam etmektedir ve büyük fabrikaların kurulduğu Katalonya istisna edilirse, daha uzun süre devam edecektir.

Birleşik Devletler'de Kapitalizm

Birleşik Devletler'de elli yıldan beri harikulade bir şekilde gelişen kapitalizm, XIX. yüzyılın ilk yarısında henüz başlangıç dönemindedir. Kuzey devletlerindeki büyük sanayi, *factory system*, hiç değilse dokuma üretiminde yerleşmeye başlar ve 1825'ten itibaren gelişmiş tesisler çoğalır. Öte yandan maden sanayisi ile taş kömürü ocakları oldukça mütevazı girişimlerle işletilmektedir. 1816 ve 1824 tarihli koruma tarifelerine rağmen Birleşik Devletler, işlenmiş eşya konusunda hâlâ Avrupa'ya ve özellikle İngiltere'ye tabidirler. Bu durumun sebebi anlaşılmaktadır: Amerikalılar daima merkezdeki vasi topraklarının değerlendirilmesiyle uğraşmışlardır; dolayısıyla genişleme entansiften (yoğun tarım) ziyade ekstansiftir (kapsamlı

21 J. Kulischer, *Russische Wirtschaftsgeschichte*; P. Milioukof, *Essais sur l'histoire de la civilisation russe*, Fr. ter. 1901; E. Schkaff, *La question agraire en Russie*, Anatole Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars et les russes*, c. 3., 1881-1889.

22 Barbagallo, *Capitale à Lavoro*, Milan, 1925.

tarım). Ayrıca pamuk üretimi çok verimli olan ve yaşayışını köle mesaisine borçlu olan Güney Devletleri sadece tarımla ilgilenirler.

Bununla birlikte, bu dönemde kara yollarındaki büyük ilerleme ve ulaştırma imkânları beklenen gelişmeyi haber vermektedirler. Hiç değilse doğuda çeşitli yollar yapılmıştır. Ayrıca kara yolu şebekesi daha az gelişmiş olduğu için, 1830'dan itibaren Kıta Avrupası'na ve hatta İngiltere'ye göre demir yolu yapımı daha yoğun ve daha çabuktur. Buhar gücünün gemiciliğe uygulanması suretiyle Birleşik Devletler, Avrupa'yı bir kere daha geride bırakır; Erie Kanalı'nın 1825'te tamamlanmasından itibaren ülke içi gemicilik de büyük bir etkinlik kazanır. Kapitalizmin başlangıçtaki gelişimi, ihtiyar kıtanın en ileri ülkelerine göre daha yavaş olmuşsa da gitgide yoğunluk kazanan sermaye birikiminin büyük Amerikan Cumhuriyeti'nin kapitalist geleceğini hazırladığı söylenebilir.²³

Ulaşım Araçlarının Dönüşümüyle Hazırlanan Kapitalizmin Zaferi

Kapitalizmin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki zaferi, ulaşım yollarının dönüşmesi, buhar gücüyle yapılan gemicilik ve demir yollarıyla hazırlanacaktır. Fakat yüzyılın ilk yarısında (İngiltere bir ölçüde istisnadır) bu "devrim" in ekonomik sonuçları henüz hissedilmemektedir. Fransa'da 1842'den itibaren uzun demir yolları döşenmeye başlanır.

23 D. Pasquet, *Histoire du peuple Américain*, c. I, 1924; Carrol D. Wright, *L'évolution industrielle des Etats-Unis*, fr. ter. 1901; E. R. Jhonson, a.g.e., c. II; V. S. Clark, *History of manufactures in the U. S. (1697-1860)*, 1916; Ernst von Halle, *Die Baumwollproduktion und die Pflanzungswirtschaft in den nordamerikanischen Südstaaten* (Forschungen de Schmoller) Leipzig, 1897.

Aynı gözlem Almanya için de geçerlidir. 1851'de Fransa'da 2.000 mil demir yolu olmasına karşılık, Almanya'da 3.000 mil açık demir yolu vardır; yeni ulaştırma usulleri, Fransa'dakine nazaran çok daha belirlidir. Bu bakımdan bütün Doğu Avrupa'da ve Rusya'da gelişme çok daha gecikmiştir.

Kapitalizmin Tarıma Etkisi

Avrupa'nın her yerinde kapitalizmin etkisi altına en geç giren şey tarımdır. Bir ölçüde İngiltere istisna teşkil etmektedir; küçük köylü mülkiyetinin bertaraf edilmesi, büyük aristokratik malikânelerin ortaya çıkışı, netice itibarıyla bu memlekette büyük işletmeleri hâkim kılmıştır: *Farmer*. Fransız ve Alman çiftçiliğinden çok farklı olan bu çiftçilik, çoğunlukla önemli bir sermaye vazeder ve tarımsal işletmeyi endüstriyel bir iş gibi yürütür.²⁴

Kıtada her şey başka türlü yürümektedir. Bize kalırsa, Sombart'ın büyük önem attığı fiyat yükselişlerinin etkileri, XIX. yüzyılın ilk yansında hissedilmemektedir bile; ancak yüzyılın ikinci yansında gayrimenkul geliri şiddetle artmış ve "toprağın menkule dönüşümü" (*mobilisation du sol*) meydana gelmiştir.²⁵

Fransa'da devrimin sonucunda senyörlük rejimi kaldırılmış, ulusa ait mal-mülk de satılmıştı. Köylülerin durumunun bu sebeple iyileşmesine rağmen özellikle 1840'a doğru tarımsal ekonomi hâlâ Eski Rejim devrindeki durumunu hatırlatmaktadır. Suni meraların genişlemesine,

24 H. Sée, *L'évolution du Régime Agraire en Angleterre* (Revue de synthèse historique, 1924 Aralık); Hammond, *The Village Labourer*.

25 W. Sombart, a.g.e., I/II 5 Bölüm.

bir kısım toprakların tarıma elverişli hâle getirilmesine, patates gibi yeni bazı ürünlerin üretilmesine rağmen hâlâ eski tarımsal yöntemler geçerlidir. Sadece zengin ülkelerde kayda değer ıslahat gerçekleşir; geri kalmış bölgelerde ilerleme hâlâ çok yavaştır.

1840'tan itibaren bir dönüşüm başlar; bu dönüşüm, bütün genişliğini 1860'tan sonra kazanacaktır. Bu açıdan, ulaşım yollarındaki gelişme birinci derecede rol oynayacaktır.

Bilimin tarıma uygulanışıyla, Temmuz Devrimi'nden sonra, özellikle Batı'da, çoğu Bourbon taraftan olan asil mülk sahipleri sınıfının topraklarına dönüşünü de hesaba katmak gerekmektedir.²⁶

Almanya'da, özellikle Batı ve Güney Almanya'da, gelişme pek farklı olmuşa benzememektedir; tarım sanayisi, Fransa'dakinden daha uzun zaman muhafaza edilmiştir. W. Sombart'ın belirttiği gibi, 1850'ye kadar refah içindedir. Sadece Batı'nın büyük aristokrat malikâneleri daha çabuk gelişmiştir; bunların sahipleri, tarım için daha büyük sermayeler ortaya koyabilir, işletmeleri yürütebilir ve bunları doğrudan doğruya endüstriyel tesisler tarzında kıymetlendirebilirlerdi.²⁷

Birleşik Devletler'de tarımın özel bir manzarası vardır. Aslında burası yeni bir memleketti ve değişik iklime ve topraklara sahipti. Aynı zamanda hem nadas sistemi gibi gelişmemiş tarım hem de devrevi ekimler tarzı tarım yapılyordu. Buna rağmen yüzyılın ilk yarısında, ekstan-

26 H. Sée, *La vie économique de la France sous la monarchie censitaire* (Paris, 1927); Demangeon, *La Picardie*, 1905; Sion, *Les paysans de la Normandie orientale*, 1909; Musset, *Le Bas, Maine*, 1917.

27 Detaylı bilgi için bkz. H. Sée, *Esquisse d'une Histoire du Régime Agraire*, 1921.

tif bir tarım söz konusudur ve bu büyük ölçüde kapitalizmin etkisi dışındadır.²⁸

Sewaj ve *mir* rejiminin süregeldiği Rusya'da tarım ilkel karakterini muhafaza etmektedir; Schkaff'ın *Question agraire en Russie* adlı eserinde açıkça beliren husus budur.

Tek kelimeyle, 1850'ye doğru tarım hâlâ aile ekonomisine tabidir; "endüstriyellemeye" ve "ticarileşmeye" yüzyılın ikinci yarısında başlayacaktır; hatta -Birleşik Devletler hariç- XX. yüzyılda bile kapitalizmin etkisini bir ölçüde hissedecektir; daha sanayi ve ticaretin tamamen hâkimiyeti altına girmemiştir. Teknik büyük kısmıyla değişmiş olmakla beraber, diğer alanlara göre tarım, eski ekonomik ve toplumsal organizasyonun ana hatlarını muhafaza etmektedir.²⁹

Sonuç

İncelemenin sonunda, XIX. yüzyıl ortasına doğru kapitalist rejimin yerleştiği açıkça görülmekle beraber, bu yerleşmenin tamamlanmadığı sonucuna varılmaktadır. Rejim daha sonra muzaffer olacaktır. Hatta gelişmenin daha çabuk olduğu ülkelerde bile eski organizasyonun ana hatları devam etmektedir. Sanayide yoğunlaşma her yerde gerçekleşmemiştir; henüz bütünlenmeden (integration) bahsedilemez; hiçbir yerde karteller veya tröstler meydana gelmemiştir. Kredi organizasyonu ve banka rejimi, büyük ilerlemelere rağmen, göreceli olarak henüz geridir. Doğu Avrupa ve hatta Orta Avrupa ülkelerinde kapitalizm, genellikle henüz dışarıdan görülmektedir!

28 S. N. B. Gras, *A History of Agriculture in Europe and America*, 1925. Aksine olarak, bugün ticari pazarlarla kapitalizmin etkisi altında kalmayan ülke yoktur.

29 Michel Augé-Laribé, *L'évolution Agricole de la France* 1912.

1850'ye doğru yalnız İngiltere'de sanayinin coğrafi yoğunlaşması tamamlanmışa benzemektedir. Diğer memleketlerin hiçbirinde kapitalizmin ve büyük sanayinin çok garip sonuçlarından biri de gözükmemektedir. Nüfus artışını kastediyoruz. Sombart'ın işaret ettiği gibi, nüfus artışı olmadan kapitalizmin zaferi tamamlanmış olmayacaktır.³⁰

Yüzyıllar boyunca hazırlık evresinde bulunan kapitalizmin gelişme çağı yavaş ve zahmetli olmuştur. Hatta XX. yüzyılda bile gelişimi tamamlanmış olmaktan uzaktır. Modern kapitalizmin dayanıklılığını açıklayan sebeplerden biri budur; bu, suni bir eser değildir; binlerce sebep onun inşasını kolaylaştırmıştır. Demek ki onun bütün temel taşlarını incelememiş olan Karl Marx'ın, 1847'de *Komünist Manifestosu*'nu yayımladığı sıralardaki düşüncelerinin aksine, ani ve kahredici bir devrim onu baş aşağı edemeyecektir.

Kaynaklar

John Harold Clapham, *The Economic Development in France and Germany (1815-1914)*, Cambirdge, 1921.

Victor S. Clark, *History of the Manufactures in the United States*, 1916 (Publication de la fondation Carnegie).

Cunningham, Gill, Mantoux, Pasquet, Sombart, Carrol-D. Wright'in daha önce zikredilen eserlerinin dışında, Elie Halévy, *Histoire du peuple anglais au XIXe siècle*, 3 cilt in 8, Paris, 1913-1923.

Emile Levasseur, *Histoire des classes ouvrières en France après 1789*, 2è ed. 2 cilt, 1903-1904; *Histoire du commence*, Paris, 1911, 2 cilt in 8.

30 W. Sombart, *Der Bourgeois*.

- Ernst von Halle, *Die Baumwollproduktion und die Pflanzungswirtschaft in den Nordamerikanischen Südstaaten* (forschungen de Schmoller) Leipzig, 1897.
- Eugène Schkaff, *La question agraire en Russie*, Paris, 1922 (Thèse du Droit).
- Georges Hottenger, *La Lorraine économique au lendemain de la Révolution, d'après les mémoires statistiques des préfets d l'an IX*, Nancy, 1924.
- George MacAulay Trevelyan, *British History in the XIX century*, Londra, 1922.
- Henri Sée, *Esquisse de l'évolution industrielle de la France, de 1815 à 1848* (Revue d'histoire économique, 1923); *Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, 1921.
- Michel Augé Larib, *L'évolution agricole de la France*, Paris, 1912.
- S. N. B. Gras, *A History of Agriculture in Europe and America*, New York, 1925.

9

Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Yansımaları

Kapitalizmin zaferiyle sonuçlanan bu ekonomik hareketin toplumsal yansımalarını açıkça belirtebilmek ilgi çekici olacaktır.

Kapitalizmin Gayrimenkul Mülkiyetiyle, Tarımsal Rejim Üzerindeki Etkisi (İngiltere, Fransa, Baltık Ülkeleri)

İncelenmesi gereken ilk husus, kapitalizmin ilerlemesinin, gayrimenkul mülkiyeti, dolayısıyla çeşitli memleketlerdeki köylülerin durumu üzerindeki etkisidir. Bu görüş açısından İngiltere örneği özellikle öğretici olcağı benzemektedir.¹

Her yerde olduğu gibi İngiltere’de de ticaretin genişlemesi sonucu olan ‘*naturalwirtschaft*’tan ‘*geldwirtschaft*’a

1 Detaylı bilgi için bkz. H. Sée, *L’évolution du régime agraire en Angleterre* (Revue du synthèse historique, 1924 Aralık).

geçiş, angaryaların yerine takside bağlı nakdî borçların ikamesini kolaylaştırmış; sonuç ise köylülerin üzerindeki baskıların ortadan kaldırılması ve hayat şartlarının iyileşmesi olmuştur.

XV. yüzyılda yünlü sanayisi İngiltere'de gittikçe gelişir ve ihracat için çalışmaya başlar; yün talebi gitgide artar. İşte bu sebeple, krallığın doğu ve güneyinde koyun yetiştiriciliği (*sheep farming*) gittikçe önem kazanır. Eski derebeyine bağımlılık sisteminin yerini *fermage* (çiftlik kirası, mukata') alır. Böylece sanayi, eski tarımsal ekonomi üzerinde bozucu bir etki yapar.

XVI. yüzyılda her yerde görülen fiyat artışları, mültezimlerin kabul etmek zorunda kaldıkları geleneksel gelirleri yükselttiği gibi, senyörlerin de komşu malikânelere el koyması neticesini doğurur. İşte bu yüzden *enclosure* uygulaması gittikçe gelişir; koyun yetiştiriciliği ücretli işçi sayısını azaltırken,² birçok iltizamın müsadere edildiği, mülkiyetin senyörlerin lehine ve küçük köylü mülkiyetinin zararına olarak yoğunlaştığı görülür.

Buna rağmen *enclosure*lar asıl etkilerini XVIII. yüzyılda göstererek, köylü mülkiyetini hemen tamamen kaldırır ve tarımsal bölgelerin nüfusunu azaltırlar. Bu büyük hareketin temel sebebi, bazen yanlışlıkla "sanayi devrimi" denilen şey değildir; daha ziyade bunun tersi geçerli olmuştur, fakat bir çeşit ters etkiyle büyük sanayinin meydana gelişi, tarımsal dönüşümün tamamlanmasını kolaylaştırmış ve tarımsal sanayi derinden vurulduğu ölçüde bu kolaylık artmıştır. Esasen küçük köylü mülkiyetinin

2 Tawney, *The Agrarian Problem in the XVIth Century*, Londra, 1912; Felemenk'te XVI. yüzyılda kapitalizm tarımsal hayata da girer; iltizam usulü gelişir ve bir tarımsal proletarya sınıfı doğar. Bkz. Pirenne, *Histoire de Blegique*, c. III, ss. 256-258.

ortadan kaldırılması ve tarımsal bölgelerin tenhalaşması her yerde aynı yoğunlukta olmamıştır; Moffit, 1740'tan 1760'a kadar Lancashire'da bu hareketin pek yoğun olmadığını göstermektedir.³

Ticari kapitalizmin gelişmesi, büyük gayrimenkul mülkiyetinin (*estates*) oluşumu üzerinde de etkili olmuştur. Zengin tüccarların çoğu toprak sahibi ve *gentlemen* ailelerinin atası olmuşlardır; Daniel Defoe'nun dediği gibi⁴: "Çocukları ya da hiç değilse torunları iyi parlamento üyeleri; devlet adamı, hususi konsey üyesi, papaz, hâkim ve her sınıftan kaliteli kimseler olacak olan bu kimseler, doğumları itibarıyla eski ailelere mensupturlar." Fransa'da, özellikle kamu memuriyetleri için yeni zengin çocukları aranmaktaydı; bu vazifeler, onlara asalet tevcihine de imkân vermekteydi.

Paul Raveau'nun belirttiği gibi, XVI. yüzyılda Fransa'nın bazı bölgelerinde sikkelerin çoğalması ve spekülasyonun gelişmesi, gayrimenkul mülkiyetinde bir yoğunlaşma ve tarımsal bölgelerin durumunda bir kararsızlık ve hareketlilik yaratmıştır. Buna rağmen eğer Fransa'da devrime kadar senyörlük rejimi ve küçük köylü mülkiyeti dokunulmamış bir hâlde kalmışsa, bunun sebebi, bu ülkenin kapitalizmin darbelerini çok daha yavaş hissetmesidir; fakat Fransa'da İngiliz yünlü sanayisinin olağanüstü gelişmesine benzer bir durum yoktur. Büyük deniz ticareti, Fransa'da İngiltere'deki genişliğini hiçbir zaman kazanmamıştır. XVII. ve XVIII. yüzyılda menkul serma-

3 *England on the Eve of the Industrial Revolution.*

4 *English Complete Tradesman*, s. 74; tarımsal müsaderelele, tarımsal belgelerdeki nüfus azalışının büyük bir göç hareketi sonucunu doğurduğunu ve bunun da kolonilerdeki yayılmayı kolaylaştırdığını kaydedelim.

yeler hiçbir zaman İngiltere’de oynadığı rolü oynamamıştır. Tarımsal bölgeler kapitalizmin darbelerini ancak XVIII. yüzyılda hissederler ve bu, tarımsal sanayinin hız kazanmasıyla belli olur. Demek ki hayvan yetiştiriciliğini tarımın, meraları da ekili toprakların yerine koymak için hiçbir sebep yoktur. Çiftçilerin ihracat gayesiyle tüketimde bulunmadığını unutmamak gerekir; çünkü buğday ihracatı yasaklanmıştır ve tahıl ticareti ancak Eski Rejim’in sonunda serbest bırakılacaktır. Senyörlük malikâneleri sistemi geleneksel biçimini korumaktadır. Tarımsal işletme aşağı yukarı sabittir; çiftliklerini geliştirmekten çok uzak olan senyör, malikânesini küçük büyük çiftçiler ve ortakçılarla paylaşmaktadır. Sadece XVIII. yüzyıldadır ki memleketin Beauce ve Kuzey Fransa gibi tarımın son derece gelişmiş olduğu bazı bölgelerinde büyük çiftlikler görülmeye başlar. Malikâneler gibi işletmeler de dağınıklıklarını muhafaza ederler. Çoğu zaman “fief”lerinin geliriyle yaşayan asillerin, senyörlük rejimini bütünüyle muhafaza etmekte çıkarları vardır.⁵ İngiliz ‘enclosure’una benzeyen tedbirler alınamıyor ve alınmak da istenmiyordu.

Ticari kapitalizmin gelişmesi, Baltık ülkelerindeki tarımsal rejimi değiştirmeye, köylülerin bağımlılığını artırmaya, asillere ait büyük mülkiyetin takviyesine de yardım etmişe benzemektedir. Baltık Denizi ile sınır olan ülkeler (Polonya, Livonya, Danimarka, Rusya) büyük tahıl yetiştiricileriydiler ve Güney Avrupa ülkelerinin yaşamak için bu tahıla ihtiyaçları vardı. Önce Stettin’den,

5 Loutchisky, *L’état des classes agricoles en France à la veille de la Révolution*, 1911; H. Sée, *Les classes rurales en Bretagne au XVIe siècle à la Révolution*, 1906 ve *Esquisse d’une histoire du régime agraire en Europe au XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, 1921; Georges Lefebvre, *Les paysans du Nord pendant la Révolution*, Paris 1924.

sonra Hamburg'dan, daha sonra da Danzig ve Riga'dan (bütün bu şehirler, üzerinde nakliyat yapılabilen nehirlerin ağzındadırlar) ilk olarak Hansa Birliği, daha sonra ise Hollandalılar XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca muazzam miktarda buğday taşıdılar. Baltık ülkelerindeki tarım çok önemsiz olmasına rağmen, asiller son derece pahalıya temin ettikleri lüks eşya hırslarını tatmin etmek gayesiyle köylüleri arpa ve yulaf ekmeğiyle yetinmeye zorlayarak, dışarıya çok miktarda kaliteli buğday ve çavdar satıyorlardı; çünkü bu lüks eşyaları ancak buğday karşılığında satın alabiliyorlardı. Malikânelerini büyütmede çıkarları ve bu malikânelerde tarım yapabilmek için büyük bir iş gücüne ihtiyaçları vardı; böylece Avrupa'nın batısında köylülerin bağımsızlığı (azadı) hazırlandığı sırada, Avrupa'nın kuzeydoğusunda servaj yerleşiyordu. Böylece XVI. yüzyılda, eskiden hür olan ve yalnız derebeyine verdikleri baş vergisine (cens) tabi bulunan Polonya köylüleri çoğunluk itibarıyla "serf" hâlini aldılar.⁶

Buna rağmen Baltık Ülkeleri'nde şu veya bu suretle, kapitalizmin dışında ve onunla herhangi bir şekilde ilgili bir hareket söz konusudur. Fakat kapitalizm, servajın muhafaza edildiği yerlerde bile geliştiği vakit, servajı ortadan kaldıracak ve köylülerin şahsen bağımsızlığı sonucunu doğuracaktır; çünkü kölece bir çalışma, serbest ça-

6 Wilhelm Naudé, *Die getreidehandelspolitik der europaeischen Staaten vom XIII ten bis zum XVIII ten jahrhundert*, 1896 (Acta borusica) ve *Deutsche Staedtsche Getreidehandelspolitik vom XV ten bis zum XVIII ten Jahrhundert*, 1889 (Forschungen, de Schmoller); H. Sée, *Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe au XVIIIè XIXè siècles*, Paris, 1921, s. 123, 126; J. Rutkowski, *Les paysans sujets en Pologne et dans quelques autres pays de l'Europe (en Polonais)*, Poznan, 1921; Paul Fox, *The Reformation in Poland, Baltimore*, 1924.

lışmaya göre daha az verimlidir. Böylece XVIII. yüzyılda, Polonya'da laik veya kiliseye mensup bir kısım senyörler, Alman kolonlarına (hür derebeyi işçileri) başvurlar. Bunları angaryaya değil, baş vergisine tabi tutarak, gerçek bir komün özerkliğinin ve bireysel özgürlüğün meydana gelmesini sağlarlar. Garip olan şey, 1774, 1775, 1788, 1791 Diyet Meclisi toplantılarında büyük Polonyalı senyörlerin, serflerin azad edilmesi lehinde bulunmalarıdır; buna karşılık küçük senyörler, serf angaryalarından vazgeçemedikleri için bu fikre muhaliftirler. Bu yeni durumlar, Kutkowski'nin Polonya dilinde yazdığı *Le problème de la réforme agraire en Pologne au XVIIIe siècle* (Poznan 1925) başlıklı önemli bir çalışmasıyla gün ışığına çıkartılmış bulunmaktadır.

Ayrıca büyük sanayi için ücretli işçilere ihtiyaç vardı. Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin durumu budur. Gerçekten bu monarşide, servaj mükellefiyetleriyle senyörlük vergilerinin kaldırılması ancak 1848 Devrimi'nden sonra gerçekleşebilmiştir.⁷ Esasen Orta Avrupa'da, azatlar -tam tersine- asillere ait mülkleri daraltmamıştır; özellikle Prusya'da büyük mülkiyetin genişlemesini ve verimin artmasını kolaylaştırmıştır.⁸

Durum Rusya'da daha barizdir. XIX. yüzyılda şehir hayatının gelişmesi, tarımın ticari karakterini kuvvetlendirmektedir. Bu sebeple entansif tarım yapmak için gayret gösteriliyordu; fakat her çeşit tarımsal ilerlemeye engel teşkil eden servajı koruyarak tüketimi yükseltmeye imkân olmadığı da anlaşılmaktaydı. Demek ki kapitalist ekonomi, azadı (émancipation) imale ediyordu (değiştiri-

7 H. Sée, *Esquisse d'une histoire du régime agraire*, s. 249 vd.

8 XIII. yüzyılda, büyük mülkiyet taraftan olan fizyokratların, servajın ve senyörlük haklarının kaldırılması lehinde olduklarını belirtelim.

yordu); Rus yazarlarının hümanist kampanyası ve Kırım Harbi tesadüfi araçlar oldu ve sadece 1861 Reformu'nu hızlandırdılar. Esasen azat, tarımsal ve endüstriyel iş gücünün artmasını sona erdirecek, endüstriyel ve ticari kapitalizmin ilerlemesini kolaylaştıracaktır.⁹

Kapitalizm ve Esaretin İlgası

Esaretin kaldırılmasının da dolaylı veya dolaysız şekilde kapitalizmin gelişmesiyle ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır. İlk bakışta bunun Fransız Devrimi sırasında son derece kuvvetle beliren insani duygular ve özgürlük fikirlerinin bir neticesi olduğu izlenimi uyanmaktadır. 1789 prensiplerinin ve bazı Protestan tarikatı hareketlerinin etkileri inkâr edilemez. Fakat büyük sanayideki gelişmeler de her çeşit esaret bağından kurtulmuş bir iş gücü artışını gerektirmiyor muydu? Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*¹⁰ adlı eserinde şöyle diyordu: "Her devrin ve bütün milletlerin tecrübeleri göstermektedir ki esirler tarafından yapılan bir iş, sadece onların hayatlarını idame ettirecek kadar bir masrafa mal olmasına rağmen, sonuçta en pahalı iştir. Kendi şahsı için bir şey temin edemeyen kimsenin tek çıkarı, mümkün olduğu kadar yemek ve mümkün olduğu kadar az çalışmaktır."

Birleşik Devletler'de kuzeydeki endüstriyel ve ticari devletler, azadın lehindeydiler. Zaferlerinin sonucunda, esarete dayanan devletlerde sanayi gelişmeye başladı.¹¹

Esasen zencilerin azadlığı lehinde fikir serdeden yazarlar arasında ekonomik düzenle ilgili sebepler sayanlar bir

9 Eugène Schkaff, *La question agraire en Russie*, Paris 1922.

10 III. Kitap, 2. Bölüm.

11 C.E. Cairnes, *The Slave Power*, 1861; Henry Wilson, *The Rise and Fall of Slavery*, 4. baskı, 1875.

hayli fazlaydı; *The Slave Trade Domestic and Foreign*'in yazarı H. C. Carey, *Impending Crisis*'in yazarı Helper gibi, her ikisi de esaretin sürmesiyle, ticari ve endüstriyel gelişmenin bağdaşamayacağı fikrindedirler. Güney Devletleri eski ekonomiye sadıktılar. Fakat yüzyılın ortasına doğru esir fiyatlarının yükselmesine rağmen esir işçiliğinin az verimli olduğu görülmekteydi. Güney kolonileri, kendilerini tehdit eden krizi önlemek için ya zenci ticaretini tekrar yürürlüğe koymak (bütün medeni milletler buna karşı birleştiklerinden dolayı bu imkânsızdı) ya da daha verimli yeni ülkeleri değerlendirmek ihtiyacındaydılar; bu sebeple esareti, merkezdeki yeni devletlere sokmaya çalıştılar. Bilindiği gibi bu da doğrudan doğruya Amerikan İç Savaşı'na sebep oldu.¹²

Kapitalizmin İşçi ve Tüccar Sınıflarının Dönüşmesi Üzerindeki Etkisi

Kapitalist gelişmenin işçi ve tüccar sınıflarının durumu üzerindeki etkileri daha kolaylıkla fark edilmektedir.

Ticari kapitalizmin hâkimiyeti devam ettikçe, ekonomik hayatta birinci derecede rolü tüccar sınıfı oynar. Hiç değilse dokuma sanayisinde, taşra zanaatkarlarıyla şehirdeki ustaların önemli bir kısmının onlara bağımlı olduğunu görmüştük.

Endüstriyel kapitalizmin zafer çağında sanayi patronlarına yol açanlar tüccarlardır. Fakat Mantoux'un isabetle belirttiği gibi bunlar, "sadece ve yalnızca XVIII. yüzyılın tüccar-fabrikatörlerinin halefleri" değildirler. Bu tarihçi, büyük bir ustalıkla, bu girişimcilerin çoğu zaman "babadan

12 Ernst von Halle, *Baumwollproduktion und Pflanzungswirtschaft in der nordamerikanischen Südstaaten* (Forschunges de Schmoller) 1897.

oğula aktarılan" âdetleri değiştirmeye kolaylıkla rıza göstermediklerini de gözlemlemiştir. Yazar, İngiltere'de son derece önemli bir rol oynayan Peel'ler gibi sanayi şeflerinin tarımsal bölgelerden geldiklerini ve yarı tarımsal yarı endüstriyel sınıflardan çıktıklarını kaydetmektedir. Buna rağmen bu durum, demirhane sahipleri için geçerli değildir. Bunlar çoğunlukla babadan oğula maden sanayisinde uzmanlaşmış kimselerdir.¹³

Charles Ballot'nun belirttiği gibi, Fransa'da sanayi patronlarının önemli bir kısmı yeni kimselerdir. Bir çiftçinin oğlu olan Richard Lenoir, bir boyacının oğlu olan Oberkampf gibi. Öte yandan 1780'de Neuville'de büyük bir pamuk fabrikası kurmuş olan Lyon ipekli kumaşlar üreticisi François Perret gibileri de vardır.

Esasen *Periodes de l'histoire sociale du capitalisme* adlı hayranlık uyandıran eserinde H. Pirenne'in önemle belirttiği gibi, gelişmenin her evresinde ekonomik organizasyonla ilgili yeni bir biçimin zaferini sağlayan kimseler 'self made men'ler, sonradan görmeler, "yeni zengin"lerdir. Buna karşılık, eski biçimin temsilcileri iş âlemini terk etmekte, istirahate çekilmekte ve eski aristokrasinin saflarına girmek imkânını araştırmaktadırlar. Bunlar İngiltere'de 'gentry'ye mensup olmak arayışına girecekler ve buna ulaştıklarında iş adamlarını hor görecektir; Fransa'da kendilerine asalet verecek olan kamu hizmetleriyle ilgili görevli arayacaklardır.

İşçi Meselesi

Dokuma sanayisinde kısmen kapitalist girişimcilere tabi olmak zorunda kalan zanaatkâr sınıfı, ücretli işçi sı-

13 Sauthcliffe Ashton, *Iron and Steel in Industrial Revolution*.

nıfının oluşumuna yardım eder; birçok köylü-işçi, şehir proletaryasının mevcudunu artırır. Fakat Fransa'daki gelişme, İngiltere'dekine göre daha yavaş ve daha az yoğundur; çünkü İngiltere'de köyleri boşaltmış olan *enclosure* hareketi Fransa'da görülmemiş ve küçük köylü mülkiyeti baki kalmıştır. İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da büyük kapitalist sanayi, çalışanlarla çalıştıranlar arasında çoğu zaman aşılamayacak kadar büyük bir uçurum açmıştır. Bu sebeple işçi sınıfı kolektif çıkarlarının bilincine daha açık bir şekilde varacaktır. Bu, usta ile kalfanın aşağı yukarı aynı hayat tarzını sürdürdüğü, sanayiyle uğraşan çeşitli sınıflar arasında bu kadar keskin bir ayrımın bulunmadığı bir devirde yapılamazdı. Çalışanlar kendi *sınıf çıkarları* için örgütleneceklerdir. Bu örgütlenme, Fransa'ya nazaran İngiltere'de daha önce meydana gelir; çünkü İngiltere'de gelişim daha erken başlamış ve daha yoğun kitleleri ilgilendirmiştir. Şimdiki mesele artık 1789'da olduğu gibi *köylü meselesi* değil, *işçi meselesidir*. Meydana gelen ekonomik devrimin en çarpıcı toplumsal sonuçlarından biri, sanayide kadınların ve çocukların çalıştırılmasıdır. İngiltere'de çocukların çalıştırılması erkenden başlar ve suistimaller o kadar aşikâr bir hâl alır ki daha 1802'de çocukların çalışmalarını düzenleyecek bir kanun oylamaya konulur. Fransa'da pamuk sanayisinde çocukların kullanılmasının (başlangıçta işe yardımcı olmaları söz konusudur) yaygınlaşması Napoleon devrine rastlar.¹⁴ Fabrikalarda kadınların çalışması da daha geç olmuştur. Bu olaylarda büyük kapitalist sanayinin bir sonucu hissedilmektedir. Fabrika sahipleri, ücretleri erkeklere göre daha

14 Weill-Gével, *L'introduction des machines et le travail des enfants assistés dans les manufactures* (Bull de la société d'histoire moderne, Şubat, 1923).

düşük olan kadın ve çocukları çalıştırmayı kârlı bulmaktadırlar. Bütününüyle işçiler, endüstriyel dönüşüme ve özellikle makineleşmenin yaygınlaşmasına düşman gözükmemektedirler. Bu düşmanlık İngiltere’de XVIII. yüzyılın son yıllarıyla XIX. yüzyıl başlarında kuvvetle ifade edilir. Makinelerin kınılması sık sık görülen olaylardandır ve *luddites* (1811-1812) hareketinin vahameti de bilinmektedir. Fransa’da 1789 Temmuz’unda Ruan’da bir halk hareketi kanışıklığı sonunda Brisout de Barneville’in tesisleri tahrip edilir; fakat Birinci İmparatorluk devrinde hiçbir şiddet hareketine rastlanmaz. 1815’ten itibaren makineleşmeye karşı yapılan gösteri hareketleri daha sıklaşır; fakat bu hareketler İngiltere’deki kadar önemli değildir. Gelişme orada daha yavaş olmuştur.

Garip bir nokta, devrimci bir sınıf kimliğini almadan önce işçilerin bütününüyle *muhafazakâr* eğilimlerle sivrilmesidir. Bunun sebebi anlaşılmaktadır: İşçiler, gayet tabii olarak, yeniliklerin kendilerine ızdırap verdiğini düşünmektedirler. Nitekim İngiltere’de Elizabeth devri tüzüğü’nün, 1563 tarihli ‘*Statute of Artificers*’in uygulanmasını istemişler; öğrenim mecburiyetini, çırak sayısının sınırlandırılmasını, sulh hâkimlerinin ücretleri tespit etmesini istemişlerdir. *Bırakınız yapsınlar* prensibi, müdahale prensibine üstün gelmiştir. 1813 ve 1814’te öğrenim ve ücretlerle ilgili tüzükler kaldırılmıştır. Aksine olarak yenilik taraftarı sınıf, hepsi de her şeyden önce üretimi artırmayı düşünen, yeni sanayi şeflerinden ve girişimcilerden meydana gelmiş benzemektedir. Bunlar zaferi kazandıkları anda, çeşitli düşünürler kapitalist toplumun eleştirisine girerler ve aynı anda, çalışanlar, çalıştıranlara karşı mücadelede örgütlenirler.

Oluşan büyük sanayinin, hiç değilse başlangıçta, işçi sınıfının çektiği sıkıntıları ağırlaştırdığına şüphe yoktur. Buna rağmen büyük sanayi döneminden önce ve Bretagne gibi esas itibarıyla tarımsal olan memleketlerde, genelde zannedildiğinden daha fazla sayıda bir işçi proletaryasının mevcudiyetiyle karşılaşılır. Küçük sanayi rejimi, sefaleti önleyememiştir. Toplumsal etkinliklerinin yararlı bir etkisi olduğunu kabul ettiğimiz loncalar, pek az sayıda zanaatkâr ilgilendiriyordu; çünkü birçok şehirde esnaf kâhyası loncaları mevcut değildi ve bu loncalara sahip bulunan şehirlerde bile zanaatların çoğunun korporatif rejimi kabul etmeleri nadiren rastlanan bir durumdu.¹⁵

XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin durumu gözden geçirilirse, 1839'a doğru bu sanayiye mensup işçilerin nispeten daha iyi durumda oldukları (M. E. Halévy ile birlikte) görülür. Paryalar, Leicester'in şapkacıları, Spitalfields'in ipekli dokuyucuları, Yorkshire'in yünlü dokuyucuları, kısaca oda işçileridir. Bunların ücretleri fabrika işçilerinin kine göre sekiz kat daha azdır ve bu küçük sanayinin idamesine imkân veren şey de işçilerin düşük ücretleridir. Bu işçilere, endüstriyel yoğunlaşmanın ve makineleşmenin dolaysız kurbanları denilebilir. Bunlar, ölmüş bir endüstriyel rejimin talihsiz artakalanlarıdır ki büyük sanayiye ait işçi sendikalarının sonunda terk ettikleri çartist hareketin (demokratik esaslara uygun anayasa talebi) katılımcılarını oluştururlar.¹⁶ Aynı devirde Fransa'da benzer olaylar görülür: Adolphe Blanqui, ilkel aletlerle çalışan imalathanelerin, daha iyi organize edilmiş kurum-

15 H. Sée, *Les métiers Bretons en Bretagne au XVIIIe siècle* (Revue d'histoire économique, 1925, 4. fas.).

16 E. Halévy, *Histoire du peuple anglais*, c. III, ss. 305-306.

ların rekabetine ancak işçi ücretlerini indirmek suretiyle karşı koyabileceğini belirtmektedir.¹⁷

Kapitalizm Vesilesiyle Ekonomik Ayrımların Hukuki Ayrımların Yerini Alması

Kapitalizmin zaferinin bir diğer sonucu, toplumsal sınıflara hukukiden ziyade ekonomik bir temel sağlamak olmuştur.

Hâlbuki Eski Rejim'de bunun tersi olmuştu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fransa'da, hukuka dayanan toplumsal ayrımların kuvvetlendiği görülmüştü. Bu suretle asalet bir ölçüde zenginler sınıfında (özellikle maliyecilerin dünyasında) toplanmaya devam ederken, bazı bakımlardan da kapalı bir kast olmaya meyletmişti. XIV. Louis devrinde, asalette, özellikle mali ölçüler esas alınarak yapılan düzenlemeler, hâlihazır soyları meydana getiren aileleri bu sınıfın içinden çekip çıkarmıştı: Özellikle ticaretle uğraşmaya devam eden aileler, tali vazifelerde uğraşan memurlar ve nihayet haklarını değerlendiremeyecek kadar fakir olan asilzadeler. XVIII. yüzyılda parlamentoya üye olma yolu, asil olmayanlara kapanmıştı ve öte yandan, asiller için askerî vazifelerden başka gelir kaynağı ve meşgale imkânı kalmamıştı. Asillerle asil olmayanlar arasındaki uçurum gitgide büyüyordu.¹⁸

Devrim, sınıflar arasındaki hukuki ayrımanın ortadan kalkması ve bütün vatandaşlar arasında hukuki eşitliğin tesisi neticesini doğurmuştu. 1789'da bütün Tiers-Etat

17 A. Blanqui, *Des classes ouvrières pendant l'année 1848*, Paris, 1849, ss. 43-45.

18 H. Sée, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, 1925 (Col. Armand Colin), ss. 73-74.

(Üçüncü Sınıf), aristokrasiye ait imtiyazların kaldırılması, herkesin her işe kabul edilmesi ve senyörlük rejiminin ortadan kaldırılması için ayaklanmıştı.

O devirdeki ekonomik gelişmenin, kapitalizmin ilk hamlesinin 1789'lardaki toplumsal dönüşümü kolaylaştırdığında kimsenin şüphesi yoktur. İş adamları ve tüccarlar sınıfı devrim olaylarında aktif bir rol oynamıştır; bu husus hesaba katılmaya başlanmıştır ve yeni incelemeler bu çok önemli olayın tamamıyla gün ışığına çıkmasını sağlayacaktır.¹⁹

Toplumsal sınıfların birbirlerinden hukuki kıstaslarla ayrıldığı hâllerde bu sınıfları oluşturan bireylerin mensup bulundukları sınıflar hakkındaki fikirlerinin oldukça müphem olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin; Eski Rejim'deki asiller sınıfı... Bu sınıfın içinde sadece yaşayış tarzı ve servet bakımından değil, aynı zamanda imtiyazlar bakımından da açıkça belli tabakalar vardır; saray asilzadeleriyle köy asilzadeleri ve kılıç asilleriyle elbise asilleri arasında büyük farklar mevcuttur.²⁰ Asiller, asil olmayanlara göre imtiyazlı bir kasta mensup olduklarının bilincine varmışlardır; fakat onlar, özellikle mensup oldukları tabakaya verilen hususi imtiyazları düşünürler ve nihayet onları özellikle ilgilendiren şey *aile çıkarlarıdır*. Bretagne devletlerinde asalet, cemiyeti en fazla etki altında bırakan husus olduğundan, kendi imtiyazlarıyla meşgul olur. Kuvvetin -XVIII. yüzyılda sadece asillerden mey-

19 Philippe Sagnac, *La législation civile de la Révolution Française*, 1898; Charles Ballot, *L'introduction du machinisme dans L'industrie française*, 1923; Jean Jaurès, *La constituante* (Histoire socialiste); A. Mathiez, *La révolution* (Col. Armand Colin c. I.).

20 Henri Carré, *La noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle*, Paris 1921.

dana gelen- Bretagne Parlamentosu'yla birleştirdiği takdirde, krallık idaresi veya onun temsilcileriyle kendi arasında meydana gelen çekişmelerden galip çıkması ihtimali oldukça fazladır. Bunu yapmaz ve Parlamento da kendi hesabına, özellikle özel çıkarları düşünür; kendi sınıf çıkarlarından ziyade *esprit de corps*'a (toplum ruhuna) boyun eğer. Kısacası devrimden önce asalet nezdinde kolektif çıkar fikri, diğer sınıflarınkinden daha net değildir.

1789'da imtiyazlılar, Tiers Etat'nın taleplerine karşı koydukları zaman, özellikle bir kısım özel imtiyaz sahipleri birbirleriyle dayanışma hâlinde olduklarını hissetmek-sizin haklarını korumaya gayret etmişlerdir. İmtiyazsızlar, taleplerinin aynı olduğunu ve aynı suistimallerle mücadele ettiklerini hesaba katmışlar ve bu sebepten ötürü kendilerinin gerçekten milleti temsil ettiklerini hisseder-ek, devletin ilk yazılı buyrukları karşısında bir kütle teşkil etmişlerdir. Fakat ne burjuvazi ne de köylüler, kendilerinin iyice belirli sınıflar teşkil ettiklerini anlayamamışlardır. Şehir burjuvazisinin ne kadar belirli tabakalardan meydana geldiği bilinmektedir. Köylerde müreffeh mülk sahipleri, küçük mülk sahipleri, çiftçiler veya ortakçılar, topraksız gündelikçiler, çıkarları genellikle birbirinden çok farklı olan çeşitli tabakalardır. Müreffeh mülk sahipleriyle bir köylü kütlesi, işlenmemiş toprakların değerlendirilmesi hareketine karşı çıkarlar. Köylüler toprağı kullanma hakkının komün idarelerine (communaux) verilmesini isterken, müreffeh mülk sahiplerinin çıkarı, bu toprakların bedeli karşılığında veya bedava paylaşılmasındadır.²¹ Zıt imtiyazlar rejimi: Eski Rejim altındaki cemiyetin en karakteristik noktalarından biri...

21 H. Sée, *La vie économique et les classes sociales au XVIIIe siècle*, Paris, Alcan, 1924, I. kısım.

XIX. yüzyılda toplumsal sınıflar fikri ve bu sınıfları oluşturan bireylerin bu konudaki fikirleri gittikçe daha fazla belirir. Bunun belli başlı sebeplerinden biri (daha başka sebepler de vardır) *hukuki* ayrıma dayanan sınıfların kaldırılması ve kapitalist gelişmenin, sonuçta sınıfları ekonomik rollerine göre yeniden ayırmasıdır. Büyük tüccarlar ve büyük sanayi patronları sınıfının önemi gittikçe artar. Bunlarla, çalıştırdıkları kimseler ve işçiler arasındaki uçurum gitgide büyür. İşte o zaman, *kolektif* çıkarlarının bilincine varmaya başlayan işçi sınıfı gerçekten meydana gelir. Modern toplumda sınıfların ayrımı tamamen ekonomik düzene dayanmaktadır. Ve yönetici sınıf, kapitalist sınıf, büyük kısmıyla yeni insanlardan, *'self made men'*lerden meydana gelir. Bu sınıfa çoğu zaman şahsi vasıflarla girildiği için, toplumsal sınıfların bu yeni idrak tarzı, toplumun bireye dayanan organizasyonu ile yakından ilgilidir. Eskiye nazaran bireyin ilgili sınıfa bağlılığı çok daha az sıklıdır; şüphesiz ekonomik açıdan sınıf çıkarları vardır, fakat diğer bütün alanlarda (entelektüel, politik vs.) başka sınıflara bağlanabilir. Modern toplumda hareket imkânı, eskiye nazaran çok daha fazlalaşmış gözükmektedir. Son derece bireyci olan bu toplum, Hindistan'ın bugüne kadar muhafaza edilen sabit kast rejimiyle karşılaştırıldığında son derece çarpıcı bir çelişki ortaya koymaktadır.²²

Az önce belirtildiği gibi, toplumsal iş bölümü gitgide büyümektedir. İster politik, ister idari vazifeler söz konusu olsun, uzmanlaşma gittikçe daha belirli bir hâl almaktadır. Durmaksızın yeni *meslekler*, yeni sanayiler veya ikincil ticaret dalları meydana gelmektedir ve bu

22 C. Bouglè, *Essai sur le régime des castes*, Paris, 1908.

durum, Bemstein'in belirttiği gibi, ekonomik gelişimi geciktirmektedir.²³

İşte bu sebepten ötürü zanaatkârlık yok olmaktan uzaktır. Kapitalizmin kaydettiği ilerlemeler ne kadar büyük olursa olsun, kapitalizmin zaferi Karl Marx'ın düşündüğü kadar tam olmamıştır. Kapitalist gelişimin en ileri olduğu memleketlerde bile eski çalışma düzeninin birçok çizgisi devam etmektedir. Marksist felsefeye düzeltilmesi gereken hususlardan biri de budur. Olayların incelenmesi, daha başkalarının da mevcut olduğunu bize göstermektedir. Eğer işçi sınıfının, kolektif çıkarlarının daha net bir şuuruna varması büyük oranda endüstriyel gelişimin bir sonucu ise, bu bilinç, Marksist doktrinin iddia ettiği kadar çabuk ve tam bir şekilde kabul edilmemiştir. Nitekim İngiltere'de *trade unions*'lar, 1839'dan itibaren çartist hareketle ilgilenmemişlerdir.²⁴ Bu hareketin bir üyesi şunları gözlemlemektedir: "Çartistimde birleşenler ancak en düşük ücret alan işçilerdir. Haftada 30 şilin kazanan işçiler, 15 şilin kazananlarla ilgilenmiyorlar ve bu sonuncular da 5-6 şilin kazananlara aldırıyorlardı. Tıpkı bir burjuva dünyasında olduğu gibi, çalışanlar arasında da bir aristokrasi mevcuttur."

Halévy, büyük bir isabetle, çartist hareketin "bir açlık isyanı" olduğunu ve hiçbir sosyalist ideolojiye sebebiyet vermediğini kaydetmektedir. Nihayet belirtmek gerekir ki XIX. yüzyılın ilk yarısında "Sanayi Devrimi"nin çok erken ve yoğun bir şekilde ve ciddi toplumsal karı-

23 C. Bouglé, *Revue générale des théories récentes relatives à la division du travail* (Année sociologique, 6è année, 1901, 1902, ss. 73-133); Dechesne, *La spécialisation* (Revue d'économie politique, an. 1899).

24 E. Halévy, a.g.e., c. III, s. 306.

şıklıklarla meydana geldiği İngiltere’de sosyalist doktrinlerin meydana gelişi, sanayi kapitalizminin daha geç ve daha yumuşak bir şekilde ortaya çıktığı Fransa’ya nazaran daha az şiddetli olmuştur. XVIII. yüzyıldaki hayranlık uyandıran fikir hareketleri de bir ölçüde aynı şekilde olmamış mıdır? Fransa’da sosyalist fikirlerin propagandasının, özellikle durumları Eski Rejim’den beri hiç değişmemiş bulunan Parisli işçiler, küçük sanayi işçileri ve sanat işçileri arasında rağbet bulduğunu da belirtmek ilgi çekicidir.²⁵ Büyük sanayi işçileri yeni doktrinlere karşı daha fazla boyun eğmez gözüküyorlardı. Demek ki kapitalizmin toplumsal yansımaları, Marksist ortodoksinin iddia ettiği keskin formüllerle ifade edilemez. Düşünsel etkilere de yer vermek, dolayısıyla “tarihsel materyalizm” deyimini olduğu gibi kabul etmemek lazımdır. Eğer kapitalizmin zaferi, sosyalist ayrım gibi sınıf ayrımını da ortaya çıkarmışsa, bunda teorisyenlerin ve özellikle Karl Marx’ın da etkisi olmuştur; hatta fazlasıyla... Bunlar proletarya nezdinde “sınıf bilincinin” uyanmasını geniş ölçüde kolaylaştırmışlardır.”²⁶ Esasen bu bilinç birdenbire doğmamıştır; XVIII. yüzyılda henüz karanlıktır ve “bilinçaltı” alanından ancak yavaş yavaş çıkmıştır; bu bakımdan da zihnimizin devamlı şekilde basitleştirme eğiliminde olduğu muğlak durumlarla sınırlanmış yavaş bir gelişimin görünümleri fark edilmektedir.

25 O. Festy, *Le mouvement ouvrier au début de la Monarchie de Juillet*, Paris, 1908; Mark Hovell, *The Chartist Movement*, Manchester, 1918.

26 Bu konuda Kurt Breysig’in mükemmel görüşlerine bkz. *Vom geschichtlichen Werden, c. I; Persönlichkeit und Entwicklung*, Berlin, 1925.

Kaynaklar

- C. Bouglé, *Revue générale des théories récentes relatives à la division du travail* (Année sociologique, 6è année, 1901-1902, ss. 73-113); *Essai sur le régime des castes*, Paris, 1908.
- E. Van Halle, E. Halévy, P. Mantoux, Schkaff ve H. Sée'nin eserlerinin dışında:
- H. Sée, *La condition des classes ouvrières et le mouvement ouvrier de 1815 à 1848* (Revu d'Histoire économique, année, 1924); *Matérialisme historique et interprétation économique de l'histoire*, Paris, 1927.
- O. Festy, *Le mouvement ouvrier au début de la monarchie de juillet (1830-1834)*, Paris, 1908.

Sonuç

I

Önceki açıklamalarımız çerçevesinde açıkça görülmektedir ki sermayelerin mevcudiyeti kapitalist bir cemi-yet yaratmaya yetmemektedir. Fakat sermaye birikiminin vazgeçilmez bir şart olduğu da görülmektedir.

Bu birikimin, ticaretin, özellikle büyük ticaretin eseri olduğu da kuvvetle belirmektedir. Orta Çağ'dan itibaren, Haçlı Seferleri'nin akabinde Doğu'yla yapılan ticaret, özellikle büyük İtalyan şehirlerinin lehine olarak, Batı'ya oldukça önemli sermayeler sürüklemiştir. Bu sebeple kapitalist örgütlenmenin ilk belirtilerine bu İtalyan şehirlerinde rastlanmaktadır.

İtalya bu zenginlikleri kendine saklayamazdı; özellikle Avrupa'nın kuzeybatısına doğru milletlerarası bir ticari akış başladı. Felemenk, bu akışın başlıca aşamalarından biri oldu ve bu sebeple kapitalizm orada erkenden yerleşti.

Başlıca değişim yolları elbette büyük fuarları boydan boya katetti; Champagne fuarları bunların en karakteristik göstergesidir.

Bu fuarlarda önceleri meta değişimi yapıliyordu. Fakat basit değiş tokuş ancak önceki devirler için yeterli gelebilirdi. Alım satımlar için sikkelerden faydalanılması gerekliydi ve bunlar o kadar çeşitliydi ki değişim işlemleriyle uğraşan özel bir tüccar kategorisi meydana geldi: Sarraflar. Kısa zamanda "fuar mektubu" icat edildi, bu da poliçenin yaratılmasına sebep oldu; hesap tesviyeleri artık sadece peşin parayla değil, vadeli olarak da yapılabilirdi. Huvelin'in gayet güzel belirttiği gibi, daha önemlisi, borç itfalarının süresi fuarlarda biten poliçeler yoluyla ödenmesi, yani karşılıklı kayıt virmanları ya da *scontration* şeklinde yapılmasıdır.

Ticari kapitalizmin mali kapitalizmi zorlayarak nasıl meydana getirdiği görülmektedir. Mali kapitalizm de aktif bir dolaşım ile sermaye birikimini kolaylaştırmaktadır.

Daha sonra işin içine W. Sombart'ın adamakıllı gün ışığına çıkarttığı bir diğer unsur karışmaktadır. Bu, büyük monarşilerin veya prensliklerin gittikçe artan para ihtiyaçlarıdır. Bunların borçlanmaları, para ticaretiyle uğraşan herkesi zenginleştirir. Vergi tahsildarları, mukrizler (borç verenler), bankacılar vs. Kamu borçları, modern zamanların başlarında görülen büyük mali güçlerin gelişmesini kolaylaştırmışa benzemektedir.

Kapitalist gelişimin bir diğer belirtisi, XVI. yüzyıldan itibaren gittikçe gelişen ve büyük fuarların yerini alan borsaların meydana gelişidir. Fuarlarda devrevi olan işlemler, borsalarda gündelik bir hâl alır; böylece borsaların kapitalizmin gelişimini ne derece kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

Devamlı gelişen değişim uygulaması, kiliseyi ve hükûmetleri faiz karşılığı borcun kanuniliğini kabule zorlamıştır. Oysaki faiz karşılığı borç, modern kapitalizmin

esas temellerinden biridir. Daha sonra çeşitli yerlerde, değişim işlemleri neticesinde ortaya çıkan ticari işlemler, fuar ve borsalardaki sabit *kurlar* ile menkul kıymetleri (*valeurs*) ve kıymetli kâğıtları (*papier*) ön plana geçirmiştir. Bundan da sermayelerin gitgide hareketlenmesi, menkule tahvili (*mobilité*) sonucu doğmuştur. Gerçekte ticari işlem konusu olan, metanın kendisi değil, onu temsil eden şeydi. Bu bir çeşit soyut işlemdi. Bu suretle spekülasyon ve kumarın gitgide artan önemi anlaşılmaktadır. Bunlar "zaptedilmez bir kapitalizmin" mevcut olduğu XVI. yüzyıl Anvers'inde çok büyük bir yer işgal ediyorlardı.

II

Anvers, gayrimenkul mülkiyetine dayanan bir cemiyyet içinde bir adacıktan başka bir şey değildi. Orada işlem gören servetler, bugün bize alay edilecek kadar küçük gözükken rakamlarla ifade edilmektedir.

Yeni zenginlik ve servetler toplanmalıydı. Bu, büyük keşifler ve batı güçlerinin Yeni Dünya'ya el koyması sonucunda ortaya çıktı. XVI. yüzyıldan itibaren büyük koloni ve deniz ticareti, Uzak Doğu'yla tropikal ülkelerin kıymetli ürünlerinden ve özellikle gümüş ve altından meydana gelen muazzam bir sermayeyi Avrupa piyasalarına getirdi.

Özellikle bu büyük koloni ve deniz ticareti sayesinde (İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri gibi) ilk *çok ortaklı şirketlerin* meydana geldiğini belirtmek gerekir. Bu şirketler, kapitalizme özel bir kudret ve kuvvetli bir hareket imkânı sağladı.

Bu suretle kapitalizm, öncelikle ticari ve mali şekliyle gözükmemektedir. Ve aslında gerçek dayanak noktası şüphesiz budur. Kapitalist rejimi diğer ekonomik rejim-

lerden esaslı biçimde ayıran nokta, sermayelerin hareket kabiliyetidir. Bu hareket kabiliyeti sayesinde zamandan ve mekândan kaynaklanan engeller şu veya bu suretle ortadan kalkar. Öte yandan kazanç veya kâr gibi gayelerle toplanan sermaye bir mükâfat temin eder ki bu, gerçekten artık mesainin karşılığı değildir; bu mükâfat, hepsi de Aristoteles gibi "paranın para doğurmasını" kabul etmeyen Eski Çağ ile Orta Çağ'ın idrakine ve kilisenin ahkâmına rağmen *zamanın bir gereği* olarak çalışır.

XVII. yüzyılda kuvvetini ticari ve mali kapitalizmden alan büyük bir ekonomik kuvvet Hollanda'dır. Fakat XVIII. yüzyıl başından itibaren gerilemesi başlar; çünkü üstünlüğü sadece deniz ticaretine ve menkul kıymet alış-verişine dayanmaktadır. İngiltere ve bir ölçüde de Fransa onun yerini alacaklardır; çünkü sadece kendi topraklarının ürünlerini değil, kendi sanayilerinin eseri olan eşyayı da ihraç etmektedirler. Bu, ticari ve mali kapitalizmin sanayi üzerinde hâkimiyet kurmaya başladığı andır.

III

Uzun zaman küçük zanaatların elinde olan sanayi, yavaş yavaş büyük kapitalist sanayiye dönüşecektir. Fakat bu gelişimin ilk aşaması, kendi çıkarları dolayısıyla tarım ve ev ekonomisini geliştirecek olan *tüccar-girişimcilerin* (marchands-entrepreneurs) etkinliğidir. Taşra zanaatkârı veya Lyon'un usta ipek işçisi, alıcıyla doğrudan doğruya temas hâlinde değildir; üretimi düzenleyen, "kontrol eden" ve uzak pazarlar aramaya koşan usta tüccardır; kârın büyük kısmını alan da zanaatkâr değil odur.

Daha sonra sanayi, işçi sayısındaki artış ve makineleşme, çalışanı bir ücretli durumuna düşürdüğü zaman,

bu girişimci bir sanayi şefi hâlini alacaktır. Nihayet önce-leri aletlerin fevkalade pahalı olduğu madencilik gibi birkaç sanayi dalında ortaya çıkan çok ortaklı şirketler bütün üretim dallarına yayıldıktan sonra sanayi kapitalizmi gerçekten zafer kazanacaktır. Bu sonuncu zafer de buhar makinesi, kredi ve banka organizasyonundaki ilerleme sayesinde, büyük ticaretin gelişmesini, nakliye ve ulaştırma işlerinin dönüşmesini gerektirecektir.

Ticari kapitalizm ne derece önemli olursa olsun sanayinin rolü tanımazlıktan gelinemez. XIV. yüzyılda İngiltere’de ihracat hareketini başlatan, yün sanayisindeki ilerleme olmuştur. Modern zamanlarda endüstriyel üretim, mali ve ticari etkinlik için daha büyük bir yardımcıdır; görüldüğü gibi bu, İngiltere’nin Hollanda’ya karşı üstün gelmesinin sebeplerinden biridir.

Modern kapitalist toplumu karakterize eden şey, gelişmesini incelediğimiz üç kapitalist biçimin -ticari, mali, endüstriyel- beraberce bulunmasıdır. Endüstriyel biçimin gelişile, diğerleri -hiç değilse görünüşte- o kadar gölgede kalmışlardır ki, endüstriyel biçim çoğu zaman ve haksız olarak temel görünüm şekli gibi ele alınmıştır.

Modern kapitalizm, bütünüyle olmasa da yavaş yavaş bütün üretim alanını istila etmiştir. Fakat en yaygın olduğu bölgelerde bile küçük sanayi ortadan kalkmamıştır; zanaatkâr, ırgat ve özellikle oda işçisi, işin son evresiyle ilgili işlemlerde (confection, ajustage) daima mevcuttur.¹ Fakat daha bir sürü memlekette kapitalizm henüz başlangıç evresindedir ve etkisini ancak dışarıdan göstermektedir. Ayrıca her yerde tarımın kapitalizmin baskısından kurtulmakta olduğunu unutmamak

1 M. Ansiaux, *Traité d'économie politique*, c. I, Paris, 1921.

gerekir. Tarım, kapitalizmin etkisini uzun süreden beri dolaylı bir şekilde hissedebilirdi. Fakat tam manasıyla istikrarlı bir unsura, toprağa bağlı oluşu sebebiyle, kapitalizmin etkisini ticari spekülasyonlarla veya her ne şekilde olursa olsun kredi ile ilgili olduğu nispette duymaktadır. Esasen tarımın bu "muhafazakâr" karakteri, ihtiyar Avrupa'ya mahsus bir şeydir; Birleşik Devletler gibi yeni ülkelerde tarımsal işletmelerin kapitalist karakteri daha fazladır; Birleşik Devletler'de çiftçi-iş adamı (business-farmer) gittikçe çoğalmaktadır.²

Modern zamanlarda kapitalizm gitgide derinlik kazanmaktadır. Fakat XVIII. yüzyıl sonundan itibaren coğrafi alanı da genişlemektedir. Öyle bir an gelir ki Yeni Dünya'ya ulaşır. Bu bakımdan "koloni sözleşmesi"nin çöküşü son derece önemlidir. Koloni sisteminin kapitalizmin ortaya çıkışını son derece kolaylaştırdığı görülmüştü. Bir ters etkiyle, kapitalizm, her çeşit ekonomik gelişme için gitgide daha rahatsız edici bir engel teşkil etmeye başlayan kendisine tabi olunan devlet tekellerinin yok olması sonucunu doğurmuştur. Demek ki koloni sisteminin düşüşü, sanayi kapitalizmiyle doğrudan doğruya ilgilidir.

IV

Çağdaş kapitalizmin karakterini anlamak için onu hazırlayan gelişimi göz önünde tutmak lazımdır. Karl Marx'ın yaptığı gibi, çalışmaya bağlı olan sermayeyi incelemek yetmez; gelişmemiş unsurları, yani sonuçta en önemli unsurlar sayılan ticari ve mali kapitalizm biçimlerini gözden kaybetmemek lazımdır. Karl Marx'ın, haklı olarak, kapitalist rejimin en bariz niteliği olarak düşün-

2 S. N. B. Grans, a.g.e.

düğü *çalışmaksızın elde edilen ürün* (produit sans travail), aşağıdaki hususlar düşünüldüğünde açığa kavuşmaktadır. Bunlar diğer spekülasyon biçimlerini meydana getiren değişim mekanizması, kapitalizmle kumar ve (menkul kıymetler üzerine yapılan vadeli alım satımlarını taşıdığı) risk arasındaki bağlantı ve çeşitli sigortalardır. Bütün bunların bileşkesi olan "büyük macera", kapitalist rejimin ilk şekli olmuşa benzemektedir.

Karl Marx, o güne kadar görülmemiş bir açıklıkla, kapitalizmin gelişmesinin toplumsal etkilerini tasvir etmek, kapitalizmin zaferinin toplumsal sınıfları hukuki farklılaşmayla değil, ekonomik farklılaşmayla meydana getirdiğini göstermek ve bu farklılaşmanın cemiyeti daha aktif, daha hareketli ve aynı zamanda daha istikrarsız hâle getirdiğini belirtmekle, gerçekten takdire layıktır. Fakat Marx, doktrinini özellikle çağdaş olaylara dayandırmıştır. Toplumsal dönüşümleri bütün karmaşıklıklarıyla anlamak için tarihsel gelişimi bütün açıklığıyla ele almak, yeni örgütlenmenin ilk belirtilerini incelemek lazımdır. Her türlü siyasi ve toplumsal tarafgirlikten ve her çeşit *a priori* fikirden kaçınarak, tarihsel verileri dikkatle ve son derece titizlikle incelemek suretiyle, modern kapitalizmin doğuşu ve (modern kapitalizmin sonucu olan ve bugün bütün boyutuyla karşımıza çıkan) toplumsal ve ekonomik örgütlenmenin gerçek karakteri hakkında sağlam bir kanaate ulaşılabilir.

Olayların incelenmesi, işçilerdeki sınıf bilincinin genellikle iddia edildiğinin aksine birdenbire ortaya çıkmadığını, yalnızca ekonomik dönüşümlerin neticesi olmadığını ve düşünsel etkilerin hesaba katılması gerektiğini göstermektedir.

V

Ortaya güçlükle koyabildiğimiz bir dizi mesele daha vardır. Doğmakta olan kapitalizmin, politik, entelektüel, dinî düzenle ilgili diğ er olgular üzerindeki etkisi ne olabilmiştir ve bu olguların yeni ekonomik örgütlenmeye karşı tepkisi ne olabilirdi?

Orta  ağ'da, özellikle İtalya'da ve Felemenk'te ortaya çıkan şekliyle, kapitalizmin ilk hamlesi, eski feodal g  lelerin dağılışını kolaylaştırmıştır; bu husus İtalyan cumhuriyetlerinde ve özellikle Floransa'da açıkça görülür. Prensliklerde monarşilerin kaydettikleri gelişmelerin, modern zamanların başlarından itibaren, büyük mali güçlerin (Fugger'ler bunun en çarpıcı örneğidir) meydana gelişini özellikle kolaylaştırdığını da gözlemledik. Hükümdarların akdettikleri borçlar, para ticaretini ve spe lasyonu büyük ölçüde artırmıştır. Öte yandan mutlak monarşiler, feodal kalıntılar üzerine kudretli devletler inşa etmek suretiyle mali ve ticari güçlerin etkinlik sahasını genişletmişlerdir. Kapitalizm, (bütün genişliğıyle gözüktüğü devirden ziyade, uzun hazırlık dönemi sırasında) sayısız ızdıraplardan sorumlu bulunmakla beraber, zihinsel etkinlik ve kurtuluş için de güçlü bir aracı olmuştur. İşte bu sebepten ötürü, XIV. yüzyıldan itibaren İtalya ve modern zamanların başlangıcında Felemenk; bilim, edebiyat ve güzel sanatlar için seçkin bir yer olmuş ve Rönesans orada bu sebeple fevkalade parlak ve verimli bir şekilde gerçekleşmiştir.³ Ardından büyük menkul servetlerin meydana

3 Özellikle Haçlı Seferleri'nden sonra Venedik, Cenova, Pisa ve Floransa'nın Doğı ile olan ilişkileri, yalnızca kapitalizmin ilk defa ortaya çıkması neticesini doğıuran sermaye birikimini yaratmamıştır; bu ilişkiler, dolaylı şekilde, İtalyan fikriyatına ve sanatına da etki etmiştir. Bkz.: A. Renaudet, *Les influences orientales dans la «Divine Com die» et dans la peinture Toscane* (Revue de synth se historique, Aralık 1925).

gelişi, bir aydın, sanat ve edebiyat hamisi sınıf yaratmıştır; bütün sanat tarihleri, özellikle İtalya ve Felemenk konusunda, bunu ispat eder.⁴ Hollanda'nın XVII. yüzyılda bir Redbrandt, bir Ruysdael yetiştirmesi, bir ilim ve entelektüel özgürlük merkezi olması, düşünürlerin sürgün ve sığınak yeri hâlini alması dikkate değer bir olgudur. Hatta kapitalist gelişmeyle dinî hareketler arasında bile bir ilişki bulunduğu sezilebilir. Faiz karşılığı borca, para ticaretine, değişim ve kıymetli evrak spekülasyonuna Kilise'nin nasıl bir inatla karşı koyduğunu gördük. Öte yandan ekonomik alanda beliren bireysellik ifadesini XVI. yüzyılda dinî alanda, Reform'da ve özellikle Calvinist Reform'da bulmuştur. Calvin'in faiz karşılığı borcu kanuni addettiğini gördük; konformist olmayanların (resmî dine mensup olmayanların) sermaye birikimini kolaylaştırdığını da gördük. Bu bakımdan, abartılmamak kaydıyla, Yahudilerin etkisi de inkâr edilemez.

Kapitalist gelişimle tarihsel gelişimin diğer biçimleri arasında oldukça sıkı ilişkiler bulunduğu fark edilmektedir. Fakat arada o kadar karmaşık hadiseler vardır ki çoğu zaman karşılıklı etkileri ve nedenlerle sonuçları birbirinden ayırmak güçleşmektedir. Buna rağmen bu meseleleri sadece ortaya koymakta bile gerçekten fayda vardır; çünkü desteklenen yeni araştırmalar ve açılan verimli yollar bize yeni imkânlar vadederler.

4 Halvan Koht'un fikir verici makalesine bkz.: Le problème des origines de la Renaissance (Revue de synthèse historique, Haziran 1924).

Kaynakça¹

Kapsamlı bir bibliyografya, ekonomi tarihiyle ilgili eserlerin büyük bir kısmını bünyesinde barındırmalıdır. Biz ancak konumuz için en önemli ve en ilgi çekici olanlarını belirtiyoruz.

Abbot (W. C); *The Expansion of Europe; A Social and Political History of the Modern World, 1415-1789*, 2 cilt, Londra, 1925.

Andréades (A.); *History of the Bank of England*, Londra, 1909.

Ashley (William); *Histoire et doctrines économiques de l'Angleterre*, trad. fr., Paris, 1900; *L'évolution économique de l'Angleterre*, tr. fr., Paris 1925 (Bibliographie).

Ashton (Thomas Southcliffe); *Iron and Steel in the Industrial Revolution*, Londra, 1924.

Baasch (Ernst); *Die hollaendische Wirtschaftsgeschichte*, Iena, 1927 coll. Brodnitz).

Ballot (Charles); *L'introduction du machinisme dans l'industrie française*, publ. par Cl. Gevel, 1923 (Comité des travaux

1 Bu kaynakça 1929 ile 1939 arasında yayımlanan eserleri bünyesinde barındırmaktadır.

- historiques, section d'Histoire moderne et contemporaine, fasc. IX.)
- Bigo (R.); *Les bases historiques de la finance moderne*, Paris, 1933.
- Bigwood; Le régime juridique et économique de l'argent en Belgique au moyen âge (Mémoires de l'académie de Belgique, 1921-1922); Les financiers d'Arras (Revue belge de philologie et d'histoire, 1924-1925).
- Bloch (Marc); *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1932.
- Blok (P. J.); *Geschichte der Niederlande*, trad. allemande, (col. Heeren et Ukert) 6 cilt in 8-; Mémoire touchant le commerce et la navigation des Hollandais, d'Izaak Loysen, 1966 (Bijdragen van het historisch genootschap, fas. XXIV.).
- Brakel (S. Van); *Die hollandsche handelscompagnieën in der XVII de eeuw*, 1908.
- Brentano (L.); *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, 1916.
- Burgon (John W.); *Life and Times of Sir Thomas Gresham*, Londra, 1839.
- Cirat (Georges); *Les juifs de Bordeaux; leur situation morale et sociale de 1550 à 1789*, Bordeaux, 1920 (extr. de la Revue historique de Bordeaux).
- J. H. Clapham; *The Economic Development in France and Germany (1815-1914)*, Cambridge, 1921; *An Economic History of Modern Britain*, 3 cilt, Cambridge 1926-1938.
- Cunningham (William); *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, 3è ed., 1905 (Bibliographie).
- E. W. Dahlgren; *Les relations commerciales et maritimes entre la France et les cotes de l'Océan Pacifique*, Paris, 1909.
- Datz (Paul); *Histoire de la publicité*, 1894.
- Davidsohn (R.); *Geschichte von Florenz*, 4 cilt in 8-; *Forschungen zur Geschichte von Florenz*.
- A. Demangeon (Albert); *L'Empire britannique*, Paris, 1923; *La Picardie et les régions voisines*, Paris, 1905 (Thèse de doctorat ès-lettres).

- Des Marez (G.); *La lettre de foire à Ypres au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1901; *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle*, Bruxelles, 1904.
- Dillen (J. G. Van); *Bomnen tot de geschiedenis der Wisselbanken* (Amsterdam; Middelburg, Delft, Rotterdam) 2 cilt in 4-, 1925 (Publ. historiques du royaume des Pays-Bas); Amsterdam, marché mondial des métaux précieux au XVIIe et XVIIIe siècles, en hollandais (De Economist, 1923) résumé dans la Revue historique, 1926).
- Dopsch (A.); *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, Wien, 1918-1920, 2 cilt.
- Doren (A.); *Studien aus der Florentiner Wirtschaftsgeschichte*, Stuttgart, 1901; *Das Florentiner Zunftwesen vom XIV ten*, Stuttgart, 1908.
- Ehrenberg (Richard); *Das Zeitalter der Fugger*, 2 cilt in 8-; Iéna, 1896. *Encyclopédie départementale des Bouches-du-Rhone*, publiée sous la direction de Paul Masson, t. VIII, IX ve X, Marseille, 1922-1925.
- Espinas (Georges); *L'industrie dans la Flandre française au moyen age*, Paris, 2 cilt in 8-, 1923.
- Fagniez (G.); *L'industrie et la classe industrielle à Paris aux XIIIe et XIVe siècles*, 1877 (Bibl. de l'Ecole des Hautes Etudes, fas. 33); *Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France au moyen age*, Paris 1898-1900, 2 cilt in 8-; *L'économie sociale de la France sous Henri IV*, Paris, 1897.
- Forbonnais; *Recherches et considérations sur les finances de la France*, 1758, 2 cilt in 4-.
- Francotte; *L'industrie dans la Grèce ancienne*, 1900.
- Gill (Conrad); *The Rise of the Irish Linen Industry*, Oxford, 1925.
- Girard (Albert); *Le commerce français à Séville et à Cadix au temps des Habsbourg*, Paris, 1932.
- Godart (Justin); *L'ouvrier en soie de Lyon*, 1901.
- Goris (J.A.); *Les colonies méridionales à Anvers de 1488 à 1567* (travaux de l'université de Louvain), Louvain, 1925.
- Gras (S. N. B.); *A History of Agriculture in Europe and America*, New York, 1925.

- Guiraud (Paul); *La main-d'oeuvre industrielle en Grece*, 1900.
- Halévy (Elie); *Histoire du peuple anglais au XIXe siècle*, Paris, 1913-1923, 3 cilt in 8-.
- Hamilton (Henry); *The English Brass and Copper Industries to 1800*, Londra, 1926.
- Haring (Cl.); *Trade and Navigation between Spain and Indies in the Time of the Hapsburgs*, 1918 (Harvard Economic Studies).
- Harsin, (Paul); *Les doctrines monétaires et financières de la France du XVIe au XVIIIe siècles*, Paris, 1928. *Ouvres complètes de John Law*, Paris, 1934, 3 cilt in 8-; De quand date le mot «industrie» (ann. d'hist. et soc. 1930).
- Hauser, (Henri); *Travailleurs et marchands de l'ancienne France*, Paris, 1920; *Ouvriers du temps passé*, Paris 1899; Les origines du capitalisme moderne en France (Revue d'économie politique 1902); le mot «industrie» chez Roland de la Platière (Revue Historique, November, 1925).
- Heaton, (Herbert); *Yorkshire Woolen and Worsted Industry*, 1920.
- Huet, (P.D.); *Mémoire sur le commerce des Hollandais*, Amsterdam, éd. de 1717 et de 1718.
- Huvelin (Paul); *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897; *Le droit commercial* (Revue générale) (Revue de synthèse historique, an. 1904, t. VIII, s. 198-243).
- Johnson (Emory R.); *Domestic and Foreign Commerce of the United States*, Washington, 1919 (Publ. de la Coll. Carnegie).
- Klerk de Reuss; *Geschichtlicher Ueberblick der niederlandschen Ostindiens Compagnie*, 1895.
- Kletler (Paul); *Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe*, Wien, 1924.
- Kulischer (Josef); *Russische Wirtschaftsgeschichte*, Iéna, 1921 (coll. Brodnitz); *Warenhaendler und Geldausleiher im Mittelalter* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung, t. XVIII); La grande industrie aux XVIIe et XVe siècles. (Ann. d'hist. écon. et soc. 1931).
- Leroy-Beaulieu (Paul); *La colonisation chez les peuples modernes*, 6è ed. Paris, 1908.

- Levasseur (Emile); *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789*, 2è éd. 1901, 2 cilt in 8-; *Histoire des classes ouvrières en France après 1789*, 2è éd., 2 cilt 1903-1904; *Histoire du commerce de la France*, Paris, 1911, 2 cilt in 8-.
- Lévy (Robert); *Histoire économique de l'industrie cotonnière en Alsace*, Paris, 1912 (Thèse de doctorat en droit).
- Lipson; *History of the Woolen and Worsted Industries*, 1921.
- Mantoux (Paul); *La révolution industrielle au XVIIIe siècle*, Paris, 1905; 2è éd. en anglais, Londres, 1928.
- Martin (Gaston); *Capital et travail à Nantes au XVIIIe siècle*, Paris 1931, in 8-; *Nantes au XVIIIe siècle: l'ère des négriers 1714-1722*, 1931, in 8-; *l'administration de Gérard Mellier, 1709, 1920, 1739*, Toulouse et Nantes, 1808, in 8-; *Négriers et bois d'ébène*, Grenoble, 1928, in 8; *Nantes et la compagnie des Indes, 1664-1789*.
- Martin (Germain); *La grande industrie en France sous le règne de Louis XV* Paris, 1900; *La monnaie et le crédit privé en France aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Revue d'histoires des doctrines économiques, t. II, 1909).
- Martin (Germain); *Histoire du crédit en France sous le règne de Louis XIV*, Paris, 1913.
- Masson, (Paul); *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1906; *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911.
- Mathiez (Alb.); *La vie chère et le mouvement social sous la Terreur*, 1927.
- Mims (S. L.); *Colbert's West India Policy* (Yale historical studies) Newhaven, 1912.
- Naudé (W.); *Die Getreidehandelspolitik der europaeischen Staaten vom XII ten bis zum XVIII ten Jahrhundert*, 1896.
- Osgood (Herbert); *American Colonies in the XVIIth Century*; *American Colonies in the XVIIIth Century*, 1924-1925, 4 cilt in 8-.
- Pasquet (D.); *Histoire du peuple américain*, t. I., Paris, 1924.

- Peruzzi (S. L.); *Storia del comercio et e dei banchieri di Firenze in tutto el mundo conosciuto del 1200 al 1345*, Firenze, 1868.
- Pigeonneau (Henri); *Histoire du commerce en France, 1885-1889*, 2 cilt in 8-.
- Pirenne (Henri); *Histoire de Belgique*, 5 cilt, parus; *Les 'émocraties urbaines aux Pays-Bas*, Paris, 1912; *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme* (Bulletin de l'Académie de Belgique, 1914).
- Pringsheim (H. G.); *Beitraege zur wirthschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Staaten im XVII ten und XVIII ten Jahrhundert*, 1890 (Forschungen de Schmoller, t.X).
- Raveau (Paul); *L'agriculture et les classes paysannes dans le Haut-Poitou au XVIe siècle*, Paris, 1925.
- Renard (Georges); *Histoire du travail à Florence*, Paris, 1914, 2 cilt in 8-.
- Rouff (Marcel); *Les mines de charbon en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1922, 1 cilt in 8- (Thèse de lettres-Bibliographie).
- Salvioli (J.); *Le capitalisme dans le monde antique*, trad. fr., Paris, 1906.
- Sampson (Henry); *History of Advertising*, 1875.
- Savary (Jacques); *Le parfait négociant*, 1ère éd., 1673, 7 è éd., 1713.
- Savary des Brulons; *Dictionnaire universel de commerce*, éd. de 1738-1741. et de 1759-1765, 5 cilt in fol.
- Sayous (André); *Les sociétés anonyms par actions* (Revue d'Economie Politique, an. 1902).
- Scelle (Georges); *Histoire politique de la traite négrière aux indes de Castille*, 1906, 2 cilt in 8-.
- Schanz (G.); *Englische Handelspolitik gegen das Ende des Mittelalters*, 1881.
- Schkaff (Eugène); *La question agraire en Russie*, Paris, 1922.
- Schlesinger (Arthur M.); *The Colonial Merchants and the American Revolution 1918* (Columbia Universty, Studies in history).
- Scott (Dr.); *Joint stock companies to 1720*, Oxford, 1911, 3 cilt in 8-(Bibliographie).

- Sée (Henri); *L'évolution commerciale et industrielle de la France sous l'ancien régime*, Paris, 1925 (Bibliographie); *La vie économique et les classes sociales en France XVIIIe siècle*, 1924; *Le commerce de Saint-Malo au XVIIIe siècle* (Mémoires et documents pour l'histoire du commerce et de l'industrie, de J. Hayem, 9e série, 1925); *Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe au XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, 1921; *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, Paris, 1925 (Coll. Armand Colin); *Notes sur les assurances maritimes en France, et particulièrement à Nantse, au XVIIIe siècle* (Revue historique du droit, 1926); *A propos du mot «industrie»* (Revue historique, 1925); *Etudes sur la vie économique en France, 1772, an III*, Paris 1930; *Histoire économique de la France*, 2 t. in 8-, Paris 1935.
- Simiand (F.); *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement des prix en France de 1500 à 1800*, Paris 1932.
- Sombart (Werner); *Der Moderne Kapitalismus*, éd. de 1922, 4 cilt in 8-; *Les Juifs et la vie économique*, 1911, trad, fr., 1923; *Le Bourgeois*, 1913, trad, fr., 1925.
- Strieder (Jakob); *Zur Genesis des modernen Kapitalismus*, Leipzig, 1904; *Studien zur Geschichte der kapitalistischer Organisationformen*, München et Leipzig, 1925.
- Tarlé (E.); *L'industrie dans les campagnes à la fin de l'Ancien régime*, Paris, 1910.
- Tawney (R. H.); *The Agrarian Problem in the XVIth Century*, Londra, 1912, Wilson'a bkz.
- Trevelyan (G. M.); *British History in the XIXth Century*, Londra, 1922.
- Troeltsch (E.); *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen, 1912.
- Unwin (George); *The Industrial Organisation in the XVIth and XVIIth centuries*, 1904-; *Samuel Oldknow and the Arkwrights, the industrial revolution at Stockport and Marple*, London, 1924. (Publ. de l'université de Manchester).
- Vigne (Marcelin); *La banque à Lyon du XVe au XVIIIe siècle*. Paris et Lyon, 1902.

- Vignols (Léon); *Le commerce interlope français à la mer de Sud au début du XVIIIe siècle* (Revue d'histoire économique, 1925).
- Weber (Henri); *La compagnie des indes orientales*, Paris, 1904.
- Weber (Max); *Die protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus*, 1904-1905 (reproduit dans les *Gesammelte Aufsätze zur Religionsoziologie*).
- Wilson (Thomas); *A Discourse Upon Usury (1572)*, éd. Tawney (avec une excellente introduction) Londres, 1925.
- Yver (G.); *Le commerce et les marchands dans l'Italie Méridionale au XIIIe siècle*, Paris, 1903.
- Zimmermann (Alfred); *Die Kolonialpolitik Groß-Britanniens*, Berlin, 1898, 2 cilt in 8-; *Die Kolonialpolitik der Niederländer*, 1 cilt.

Dizin

1688 Devrimi 85, 127
1789 99, 114, 147, 150, 151, 163,
181, 184, 185, 187, 188, 189

A

Afrika 56, 58, 76, 84, 85, 86, 105,
125, 129
Akdeniz 23, 66, 69, 108
Almanya 42, 43, 49, 67, 69, 107,
154, 166, 167, 170, 171
altın 58, 59
Amerika 55, 56, 59, 60, 61, 63,
66, 67, 69, 73, 74, 75, 79, 83, 84,
85, 92, 93, 102, 103, 109, 121,
122, 123, 124, 125, 127, 128,
130, 131, 132, 133, 134
Amsterdam Bankası 79, 81, 82, 111
Anglikan Kilisesi 52
Anvers 32, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 53, 57, 58, 67, 73,
139, 197
Arkangel 69, 71
asiller 188
Augsburg Ligi 84

Avrupa 20, 21, 23, 26, 30, 31, 33,
35, 51, 56, 57, 62, 63, 64, 65, 66,
70, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 82, 89,
90, 102, 122, 125, 126, 128, 129,
134, 149, 157, 165, 166, 168,
169, 170, 172, 178, 179, 180,
195, 197, 200

A. Zimmermann 55

B

Bağımsızlık Savaşı 103, 127
Baltık Ülkeleri 175, 179
Banco Del Giro 82
banka 81
Batı Afrika 58
Birinci İmparatorluk 144, 185
Birleşik Devletler 168, 169, 172, 200
Brüksel 10, 23

C-Ç

Caisse d'Escompte 110
Charles Ballot 138, 146, 147,
148, 188
Clearing House 96

Colbert 11, 28, 76, 77, 79, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 94, 97, 99, 132,
135, 145, 146

çiftçi 20

Çin 78

D

Der Moderne Kapitalismus 9
devrim 149, 161, 187

Diyet Meclisi 180

Doğu Hint Adaları 79, 80, 81, 84,
85, 86, 87, 136

E

Eski Rejim 170

F

fabrika 184

faiz 50, 51, 53, 203

Felemenk 14, 20, 22, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 31, 32, 34, 42, 43,
47, 57, 67, 139, 165, 176, 195,
202, 203

Feodal Rejim 18

Floransa 20, 21, 22, 202

Fransa 11, 15, 22, 23, 26, 27, 28,
43, 44, 46, 62, 64, 65, 66, 67, 70,
73, 74, 77, 78, 82, 84, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 99,
102, 104, 107, 108, 109, 110,
112, 113, 114, 115, 117, 121,
122, 123, 132, 134, 135, 137,
138, 141, 145, 146, 148, 149,
150, 153, 155, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 167, 169, 170,
171, 175, 177, 178, 183, 184,
192, 198

Fransız Devrimi 181

fuar 24

G

G. des Marez 25

Gezici Tüccarlar 69

Gezici Tüccarlar Kumpanyası 69

Grand 23, 46, 47

Grand Parti 46, 47

H

Haçlı Seferleri 20, 27, 195, 202

Hamburg 50, 69, 82, 95, 112,
115, 179

Henri Hauser 95

Hollanda 25, 26, 62, 67, 68, 70,
71, 73, 74, 76, 78, 79, 82, 83, 84,
85, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 101,
102, 106, 107, 113, 114, 115,
117, 122, 125, 130, 134, 135,
136, 137, 164, 197, 198, 199, 203

H. Pirenne 18, 23, 36, 42, 47, 53,
57, 67, 139, 165, 183

Hudson Körfezi 86

I-İ

İl. Philippe 52, 60, 68

ihracat 129

İngiliz 21, 29, 47, 63, 70, 71, 73,
85, 89, 90, 92, 123, 124, 125,
126, 127, 129, 130, 131, 132,
133, 134, 139, 159, 167, 177,
178, 197

İngiltere 15, 21, 22, 28, 29, 30, 43,
50, 51, 52, 62, 65, 66, 67, 68, 69,
70, 73, 77, 78, 83, 84, 85, 86, 89,
93, 95, 96, 101, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 113,
114, 117, 122, 123, 125, 126,
127, 128, 130, 131, 134, 135,
137, 138, 139, 141, 146, 148,
149, 150, 155, 157, 159, 160,
161, 162, 167, 168, 169, 170,

173, 175, 176, 177, 178, 183,
184, 185, 186, 191, 192, 198, 199
İngiltere Bankası 85, 86, 105, 159
ipek 162
İrlanda 140, 141, 158, 160
İspanya 22, 30, 47, 49, 57, 59, 60,
61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 90,
92, 93, 97, 107, 121, 122, 130,
134, 139, 168
İspanyol Amerikası 59, 62, 63, 122
İşçi Meselesi 183
İtalya 20, 21, 23, 24, 31, 33, 41,
43, 45, 70, 94, 106, 107, 168,
195, 202, 203
ithalat 129

J

Jamaika 74, 83
Japonya 78, 108
J. Strieder 42

K

Kapitalizmin Yaratılışı Teorisi 41
Kapitalizm, Kapitalizmin Gelişimi
13, 17, 23, 24, 29, 109, 168, 181,
187, 202
kâr 85
Karl Marx 145, 173, 191, 192, 200
kenevir 68
Kilise 51
koloni 59, 66, 88, 121, 123, 131,
136, 200
Koloni Sistemi 59
Kral 46
Kulischer 35, 168

L

Law Bankası 109
L. Brentano 14, 114
L. Helphen, a 18

Londra 50, 69, 74, 83, 96, 102,
103, 104, 107, 115, 133, 136,
157, 176
Londra Bankası 136
Lyon 27, 28, 32, 43, 44, 46, 47,
48, 50, 53, 93, 94, 95, 110, 138,
142, 145, 164, 183, 198

M

makineleşme 144, 148, 150, 158,
159
malikâne 96
Mali Kapitalizm 109
mali krizler 46
Meksika 58, 59, 61, 62
Merkantil Politika 76
meta 35, 42
Methuen Antlaşması 122
M. Mantoux 103, 149
modern 13, 37, 68, 103, 115, 157,
173, 190, 199, 200
Modern Kapitalizm 13
monarşi 59
M. Tawney 51, 52
M. Unwin 139

N

Napoleon 149, 153, 157, 164, 184

O

Orta Çağ 11, 13, 18, 20, 21, 23, 25,
26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 41, 43, 45, 48, 49, 51, 70,
106, 168, 195, 198, 202

P

pamuk 158
Papalık 21, 42
Parlamento 189
Peru 58, 59, 61
Peruzzi Bankası 22

Philippe Le Bel 22, 36
 Picardie 26, 141, 153, 162, 171
 Piskoposlar 35
 Polonya 167, 178, 179, 180
 Portekiz 22, 45, 57, 58, 61, 62, 66,
 68, 78, 106, 122, 168
 Protestan 181

R

Reform 47, 203
 reklam 115
 Restorasyon 162, 163
 Richard Ehrenberg 43
 Richard-Lenoir 149, 153
 Romalılar 18
 Rönesans 53, 202
 Ruhani Saray 21
 Rusya 69, 71, 167, 170, 172, 178,
 180

S-Ş

sanayi 18, 37, 83, 128, 136, 137
 Sanayi Devrimi 137
 sendika 43
 Sermaye Spekülasyonu 45
 sınıf 188
 spekülasyon 106, 115
 şehir 18, 24, 26, 41, 47, 81, 189
 şeker 132
 Şili 59
 şövalye 19

T

Temmuz Monarşisi 149, 162, 163
 Thomas Gresham 50
 Thomas Wilson 52
 Tiers Etat 189
 Töton Tarikatı 35
 tüccar 141, 143, 182

U

ulaşım 161, 169
 Utrecht Antlaşması 84
 Uzak Doğu 68, 69, 79, 163, 197

V

Van Dillen 26, 67, 82, 102, 107, 122
 Vestfalya 166
 Voltaire 104

W

Weber 53, 108, 113, 114
 William Ashley 29, 155
 W. Sombart 9, 41, 42, 56, 82, 106,
 113, 115, 170, 171, 173, 196

Y

Yahudiler 22, 35, 42, 43, 113, 114
 Yeni Dünya 57, 58, 66, 73, 123,
 133, 197, 200
 Ypres 23, 24

Oluşmaya başladığı dönemden bu yana bir yandan ekonomik örgütlenme biçimi olarak modernlik sürecinin kurumsallaşmasına katkıda bulunan, diğer yandan kendi zihniyetini üreterek modern dünyadaki yaşam biçimlerinin kendi ilkeleri doğrultusunda kodlanmasını talep eden kapitalizm, hiç kuşkusuz gerek çağdaş dünyadaki görünümüleri gerekse de dayandığı tarihsel temeller açısından sosyal bilimlerin en önemli tartışma alanlarından birisi olmuştur.

Henri Eugène Sée bu eserinde modern kapitalizmin kaynağını sorgulamakta, ticari, mali ve endüstriyel kapitalizmin gelişim seyirlerini farklı Batılı siyasi merkezler özelinde ele almaktadır. Sée özellikle kapitalizm kuramları, kapitalizmin Orta Çağ'daki kaynakları, deniz ticaretinin değişen yüzü, sömürgeci deneyimin ve koloni kuruluşların kapitalizm açısından önemi, ticari, mali ve endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkış koşulları ve gösterdiği özellikler üzerinde durmaktadır.

Modern Kapitalizmin Doğuşu, bu alanda üretilmiş ve kısa sürede kapitalizm incelemeleri arasında seçkin bir konum edinmiş bir eserdir.

vadi

ISBN 978-605-9114-24-0

